नं०: १-८७-घ

सिद्धान्तसुधा-
निधिः
चतुर्थोऽध्यायः
पत्राणि ८३

नं०: १-८७-घ
सिद्धान्तसुधानिधिः
चतुर्थोऽध्यायः
पत्राणि ८३

ॐ श्रीगणेशाय नमः ङ्याप्प्रातिपदिकात् ङ्यन्तादाबन्तात्प्रातिपदिकाच्च यथायोगं वक्ष्यमाणाः प्रत्ययाः स्युः ननु न
तावद्द्वयमधिकारो धातुग्रहणार्थः तम्बादीनामपवादत्वेनैव सिद्धेः न तिङन्तवारणार्थः प्रकृत्यादीनां तिङ्त्वोक्त
त्वान्नुक्तादीनामप्रसक्तेः नापि तिङन्तात्प्रत्ययवारणार्थः तस्यालिङ्गत्वेनादन्त्वात् नच संख्यावत्त्वात्प्रथमस्य विधि
तदवलिङ्गस्य तिङन्तेनाभिधानमस्तीति वाच्यम् इत्थं संख्याभिधायित्वेपि तल्लिङ्गानभिधायित्वात् शब्दशक्तिस्वाभा
वात् तदुक्तं एकत्वेपि क्रियाख्याते साधनाश्रयसंख्यया भिद्यते नतु लिङ्गाख्यो भेदस्तत्र तदाश्रयः तस्मादव्ययितत्प्र
थ्येकस्य विभक्तिः प्रयुज्यते शब्दस्य शक्तिविषयेन शास्त्रे व्याख्यायते विधिः शोभनं पचतीत्यादौ तु विशेषणस्य नपुंसक
त्वं नतु क्रियायाः पचति रूपमित्यादावपि रूपबाध्यप्रतिपाद्यात्तस्मान्नपुंसकत्वं तत्क्रियायाः शक्तिवैचित्र्यात् ए
तेन धातोः स्त्रीप्रत्ययात्प्रसक्तिरपि व्याख्याता नापि तिङन्तादपत्याद्यर्थः क्रियाप्रधानत्वात् सत्त्वभूतत्वाद्यभावादि
भिर्योगात् साधनस्याधिकरणादेः क्रियायां गुणीभावात् शब्देनानोपस्थितत्वस्यापत्यादियोगेपि तिङन्तात्प्रत्य
तदभावात् पाचकस्यापत्यमिति वक्तव्ये पचत्यपत्यमित्यस्याप्रयोगात् ननु गार्ग्यपत्यमित्यादिवत्पचतीत्यस्या
पत्यमिति सर्वनाम्नष्टस्य साधनस्यापत्यादियोगः स्यात् नच प्रत्ययप्रकृतेः षष्ठ्यन्तत्वमपेक्षितमिति वाच्यं गर्गस्ये
त्यादावपि प्रातिपदिकादेव तद्धितोत्पत्तौ समासावाक्ये संबन्धबोधनायैव षष्ठ्या योगात् लुग्विधानस्य सिद्धप्रत्ययत्वमपेक्षते

यवक्षात्ख्यानात् तस्माच्च समितिविग्रहाल्लसमेव समत्वेयस्य योऽसंनिविष्टसमासत्वे नत्वव्यंजनात्स्वयोगस्याविनिर्वृत्तसे ।
तथापि श्रुतिशाखेनेतसविशेषेना तिङ्श्रुति पार्थकेनतिङ्ग्रहणस्यतिङ्.तासद्धितात्र्यनिर्णापकत्वात् अत्रसिद्धांतः
ड्याप्प्रातिपदिकादित्यग्रहणेसगणपदसेनार्थग्रसयविधावुद्देश्यत्वेनोपात्तसंगासेर्नविधानात् भपदसेनपोरपि ।
तदत्रहूते: अत्रभाष्यं टावादेसवैयप्रकृतिरूपानेव अनायतद्यविसयाजाहीनांसाक्षाददेतानोत्पन्नत इतिसे
नादेशणयेनविधिरितितदंतमसंनितिलत्वात् कविद्गुवधोपलक्षितसंज्ञानिर्देशेन यथाऽगितस्वैति शातेपल ।
भसस्त्राभिधायित: शाह्वसाकोशणोगितावविशेषितत्वात् वपसिषयमश्रुत्याऽपिप्रकृतेनाडेष: यद्दातइत्यत्र
हृमातदंतविधिनातल्लाभ इत्यस्वीयतयैतुभावतांयादिसंज्ञार्थसयोपयोग: अणादिषुपितसेत्यादिनायह ।
तिनिर्देशात् स्वार्थकेपुपिपवादिस्य:कन् यज्ञादिष्यणा इतिनयालात् अत्र्कने रसमासेवपियकर्षवहूनेवत
लात् प्रकर्ष: प्रकर्शतिशतीनेः स्वादिष्वपिपकत्वादिवाक्यार्थ --- पदलाभात्सेवोक्षणहेणा सहस्वादिविधेरेक
वा. वाक्यत्वात् केसीयपरग्रहणा ग्रेऽर्थसमेोल्लकेसनेन लकोपियसपयस्त्ल्लन्नुल्लपइतिसंज्ञासामर्थ्यादेवग्रसयमा
यशतियोगिकत्वसिद्धौप्रकृतिभागस्यलोपातुपपने: केसपरग्रहणाद्वयो: सकारेकारयोरप्यलोपापत्तेरग्रसानि ।
पदेनैवसमायेपत्वात् स्यादेतत् एवंग्रासेमसिद्धांत: यद्वाव्यक्तइत्यादौ विशेष्यसमर्पणार्थमेतत् तदुक्तं हरिणा ।
ये

६ सिं हावर्णोमस्यन्न्वलोवशस्यपविशेणतत्वंशमयार्थमिति अन्यथाहिसमर्थानामित्यधिकारादिभक्तिव्यतिरेकेण
स्तं वसामर्थ्यंनवगमात विभक्त्यन्तमेवविशेषणानिहदोलिस्त्रः प्रातिपदिकग्रहणेनसामर्थ्यान्तर्हिविशेषणा।
मेव तेनत्तपाश्रीलापारपमसित्मत्र उदीचांवृद्धादगोत्रादितिफिञ् समर्थविशेषणत्वेनतत्तानामपत्यमित्य
२ त्रैवस्यात सामर्थ्येवलायाहस्तन्नायाप्पिदित्यवापत्तेः नचवृतावभेदैकत्वसंख्योभावानियमात्कथमेतदिति।
श्रा वाच्यम् वहुवचनान्तेनापिविनावृद्धमितिनिकपतन्यधात्रुपपत्तेवत्तदात्सेपात एवंमावानवृद्धान्किन्तुवृद्धमित्यत्रा
पियोज्यम् एवं श्रुतनात्र दृत्यपासमित्येत्रैवस्मानवरत्वापादित्यत्र श्रुतंत्तत्ताभावात् एवानांविकारश्चित्यत्रैवा। पंवानां
वुदात्ताद्दस्मात षष्ठीवत्थोद्दत्वादितिनिविभक्तेनरान्तन्नपशेषनिज्ञेनावुदात्तादिनात सर्वेषांविका। ह्रा
रश्चत्पत्तात सर्वस्यत्प्तोमाद्युदात्तत्वात अनुदात्तादेरित्यस्य प्रातिपदिकविशेषणत्वेनभवत्येव सर्वेषा।
यु कृस्यनिपातनादेशोदात्ततयाश्चेवनियातेनावुदात्तादिमात वाचोविकारश्चतिभाष्यंतत्पदशानमाचार्यं कृदता
न्मयदेवापुकत्वात नौमस्यवृत्तिवन् वाचन्यतोमाहोमस्यवेत वृतेनमवतोत्पत्तनस्यात तस्माद्वृद्धादेः प्रा।
तिपदिकविशेषणत्वंसंपादनायदस्मितिसिद्धम् नचग्रहणाधर्षं नवशत्वार्थात्तत्वादप्रातिपदिकत्वेन
प्रातिपदिकेसंवेन तदसंग्रहतादितिवाच्यम् कृतद्धितसमासश्चेतिनयोरपिउपादानापत्तेः नवतेनतदितता २

ङुडु.स्तु

न्देतत्वादेव प्रातिपदिकसंज्ञा [illegible] ग्रेत वज्ञावेनेति वाच्यं ग्राह्यग्रहणस्मापितैव निर्वाहात् ङीमात्रस्य ग्रहणेपि वि
मात् नचकुंचा उस्मिहेमादोहत्वेन प्रकृतिकेटापित्त्संभवः कुंचानालभेत उस्मिहक क्रमादेव विशेमनुष्यविशेषे
माहित्येनेनतत्प्राप्यकार्यान्तत्वात् अन्नादिपाठस्य तज्जातिलक्षणेड्स्वाथत्वार्थत्वात् नचतत्र ड्णेपिविति क्रस्वत्वे ।
देवविशेषेवमादेतुहत्वेनादंतान्नाद्यापउन्मेन्नोविशेषणाभावइति वाच्यम् किंवतस्येदेवविदिष्ठादृस्यकु [illegible] नरपदप्रकृ ड.
तिस्वरेणांतोदात्तत्वात्स्यपोनुदात्तत्वं मूलविभुजादित्वाद्विषाशब्दस्य कप्रत्ययांतत्वेनतु थाथादिस्वरेणांतोदात्तत्वा ।
द्विभक्तेकादेश उदात्त इति विशेषणात् पादेयमतरसंमांटाङ्वीतत्र पञ्चहृस्य प्रातिपदिकत्वाभावेपिनक्षतिः तस्माः
समानतरमेकपदमितिपदशब्दस्यापिपादशब्दसमानार्थकत्वयातस्मादेवटापउपपन्नेः मैवं शब्दभाष्यानमतवा ।
न्मे. स्मावहूनामे [illegible] तदर्थत्वात् अत्रभाष्येलिंगविशिष्टपरिभाषयैवसिद्धेः ड्याप्ग्रहणंव्यर्थं यथाकथंचित्प्रातिपदि
कग्रहणेपितदुपस्थिमाप्रातिपदिकस्यस्वरूपग्रहणएवेतिनियमानंगीकारात् नचविनियामकाभावःपरिभा
षायाश्रयार्थमावश्यकत्वात् तदुक्तं प्रयोजनंनेसर्वनामस्वरसमासतद्धितविधिलुगलुगर्थमिति सर्वासामितिस्व
ट् भवस्माहेतनेनेतिस्त्वायासर्वनामत्वादितिवार्तिकार्थः पकारेशास्यप्रवृत्तत्वेनग्रहणात् निमित्तकार्योस्मादिना
गतार्थत्वा [illegible] नोभयमपीतिभाष्यम् उत्पलीविलमिमत्रउत्पलत्वकुंभञ्जालेविलेइतिपूर्वपदांतोदात्तत्वम् पि ।
त्र

४ स्मरदृशीत्यत्र पूर्वं स्मरदृशो इति समासः हस्तिनीनां समूहो हास्तिकम् अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् विषयसमस्याम… साक्षेत्ता।
सि॰म॰ दितइति पुंवद्भावादेतत्सिद्धौ तद्धस्तिनीहृदयं समसमिनस्यादाहार्यम् स्थण्डिलशायिनीत्यत्र नेत्सिद्धवभाति…ति समस्या। ष्टि॰
३ लक् दर्शनीयमानिनीत्यत्र कर्तृमानिनेत्येतिप्रवत्त दीर्घमुखमालिनीत्यत्र स्वांगाच्चेतो मानिनीति गतिकारको
3 पपदानां कृद्भिः समासवचनेन प्राक्सुबुत्पत्तेरितिसिद्धेः एवमेव समासस्त्रीत्वेनेतमेवान्तरपदमिति स्थण्डिलशायि
नीमादिवत्तद्धपेयणतार्थमितिकैयटः अपोत्वपीमयकर्तरीतिषष्ठी अथस्त्रंभीत्यत्रोतः कुक्कुमिकं सङ्कंभितिस
ण॰ त्वम् कुमारीमाचष्टे कुमारयति…विष्टवदितिटिलोपः पामिनयेत्यत्रहानीत्यत्र सर्वप्रातिपदिकेभ्यइतिक्विप् लो
हितीयतत्यत्र लोहितादीतिक्यष् अनिमावचेपशक्तिसंगलेर्येषु पसंख्यानेवरीशनूस्पष्ट्यगुणादानादिशक
म् नेनमहत्यात्तीमाहैनातिशसंगः विभक्तौ लिंगविशिष्टाग्रहणमित्यत्राप्यतहतिमलवमूलंतेनगोमतीमादोन।
नुम् विभक्त्यश्रयेस्वकार्ये किं प्रमाणो लिंगविशिष्टपरिभाषा… नप्रवर्ततइत्यर्थः शोणेयुवोरनाकाविमत्रवह्ना
नः स्यादेतत् स्त्रीप्रत्ययोत्तरं तद्धितोत्पत्तिरितितदर्थंप्राश्च ग्रहणमस्तु तयोः प्रकृतिनाधिकारसामर्थ्यात्तयालाभा
त अन्यथा स्वार्थिकतेनान्तरंगत्वात्परत्वाच्च वर्णादनुदात्तादिति ङीपं बाधित्वा लोहितात्वणाविति कस्मात् तेनलो
हितिकेत्यस्यसिद्धावपिलोहिनिकेतिहितीयरूपेनस्यात् ङीग्रहणसामर्थ्यान्तु ङीपि नतु लोहिनीशब्दात्कनिलो। ३

हिनिकेति लोहितिकाशब्दाल्लोहितिकेति सिद्धं विप्रतिषेधार्थं च स्त्रीप्रत्ययस्यावकाशः प्रकर्षाविवक्षायां कालीति।
प्रकर्षप्रत्ययस्य स्त्रीत्वाविवक्षायां कालतर इति उभयविवक्षायां तु परत्वात्प्रकर्षप्रत्यये कालतरेति स्यात् ङीग्रहणा-
त्सामर्थ्यात्तु पूर्वं ङीपि कृते कालीति ह्रस्वे कालितरेति सिद्धं ननु एवं समासान्तेऽप्ययं दोषः बहवो गोमन्तो यस्या इति बहुव्री-
हौ उक्तरीत्या ङीपि कप्रत्यये बहुगोमतीकेति स्यात् अत्र त्वेवं केवलान्तादुङन्तात्कप्रत्ययेऽपि न दोषः केऽणः इति ह्रस्ववि-
धानात् नैवं समासार्थोत्तरपदान्ताः समासान्ता इति समासान्तागेवालौकिकविग्रहवाक्ये समासान्तानामन्तः सर्ववि-
भक्तेः पूर्वमिति पदेष्वनुपतत्वात्समासः स्पष्टः पुरस्तादिति पदेन न ह्येतां तत्त्वात्प्रातिपदिकसंज्ञायां सुपो धातुप्राति-
पदिकयोरिति सुपः लुकि पुनः ङीपि च कृते समासो निर्दोषः अत्रेदं वक्तव्यं कालितरेत्यत्रान्तरङ्गत्वादेव स्त्रीप्रत्ययः स्या-
देवमसौ नोपचारोऽक्रमेण प्रतीमः स्त्रीत्वस्यान्तरङ्गतया तन्निमित्तकप्रत्ययस्यापि तद्यायात् प्रकर्षस्य तु वाक्यप्रतियोग्य- ७
पेक्षतया बहिरङ्गत्वात् अन्तरङ्गबहिरङ्गयोश्च विप्रतिषेधायोगात् ननु एवं वर्णिकाधानिकेऽनक इति सूत्रे अनुवर्तमाने का-
लाद्यैति कप्रत्यये कालिकेति न स्यात् न दोषः तथा स्त्रीत्वस्यान्तरङ्गताभावात् अज्ञातार्थे कनस्तु बहिरङ्गत्वात्प्रागेव।
स्त्रीप्रत्ययः सिद्ध इति न तत्रेयं शङ्केति चेन्न कालग्रहणात्कप्रत्यये टापि इत्वेन कालिकाशब्दसिद्धेः ङीपो भावे पि इति वि-
ग्रहणात् लोहितिका लोहितिकेति लोहितालिङ्गबाधनं चेति वचनादेव सिद्धम् अन्यथा अस्य ग्रहणेऽपि लोहितान्या।

५ ण्णेवर्णौकारनित्यइतिप्रतिपदविहितत्वात् स्त्रीप्रत्ययेवाधिकारकत्वप्रसंगात् हरितिकाहरिणिकेतिहृयेतद्दरितहरि
सि॰मु॰ णीशब्दाभ्यांकनिकृतेदाधिइत्वेसमिदं तस्मात्तुस्त्रीप्रत्ययग्रहणेप्रसज्यते अत्रत्तस्वार्थिकोधिकत्वस्वामिवचतइत्यनेन
५ ऽवमेतत्प्रतिपद्यते सोपिस्त्रीप्रत्ययग्रहणसामर्थ्यात्तूरमेव तेनउदीच्यामातःस्थानेविकल्पे स्वार्थिकाःस्वार्थिकेतिहेतू
प्यमितिदीक्षिताः अस्मेनापियकनारीप्रततः सर्वतेनैवविभक्तंतदितिसिद्धंतानांदर्थिकानामेवग्रहणंतेषांस्वे।
तादितिर्नत्वसंततस्वार्थिकानांप्रियकमनारीनामनुवंतार्थविशेषणेनयातत्तदेवंतत्तुस्यन्निरितितन्मूलभूतमाप्यस्या ३
संतस्वार्थिकेषनवतायात्यातिपरिकादेवतदृत्यनेर्माप्यत्वात् अतोस्त्रीप्रत्ययग्रहणेएतत्प्रार्थकेसेवरूपमिमाहुः स्त्रि।
याम् अधिकारोयं नतुप्रसिद्धार्थस्यानुवादः स्त्रीशब्दस्यनशास्त्रेपरिभाषितः लौकिकस्त्रीग्रहणेचतद्दारावस्था। १०
नि: नचसंस्थानविशेषवर्ण्यप्रयोगात् इवस्त्रीत्वेनासमासमान्ये एवहिशिशपानगर्यादिषुत्रुगतसंस्थानाभावात् ना
पिगोत्वादिवदेकव्यक्तोग्रहीतेसमस्तग्रहीतशक्यतत्कथं अस्यपरविधानायाप्रसिद्धार्थशास्त्राधिकारःसैवम् ।
स्तनकेशादिमत्त्वप्रयस्यसामान्यविशेषस्यस्त्रीत्वस्यलोकसिद्धत्वात् नचास्यशास्त्रीयव्यवहारेविधामकत्वेदारादिस्था
दौनत्वानापत्तिः नटस्तटीतटमितिशैलिंगत्रयवतिमितकार्यानापत्तिः ननत्वतेककार्यानुपपत्तिस्वस्तनकेशा
देरूपत्वतत्प्रत्ययनदसंबद्धत्वात् अस्मवहुस्थापितत्वेचातिप्रसंगात् मैवंआरोपादेवनिर्वाहात् लिंगानुशासनादेश ५

नियामकत्वात् स्यादेतत् स्त्रीवेशधारी नटो भ्रूकुंसः तस्य स्तनकेशमेवेत्यादेः स्त्रीत्वं स्यादिति स्त्रीप्रसंगः न च स्तनकेशवती स्त्र
लक्षणे निमयोगार्थः केशवपने स्त्रीत्वव्यवहारानापत्तेः उ सर्पिस्तनयोगाच्च प्रवृत्तिशा ... सर्वैः मरकालिकत्वेन तत्स्त्रीत्वं न त्र
सिद्धेः नचैतद्योगमात्रेतेषं लौकिक ... वाचकेस्त्रीकार्यानापत्तेः तन्निष्ठासंतानाभावयतियोगिप्रकारकतद्विशेष्य
कबुद्धेरवारोपत्वात् खरकुटीः पर्येम च खरकुटीशब्दस्यनापित्तगृहवाचकत्वात्संस्त्यायामिति कृतोत्वमत एवादिति
लुपिकृते मनुष्यस्य वा अस्य लोमशत्वेन स्त्रीत्वात् तच्छब्देऽपि न तथा प्रसंगः भाष्यकाराः संस्त्यानप्रसवौ लिंगमास्थेयौ स्व
सप्त

कृतान्ततः संस्त्याने स्त्यायतेड्ट् स्त्री प्रसूतेः प्रसवे पुमान् अस्यार्थः यद्यपि लोके पिस्त्रीपुंशब्दौ स्त्यायति प्रसूति भ्यामेव व्युत्प
न्नौ तथापि तत्र स्त्यायति संघातत्वंप्र्यासौ प्रसंग अधिकरणसाधनः स्त्रीशब्दः प्रसूतेः अपादानत्वे प्रसूतीति पुमा ति
तिकर्तृसाधनः पुंशब्दः औणादिकैर्मप्रत्यय प्रत्ययकारः बाहुलकाद्दस्वः इति कैयटः प्र ... रो हुस्मसनु निति माधवः यत्तु या
तेड्मन्निमुलट्लेन प्रत्नाते मेकृष्णः तथाअनद्गुणानाहुस्मितिदीक्षिताः अपमञ्जनकत्वस्त्रीसाधारणोऽपि।
कृतसप्तेतिन्यास (ज्ञ
रवितिताभ्यांचोक्तः+

श्रुतमिमा चैतामर्थम् तथाप्यत्र भावसाधनौ स्त्रीपुंशब्दौ स्त्यानेतिरोभावः प्रसवः शब्दादिनिराविर्भाव इति यावत् साम्या
वस्थास्थितिः सत्त्वरजस्तमांसि त्रिगुणाः तन्परिणामरूपाः सर्वे अप्रत्यक्षस्य शब्दादयः पंचगुणाः संघातरूपं च सदादि न
वतत्र्यतिरिक्तमवयविद्रव्यमस्तीति कैयटः तदुक्तं पुराणे अकाशे शब्दमात्रं तत्स्पर्शमात्रं समाविशेत् द्विगुणस्तु

४ ततो वायुः शब्दस्पर्शात्मको भवेत न रूपं तथैवाविशन्तः शब्दस्पर्शौ गुणावुभौ द्विगुणस्ततो ऽग्निः शब्दस्पर्शात्मको भवे
सि·म· न रूपं तथैवाविशन्तः शब्दस्पर्शौ गुणावुभौ त्रिगुणस्ततो वह्निः स शब्दस्पर्शवान्भवेत शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसमात्रं विशे समा:
५ शेत् तस्माच्चतुर्गुणा आपो विज्ञेयास्तु सात्त्विकाः शब्दस्पर्शौ च रूपं च रसश्चेद्गन्धमाविशेत् संहतानां च मात्रेण तानता।
चेष्ट महीमिमाम् तस्मात्पञ्चगुणा भूमिः स्थूला भूतेषु दृश्यते शान्ता घोराश्च मूढाश्च विशेषास्तेन ते स्मृताः परस्परानुप्र।
वेशाद्धारयन्ति परस्परम् संहन्यमानानामुपचये संघातस्य स्थौल्यं अपचयतारतम्ये सौक्ष्म्यतारतम्यम् येन कारणेन
मिलिता गुणास्तेन स्थूलाः संतो विशेषव्यवहारभाजः ते च सात्त्विकत्वादिरूपशान्ततादिगुणयुक्ताः परस्परं धा
उद्दे रयन्ति परस्परं विषयिकायाम् एकसंघातविषयी भवन्तीत्यर्थः तन्त्रवैदिकायाम् यद्यपि गुणानां परमं रूपं न दृष्टिपथम
ऋच्छति यत्तु दृष्टिपथं प्राप्तं तन्मायेव सुतुच्छकमिति स्वीकारेण नारब्धकार्याणां तत्त्वानां सत्त्वादीनामप्रसक्तत्वात्।
शब्दव्यवहारगोचरत्वे तथापि तत्सविकारिणां मात्रानां शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानां तिरोभावाविर्भावमात्रावस्थाः शब्दो
दयः तथा च प्रकृतिरूपसत्त्वपरिणामो नित्यः तदुक्तं न हीदं कश्चित्स्वात्मनि मुहूर्तमप्यवतिष्ठते वर्धते वा यावदनेन व पू
र्धितव्यमपायेन वा युज्यत इति प्रकृष्टत्वपर्यायपरिणामी अकारणमकार्यं ... स्येव तत्त्वः प्रकृष्ट इति तत्सिद्धा
ताव तथापि भोक्तृत्वात्तदुपायपत्नश्च भवति तदुक्तं हरिणा प्रकृतिरिति निःसामान्यलक्षणं तस्य कथ्यते याविर्भावति ५

भि

रोभावः स्थितिश्चेत्यमभिधीयते प्रकृतिर्मता सर्वेषां स्थितिमत्स्यप्रकृतिभिः सततं न वियुज्यन्ते वा कस्थैवात्र संभवाः यथा।
प्रकृतिधर्मा ये स्थितिरूपेणापद्यते अनुयाति च सा मे षां प्रकृतिर्विषयाश्रयः तेनास्य चितिरूपं च चितिकालस्याभिधीयते
तस्य स्वरूपभेदस्तन्न कश्चिदपि विद्यते अचेतनेषु संक्रान्तश्चेतनस्य निदर्श्यते शक्तिर्विवकधर्माणां यतस्तेवावानिबंधन
मिति न च यदि आविर्भावस्थितितिरोभावरूपमवस्थात्रयं सर्वत्र तर्हि हिंसीक्रोधेप्रमानितिभेदः अतस्तन्नाह वा
चस्त्रैवेति आविर्भावतिरोभावस्थितीनां प्रवृत्तयाभेदव्यवहारः यद्युभयं सर्वत्रेति भाष्यं तु स्थितेरवस्थाद्वयमध्यपा
ताभिधायं अत एवैभयोरविवक्षायां नपुंसकमिति स्वयमेवोक्तम् आत्मेति यथोक्तप्रकृत्यभावात्तत्र लिंगव्यव।
हारो नास्मादिमाशंकां समाधत्ते यश्चेति अप्रकृतिधर्मा प्रकृतिहीनो योऽधः स्वरूपात्मकः चितिरूपेणापद्यते न विकारही
नेयत्त्वरूपमिति यावत् पुरुषस्य हि महदादिवन्न स्वरूपेणानाशो कार्यत्वात् नापि प्रकृतिवत्कार्यरूपेणाकारण।
त्वात् धर्मधर्मिणोरत्यन्ततादात्म्यात् चैतन्यरूपत्वेतेनात्रापि चितिशब्देन पुरुषोपादानमुपपन्नम् समाधत्ते अनुयाति चे
ति अस्यैषां विकारिभावानां प्रकृतीरनुयाति स्वरूपतः प्रकृतिभावेपि अस्य संबंधिनीनां तत्तद्रूपात् विषयाश्रय इति
उपलब्धिमात्रभासमानस्यार्थः न दृश्यमेवापि विना ज्ञस्य प्रकाशानुपपन्नेविषयः प्रकृते महतत्त्वमेतः कारणं बुद्ध्या
ख्यं महतो हेकारो हेकाराणां च तन्मात्रमिति सांख्याः नहि चितेर्विशेषावच्छेदः स्वभावः निरपेक्षतया तस्य सार्वदिक

५ कर्त्वापत्त्यावनिर्मोक्षप्रसंगात् प्रकृतेरपि सत्त्वादिविषयप्रकाशस्वभावत्वेन तस्याः सदातनत्वात्कदाचिदसाम्येन च विषयो
सि·सु स्यैव चैतन्यसंबंधित्वस्वभावो विषयनाशे मोक्षापवर्गोपपत्तेरिति वाच्यम् साक्षात्तयात्वेऽव्यवहितस्यापि विषयस्याग्र
२ 6 वस्थात्वमवभावप्रसंगेन रहेष्टमिदं नेति व्यवस्थानस्यात् इंद्रियमात्रस्य द्वारत्वे च तत्संयोगेन स्यात् न च तदनुरोधात्म
नः सर्वेंद्रियसंबद्धविषयस्य चैतन्यावच्छेदकत्वमस्त्विति वाच्यम् स्वप्नदशायां नरस्यापि वा[illegible]हमिदं पश्यामीत्यभि हे॰
मानात् नयोरहमिदं पश्यामीत्यनुरत्वेनार्थोपदानापत्तेः नरत्वस्येंद्रियमनोव्यापारस्य च सत्त्वात् अन्यथाप्यालोचना
विकल्पयोरसिद्धेः न चाहंकारव्यापारो नियतविषयाभिमान इति वाच्यम् सुषुप्तिदशायामहंकारोपरमेऽपि स्वा
मादिसंतानोत्पत्तेः तस्माद्व्यापारश्वासादिस्तद्बुद्धित्वं सर्वावस्थानुगतमित्येतावतावपक्षस्वीकारः त
स्मिन्बुद्धिरूपेंतःकरणे ज्ञानरूपतत्परिणामविषयतया संबद्धो घटादिविषय आत्मनः स्वरूपतिरोधायकः त
त्संबद्धसत्त्वासत्त्वाभ्यां पुरुषस्य संसारापवर्गयोर्व्यवहारात् न चैवमहं जानामि अहं करोमीति प्रतीति चैतन्ययोः
सामानाधिकरण्यानुभवविरोधः बुद्धिपुरुषयोर्भेदानवभासादुभयत्राप्युभयारोपोपपत्तेः गौरोऽहं सुखी स्यामादि
वत् अथ एवमपि बुद्धेरेव धर्माः पुरुषस्य कूटस्थत्वश्रुतेरप्येवं तत्फलसंबंधाभावात् तत्र निर्विकल्पकमालोचना
नात्मकमिंद्रियाणां व्यापारः सविकल्पकं मनसः अभिमानोऽहंकारस्य कृत्यव्यवसायो बुद्धेरिति विवेकः ननु कृति

विषयस्य घटादेर्जडस्य या बुद्धौ प्रतिभासात्मोपरक्तिः संबंधांतरस्य दुर्वचत्वात् संबंधं विनैव करोमीत्यध्यवसायश्चाति-
प्रसंगात् सैव चेतनेऽप्युपरागबलेन जडस्य या बुद्धेर्विषयप्रणालिकया ज्ञानरूपपरिणामभेदः सैव च घटादिसंबंध-
स्य तस्मात् तथाहि बुद्धेर्द्विप्रकारकोपरागो विषयोपरागो ज्ञानोपरागश्च बुद्धिचेतनयोर्भेदाग्रहादेकत्वाभि-
मानः पुरुषोपरागः नीलेंद्रियसन्निकर्षान्नीलाकारज्ञानरूपपरिणामभेदो यः स विषयोपरागः ताभ्यां कर्तृ-
त्वविषयप्रतिभासात्मकः करोमीत्यध्यवसायो व्यापारावेशः तत्राद्यो पारमार्थिकः दर्पणस्थानीयायां बुद्धौ म-
देशस्य चैतन्यस्य प्रतिबिंबमानेन भ्रमरूपत्वात् विषयावच्छेदस्य भावं बुद्धिपरिणामरूपत्वान्न तु पारमार्थिके-
तिः स्याम्नामभिहतदर्पणमालिन्यवत् एतदुभयाधीनस्तृतीयोऽपि तथा तथा च विषयेंद्रियसंबंधे घटरूपस्मादि
विषयाकारो बुद्धिनत्वपरिणाम इति भेदो ज्ञानं तेन ममहं चेतनोऽहमिदानीं नानात्मीयाकारो बुद्धिव्यापारोऽपि तस्य चे-
तनस्य संबंधो लातिकः सा उपलब्धिरिति फलितार्थः तस्माज्ज्ञानस्वभावस्य विषयादेः पश्यत्वपर्माथमेव बुद्धेर्धर्मः
प्रनभिव्यक्त तथा तत्र तत्स्वज्ञानस्यैव स्मृतिजनकतया संस्कारानंगीकारादिति रहस्यम् प्रकृतमनुसरामः ते-
नेति चितिस्वरूपभेदो विषयाकारबुद्धिपरिणामिति प्रतियोगिकसंबंध एवौपाधिकः विषयभेदेन तदाकारप-
रिणामभेदानेन चतत्संबंधभेदादित्यर्थः तादृशसंबंधस्य भूतमविस्पष्टत्वं तेनायानत्वयोगादेवात्मनोऽपि तथात्वे तेन

५

सि. म.

८

7

नास्तिआत्मासीत् नत्वेवाहंजातुनासंनत्वंनेमेजनाधिपाः नचैवनभविष्यामः सर्वेवयमतः परं इत्याद्युपपत्तेश्च।
हित्वंपूर्वंमासीः अहमप्यासं इमेप्यासन् अग्रेपिसर्वेभविष्यामइत्यत्रतात्पर्यम् नममत्वमूपेतिस्पष्टं नत्वंमदीयप्रह
णीनामात्मनाकः सेवेषयद्यतआह आचेतनेष्विति मृत्कुम्भादीनामचेतनतयाचितिस्वापायपत्तिस्वीकारात् तत्रो
पदर्शितमेवेतिदिक् एतेनसत्वरजस्तमसांवृत्तिः पुंस्त्व अपवर्गः स्त्रीत्वंस्थितिर्मात्रेनपुंसकत्वमितिभाष्यमते
आत्माब्रह्मेतिमायावत्संभवतिकेषांचित्कुपरास्त नवमलनकोषादिमत्वेस्त्रीत्वमितिपदेपिविदुषांदोषतदारोप
संभवात्साम्यमितिवाच्यं तदारोपस्यकथं नादन्येवकस्मित्त्वात् यत्रएवयापचयादेर्विरुद्धस्यैकत्रसमावेशा
योगात्तदस्त्वरीतदमित्यादिव्यवहारानुपपत्तिर्गुणानांत्वणिकत्वाभ्युपगमेपियुगपत्त्वयाव्यवहारानापत्तेरि
ति तदप्यसत् संस्थानविवक्षायामित्यादिनाभाष्यकारेणैवनिरस्तत्वात् तदर्कंहरिणा सन्निधानेनिमित्तानां
किंचिदेवप्रवर्तकम् यथातत्रादिशब्दानांलिंगेष्वनियमस्थितिः भावतत्त्वविदःशिष्टाः शब्दार्थेषुव्यवस्थिताम्
यघइसींगतामेतितन्नलिंगेप्रवर्तते नचविवक्षायाअपिस्वतंत्रधर्माधीनतयादोषएवेतिवाच्यं यतोहिगुणाहना।
मितिसिद्धान्तात् अप्येकस्यैवभावस्यप्रतियोगिभेदेनयुगपत्स्त्रीत्वेऽपिस्वमोहजनकत्वानुपपत्तेः सत्वादि।
योगमात्रेणतदनुपपत्तेः उद्भवस्यचाभावेनतयादिकरूपस्ययुगपद ... संभवाभावात्। तस्मात्त्वदेवसर्वलिंगानि। ८

दृष्टाकोऽप्येवस्यादिति इत्यनेनतटशब्दे सर्वलिंगकार्यदर्शनादेकस्मिन्नेवविरोधात्सर्वलिंगसंभवः स्त्रीपुंसयोःसंभवेच
नपुंसकत्वंनस्यात् तदभावेनपुंसकमितिवचनादितिनन्वेतदेवमुक्तावयवमपिनदोषइत्यत्रपतन्तुशरीजर्वतोभा
अकारस्यऊर्वीरमकौशलंदर्शयतास्वकीयमेवाकौशलंदर्शितंभवतीत्यवधेयम् यदप्युक्तंभाष्यमतेलिंगेशा
स्त्रनिष्टमेवपुंलिंगःशब्दइत्यादिव्यवहारात् पुंलिंगवाचकतयानयानेवहः शब्दइत्यपिस्यात् आरोपमतोऽस्याश्र
यणेगौरवइति तदप्यसत् । भाष्यवाक्यप्रदीपकैयटादिग्रंथपर्यालोचनयार्थनिष्ठत्वसिद्धेः स्त्रीत्वादिविशिष्ट
भावेकिंतादर्थ्यइतिव्याख्यानाच्च एतास्त्रावस्थाःशब्दगोचराएवेतिकैयटोक्तेश्च नचशब्दाश्रयाइतितदर्थोगो
चरशब्दस्याश्रयवाचित्वादितिवाच्यं आत्मनोविकारसंबंधइतिप्रतिपादनपरकैयटवाक्यप्रदीपग्रंथविरोधात् ।
स्वार्थद्रव्यलिंगेत्यादिविरोधाच्च श्रुतिः अतएवकेनमेपौंस्नानिनामामामेतिशाणेनतित्वयाकेनस्त्रैनामा । नी
नीतिवाचेतिकेननपुंसकनामानिमन्नसेतिश्रुतिः संगच्छते पुंसिभवानिपौंस्नानिपुंवाचकानीत्यर्थात् न
त्य स्याप्रतिश्रुतिसंगते एकार्थशब्दान्यत्वेलिंगान्यत्वे एकैकोर्थः सर्वलिंगः सर्वकेनचिद्व्यन्नेयमानः केनचि
द्बलिंगेनेत्यकः प्रतीयतइतिभाष्यकैयटविरोधाच्च नतुपशुनायजेतेत्यत्रस्त्रागोवामंत्रवर्णादितिन्यायेनपशु
पदेनछागस्यवधायामेदसइतिमंत्रवर्णात् छागोपादानेपिछागव्यायामःस्यात् अन्यपुंस्त्वादीनांकेवलान्वयि
या

५
सि॰म॰
८

त्वेन विवक्षायामप्यावर्तकत्वात् मेवं लौकिकस्त्रीत्वविशिष्टशास्त्रीयपुंस्त्वेन तच्छाके: नैवमप्येतेन न व्याविनीमषादि
शब्दानां मालिकादेरार्द्रंन पुंसकत्वं वसंतादेरशुद्धं पुंस्त्वमिति व्यवस्थानुपपत्तिरिति वाच्यं तत्र केवलशास्त्रीयस्त्रीत्वप
रत्वात् यत्तु शब्दनिष्ठत्वे हस्त्यादीनामिव स्त्रीत्वादीनामपि भेदकत्वादानुपूर्व्या सामेऽपि शब्दाभिधेयत्वे अर्थभेदाच्छब्दभे
द इति पत्नवत् अर्थभेदेऽपि केषांचिच्छब्दानां लिंगेनाभिधानेन तत्रेण तावता अर्थप्रकरणादुपपत्तेः एवं समानानुपू
र्वीकेषु तटादिशब्देषु त्रयं काणादिदृष्ट्या पदार्थो द्विविधेऽकमस्तीति सर्वत्र [illegible] लिंगप्रयोगः स्त्रीत्वादावविशिष्टत्व
नाभावेन पुंसकत्वेऽणीभावादिद्योतकम् न च स्वाश्रयवाच्यत्वसंबंधेनार्थस्योपकरोति यथाशब्दनिष्ठमेवार्थ।
विशेषनिर्णायकं बहुव्रीहित्वस्वरद्वारा समपदार्थादेरिति तदसत् उदात्तादीनामेव भेदकत्वेन भाष्यादौ शेषाकित।
त्वात् कत्वादेरपि उक्तसंबंधेनार्थविशेषणत्वापत्ते: आरोपेऽसतीति तु दृक्भयत्र साम्यात् स्वरस्य बहुव्रीहिनि।
र्णायकत्वेनार्थविशेषनिर्णायकत्वाभावाच्च एवं पदप्रकृतिस्वरेण बहुव्रीहि: वैयाकरणेनिश्चिनोतीति कौ।
स्तुभादाववोक्तत्वात् सामान्यमपि गोत्वादिकं व्यक्तेरव्यतिरिक्तत्वाच्छब्दनिष्ठमेव शशविषाणादाविष्णुतरयपदा।
र्थसद्भावात्तद्वारको लिंगयोगः इति सर्वपदार्थव्यापित्वेन [illegible] आविर्भावतिरोभावान्तरालावस्थाऽस्ति न तच्या।
ते सा च नपुंसकत्वेन व्यवस्थाप्यते स्त्रीत्वं स्त्रीतापुंस्त्वमिमादौ संस्थानादेरपि शब्दनिष्ठलक्षणलिंगयोगः इति केयट। ८

विरोधाच्चेति तिरिक्तत्वाल्लोके लोकतो नामस्थणो बालपिशुकवदिति भाष्यम् शिष्टलोकात्तस्य लिङ्गस्य प्रतिपादने
अवश्यात्तु मन्तव्या वधिकादिषु स्तनकेशादिमत्त्वलक्षणलिङ्गाभ्युपगमत्याग: खट्वादिषु तदपरित्यागेपि खविशु
कवद्युक्तिवचनेनाप्याल्लिङ्गासिद्धि: तदाह लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य एकार्थे शब्दान्यत्वाद्दृष्टं लिङ्गा-
न्यत्वमवयवान्यत्वाच्चेति लिङ्गस्वरूपमपि लिङ्गादेवज्ञायत इत्येकार्थे इत्यस्य तात्पर्यम् एकस्मिन्नेवार्थे संस्त्याना-
दिमत्त्वावस्थात्रयाणां त्रयमिति शब्दान्यत्वाल्लिङ्गान्यत्वं स्तनकेशादिमत्त्वे पृथग्लिङ्गेभ्युपगम्यमाने एतन्मु-
क्ते अवयवान्यत्वाच्च कुटी इति रेफस्यावयवस्यापगमेनेलिङ्गभेदो दृष्ट इत्यर्थ: केचित्तु तिस्रो जातय एवैता: के-
षांचित्तु मते स्थिता: अविरुद्धा विरुद्धाभिर्गोमनुष्यादिजातिभिरिति वाक्यपदीयात् स्त्रीत्वादिकं जाति: विरु-
द्धाभि: परस्परसामानाधिकरण्यमतताभाववतीभि: गोत्वमनुष्यत्वादिभिरविरुद्धा: तथा एकत्वात् इत्यर्थ: सामान्या-
दीनत्वंस्तकत्वादिकं तु वैशेषिकाद्यनुरोधे सामानाधिकरण्येनोपपाद्यम् तद्रूपस्त्रीपदवैयर्थ्ये शास्त्रानुसारादेस्या- दे
हु: अकृतमनुसराम: इत्येतत्त्रयं संभवति स्त्रीशब्दो हि स्त्रीत्वादिपदवदुभयधर्मिणि प्रवर्तते इदं स्त्रीत्वमात्रे तदर्थे
द्रव्यवाचिन: शक्तिपरिकात् स्त्रीत्वेवाच्ये टावादय: इति प्रत्ययार्थपक्ष: धर्मिपरत्वेन स्त्रीत्वस्य उपलक्षणत्वविव-
शेषणत्वाभ्यां पक्षद्वये स्त्रीत्वोपलक्षितद्रव्यवाचिन: शक्तिपरिकात् टावादय इति स्त्रीसमानाधिकरणात्प-

पु.
सि.म.
८

त्वः स्त्रीत्वप्रकृत्यर्थवाचिनो गोकृतस्त्रीत्वादेरिति प्रकृत्यर्थविशेषणानि लिङ्गानि पक्षः तत्राद्ये गार्ग्यायणी कारीषगन्ध्या
कानितरेतत्राद्ये स्त्रीप्रत्ययदर्शनं न स्यात् एकेनैव स्त्रीत्वस्योक्तत्वात् ष्फङीपोः ष्यङ्चापोर्ङीषोश्च स्त्रीत्वार्थक
त्वात् स्त्रीशब्देन प्रकृत्यैव स्त्रीत्वस्योक्तत्वात् ङीष न स्यात् द्योतकत्वपक्षे तु न दोषः अनेकस्यापि शब्दोपादेरेका
र्थद्योतकत्वदर्शनात् द्वितीयेपि भूतमपि पश्वालम्भनी श्रावपनमिव मुष्टिकेत्यादौ भूतादिशब्दानां स्त्रीत्वोपलक्षित
ब्राह्मण्यादिवृत्तित्वात् तत्सामानाधिकरण्येन स्त्रीप्रत्ययः स्यात् प्रतिपाद्यपक्षे तु नायं दोषः भूतादिशब्दानां
द्योतकार्थपरतया ब्राह्मण्यादिपदार्थस्त्रीत्वेन सम्बन्धाभावात् बहुमन्तकेभ्यः प्रतिषेधश्च वक्तव्यः पञ्चब्राह्म
ण्यः सप्तमात्रस्य विवक्षितत्वाच्च ब्राह्मणीत्यादौ स्त्रीशब्दस्य सामानाधिकरण्येपि स्त्रीशब्दस्य तदभावाच्च सामा
नाधिकरण्यस्याभेदत्वविवक्षितत्वात् स्त्रीशब्दे स्त्रीशब्दस्य सामानाधिकरण्यानुपपत्तेः तस्मात् द्योतकपक्ष एव युक्तः सम्बं
धित्वसामर्थ्यात् पदस्याविशेषसामान्यग्रहणपरत्वविज्ञातायत बहुशोनुवेयपदस्यासंजानात् तद्द्योतकादेव
तद्द्योतकार्थत्वे[illegible]पि प्रत्ययोपपत्तेः केवलस्य प्रकर्षयुक्तस्य चार्थस्याभेदात् न च कुमार्यादिशब्दानां स्त्रीत्वार्थ
त्वेनैवैकत्वाद्विवचना[illegible]द्यनुपपत्तिः गुणगुणिनोरभेदस्याविवक्षितत्वात् तेषां शक्तिस्वभावेन द्रव्यविशेषक
प्रतीतिजनकत्वा[illegible]द्विवचनादेर्द्रव्यवाचिसामानाधिकरण्यनियमस्य चोपपत्तेः तदुक्तं सोयमित्यभिसंबन्धाद ८
त्र

अयंप्रतिपद्यते स्त्रीत्वंस्वभावसिद्धोवागुणाभावविपर्ययः स्त्रीत्वमित्यस्यप्रतिपद्यतइत्यनेनान्वयः स्त्रीशब्दे
वइतिसामर्थ्यात्स्त्रीपुम्भूतादिपदानांस्वार्थपराणा मेवपदांतरसामानाधिकरण्येनगुणाभूतत्वेपिपूर्व
महत्तल्लिंगस्याबाधकाभवात् इतिसंक्षेपः अजाद्यतष्टाप् अकृतप्रत्ययोस्यअजादिभ्योदंताच्चटाप् नचस्त्री
विषयत्वनियतानांखट्वादिशब्दानामदंतत्वावधारणमशक्यंनामामात्र्यातजानीतिशाकटायनइतिदृष्टो
नेश्रुतत्वनिपत्त्याभावात् शास्त्रस्यैवतन्निश्चयोपपादकत्वात् अजादीनामिहोपादानंजातिविषयस्मृतौबाधा
धनार्थम् अजाएडकाअश्वाचटकामूषिकाकृष्णिकृषो: किंकृत्रिमस्याधिकृतस्यमेघदीर्घस्येतिकिंकृतन् मूषिकेषु
इतिदीर्घोपपन्नात्संज्ञायांक्वचिन्मूषकाहितस्याकारस्यप्रत्योपादानम् इत्यत्रविशेषः नचसंज्ञायामजाति
त्वादिदृष्टयोजनाभावः याच्ञादिवत्संज्ञात्वेपिजातित्वानपायात् बालादीनांवयोलक्षणाख्यापकत्वात्नार्थ
बालावत्साहोडामंदाविलाताप्रथमवयोवचनाःपाकाशब्दोप्यत्रबोध्यः नकोपधायाइति सूत्रेकैयटेन
तयोक्तत्वात् अतःपरेगणसूत्राणिसंभस्त्राजिनशणपिंडेभ्यःफलात् संफलाभस्त्रफलाअजिनफलेतिसूत्रः॥
सदच्काण्डप्रान्तशतैकेभ्यःपुष्पात्सत्पुष्पाप्राक्पुष्पा। शतपुष्पा शूद्राचामहत्पूर्वाजातिः महच्छूद्रस्यात्र
कर्णाद्यादानाभावःजातिलक्षणेङीषेनबाध्यतेनत्रयोगलक्षणाः गौणत्वाभावात्तेनमहच्छूद्री

८ शूद्रीत्येषोगाख्यनमजननकृभावरूपोपि तेनैवैषणाशूद्रोमहाराजनमादिरितिसिद्धं नन्वेनतेरगत्वात्सूर्वेदापिमहापिवोम
सि.सु. न्नेमहत्त्वीचाभीः शूद्रावेति समासे महाशूद्राःसिद्धो अमहत्पूर्वैवेतिवचनं सिद्धस्यानिहत्त्वेरथाकालत्वात्मेवं गौरादिगणादिवन्म
१० द्वय हाशूद्रशब्दस्यजातिवचनत्वात्पूर्वार्थस्यस्त्रीत्वाभावात् तदविवक्षायामसमासेटाप्रतिषेधेमातिलक्षणोङीषः।
हते:जाति:किंमहत्त्वविशिष्टायाःशूद्रायाविवक्षितत्वेमहाशूद्रायथास्यात् अमहत्पूर्वेतिषेधसामर्थ्याद्द्रा
10 पितास्यात् नचमहत्त्वणावताभातिपद्धिकेननतदंतविधिप्रभावादेव सिद्धेशूद्रावामहत्पूर्वैवेत्यस्वैयर्थ्यमत्रप।
कारेणतदंतविधिज्ञापनार्थत्वात् तेनातिभवतीत्यतिमहतीत्यत्रउगितंतात् ङीप्सिद्धेः नचमहत्त्वस्वंस्य।
गौरादित्वात्ङीष् अनुपसर्जनेनाधिकारात् स्वत्वमहतोस्तत्रपाठस्यानार्थत्वाच्च अन्यथानघजात्वुदात्तत्वेहृ
न्महतोरूपसंख्यानविशेषात्ङीषः प्रत्ययस्वरेणोदात्ततयाङीप्युदात्तविधानानुपयोगात् नचविभ।
क्तेरुदात्तार्थंतत् तथापिगौरादिपाठवैयर्थ्यात् उगित्वात्ङीपिकृतेशात्रवत्रमोनुमादीइतिउदात्तविधि।
नैव सिद्धे: पंचत्वीतत्रत्वीत्वस्यमसमासवाच्यसमाहारगतत्वान्नदाश अजादिषुपातिपद्धिकार्थेशक्तिसमवे।
तस्त्रीत्वाभिधानपर्यवसितत्वाभिधानात् अजायतइत्यत्रषष्ठीस्वीकारात् नचैवमजादीनांस्त्रीत्वविशेषणत्वेन।
विशेषकोत्सतयातेषांप्रकृतित्वानापत्तिःपंचम्यंतनिर्देशाभावादितिवाच्यं प्रत्ययविधेःप्रकृत्याकांक्षायाः १०

प्रमाणसमासामर्थ्याद्वा अजादीनामेव प्रकृतित्वेनानयनात् एवं चामहत्त्वैर्मण्यनारम्भम् महाशूद्रीमत्रशूद्रपदा
र्थसमवेतस्त्रीत्वानभिधानात् विरोधोपसंख्यानात् इति कैयटः एवं च जातिविशेषापि स्त्रियां जातिः शूद्रेषेवगणे प
ठनीयात् तदंतविधिना एकस्त्रनमपसर्जनाधिकार इत्यभिप्रायः क्रुंचा उष्णिहा देवविशाम् एतेहलंता अकारांतता
वा ज्येष्ठाकनिष्ठामध्यमेति पुंयोगेपि मध्यमो त्यन्तत्वादोषायादंतत्वप्रयुक्तःप्राप् तयाजेष्ठस्त्रीप्रत्यर्थेपिटावि
त्यर्थः पुंयोगलक्षणस्य ङीषोपवादः इति फलितार्थः कोकिलाजातावपि अपि शूद्रा संयोगेपि ॥ मूलान्नञः ॥
अमूला ओषधिजातिविशेषः ननु किमशातमूली ॥ अन्येभ्योपि ङीष् ॥ अरंदंतेभ्यो नांतेभ्य स्त्रियां ङीष् कर्त्री दं
डिनी उगितश्च उगिदंतात् प्रातिपदिकात् ङीप् भवति महती ननु उगितः प्रातिपदिकस्य च विशेषणावि
शेष्यभावे कामचारात् प्रातिपदिकेन उगितो विशेषणे उगितो विशेष्यत्वे न तदंतविध्यभावात् प्रातिपदि
कांतस्य च उगितो संभवात् प्रातिपदिकात् उगित इति पक्षः उगितो विशेषिणोत्वेतु उगिदंतात् प्रातिपदिकादि
ति द्वितीयः न च नाद्यः भवत इति सर्वनाम्नः प्रातिपदिकस्य भातेर्डवतु रिति धातुसाहितस्य वर्तमाने महद्वजगत्
वच्चेति शतृवदावात् उगितो महत् शब्दस्य च भवती महती ति सिद्धावपि अतिमहती अतिभवती गोमती त्या
द्यसिद्धेः अति भवदित्यादेः समासस्य प्रातिपदिकस्य उगित्वाभावात् गोमदित्यस्य च मतुप उगित्त्वस्य अर्थवत्त्वेना

ध
सि·म·
११

मघासिद्धेः ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविध्यभावात् नांतः प्रतिभवतीमाद्देः सिद्धावपि भवतीमाद्देरसि
द्धेः उगित्वेष्णुगिदंतत्वाभावात् प्रातिपदिकेन तद्व्यपदेशिवद्भावनिषेधात् उभयत्रापि गोमतो निष्क्रान्ता निर्गोम
मती निर्यवमतीति न स्यात् अत्र च ग्रहणेऽपि यस्मात् स विहितस्तदादेरेवोपादानात् निरादेः समुदायान्न तत्प्र
विधानाभावात् नैवं तदन्तविधिना निर्भवतीमाद्दिसिद्धेरिति भाष्यम् यद्यपि यस्मप्त्वे उगितो विशेषणत्वा
त्तदन्तविधिर्दुर्लभः तथापि तेनाग्रहणादुगितश्चेति योगद्वये प्रकृत्य प्रातिपदिकेनोगिद्विशेष्यते परत्वेऽपि
नाप्रातिपदिकमिति भाष्याभिप्रायः नच ग्रहणवतेत्यस्यावकाशः उगिदिति बहुव्रीहौ शब्दस्वरूपमात्रस्या
प्यपदार्थत्वेयोपादानात् प्रातिपदिकमात्रस्यातथात्वात् भवतीमाद्दिप्रयोगभेदे भवानिति पदस्वरूपेनानां
भूतेत्यस्यार्थे भवत्प्रोक्त इति व्यपदेशिवद्भावेनोपपत्तेः येन विधिरित्यत्र स्वरूपमित्यस्यानिवृत्तेर्गोमती रनिमा
त्य^ दावति प्रसंगाभावात् उगित्वस्य वर्णोपचारिता प्रातिपदिकस्याधारेणान्यथा श्रुत्यग्रहणे यस्मात् स विहितस्त
दादेरनवकाशत्वात् निर्गोमतीमाद्देरपि सिद्धेः यद्यपि वर्तीमत्यादि प्रसंगोपदेशाद्विधानं तत्त्वात् तस्यापि क्लेशादेशा त्रा^
वन्मात्र उगिदिति वर्णग्रहणे वैयर्थ्यं तथापि संभवमात्रेणाभाष्ये वर्णोप्युगिदित्युक्तम् धातोः उगित्वात् प्रतिषे
धं वक्तव्योपसंख्यानम् उखास्रत्पर्णध्वदित्यादिसिद्धये उगित्वे ग्रहणान्निवृत्तम् अधातोः उगिदचामि ११

तिरुच्यते उणितेनोपात्तस्याप्यवतेरवद् इति हृयग्रुपादानेऽशाहेउणिकृहूशेन विहितंकार्यं यात् तेनामयेग्रवतेरेवेति नियः।
मार्थम् अनियमस्यसामान्यापेक्षत्वनलोकाचरणं तुमात्रविषयकत्वानभ्युपगमात् तेनेष्टमिदम् अप्रधानग्रहणं
तु अप्रधानभूतपूर्वस्यापितुमर्थम् गोमन्तमिच्छतिगोमन्यति ततः क्विप् गोमान् अयमप्यायप्योक्तनियमेनतत्र
नमोऽतुलेभक्त्वात् अस्मेतउणितश्चत्वन्य अपववशान्नोत्व अप्राकारनकारयोश्चवतेरुकरणं तमविभक्तिकंभाविन
नर्कवलोपमाश्रित्यनिर्देशात् तेनउणित्वेननताद्दशापातउमायात्यामोऽङ्गीश् ग्रेवताववनियमते लोपश्चातंत्र ।
तेन हृनापान्तलोपनिषेधोपिनेवभवतीत्याहुः ॥ वनोरचवद्वनेनाज्ञरेतान्वयातिपदिकान्तङीप्स्यात् प्रकृतं
शस्यरेफश्चोनादेशः वनइतिद्व निशक्तनिष्ठनिपोग्रहणं अनयग्रहणोयस्मात्तद्विहितस्तदादेस्तदंतस्यग्रहणं
येनविधिरितितदंतस्यापिलाभः सुत्वानमतिक्रान्तातिसुत्वरी अतिधीवरीशर्वरी सत्वयानस्पृष्यः कस्मान्न
स्यपाः अनोनिष्क्रान्तातिशुनी युवानमतिक्रान्तातिहूनी सन्नार्थवद्ग्रहणपरिभाषयानातिप्रसंगः नवमद्यु।
मस्यास्तीतिकेदसीवनिपाविविमघवद्भूवनोऽर्थवत्वादतिमघोनीत्यत्रदोषनारवश्य अप्रभूमन्नत्वात् हशो।
नामेतिवक्तव्यम् ह्रोरेरेफस्याधर्थनिषेधः तेनमहदुग्धावात्वराणी हशांताद्विहितस्यवनोग्रहणाद्धृवेरीयत्रप्र
णाकृतेरयराजाडशांतात्मस्वेपिनलिषेधः एतेनमहासिवेष्णः सहकृतवरीवहुमितिव्याख्यातम अवावाद्रा।

४
सि·मु·
१२

त्त्वाणीत्यत्र निषेधो ह[illegible]शंतादिहितत्वादिति भाष्यानुसारिणः निषेधस्य ज्ञापकत्वाद्वा बहीमासकारः वचनतयापि
यद्वहुव्रीहौ वीरगत्वाविस्यस्मादस्मेभ्योपि ह्रस्वत्व इति कनित्वनिषेधस्यतरस्मिन्नययि येवेशीतिनस्यादितिवाच्यम नद्या।
गमवत् डीब्रुयोरपिकंदमतयोपपत्तेः यद्यपि यद्वि ... एणादिसूत्रे तथापितदानपेक्षैतत्कृतमितिकेयम्
टः बहुलेकंदसिडीत्रावकत्रौ पत्नरीविधः वाक्कंदसीतिपूर्वमवर्णादेर्घः रविधानेबहुव्रीहेरुपसंख्यानेशतितिचि
ट्त्वात् बहुवोधीवानोस्यामितिबहुव्रीहावनोबहुव्रीहेरितिङीपः प्रतिषेधात् वचनारंभः डीप्स्त्रियोगशि
ष्ठस्येरकस्यत्वमहन्नेरर्थंसिद्धत्वात् अनोरचेस्यस्मात्परतोबहुव्रीहेश्चेति वक्तव्यं अनउपधालोपिनोन्यतरस्यामि
त्यनेनविहितेडीपिरेफमात्रंविधेयं डीपोप्यपूर्वस्यानेनैवविधानेतुसुपर्वादावनुपधालोपित्वमिति प्रसंगः स्यात्
अनोबहुव्रीहेरस्यनिषेधेचोपधालोपिनोवावचनं अनोबहुव्रीहेरित्यनंतरंच उपधालोपिनोवेतिवक्तव्यं तेनानउ
पधालोपिनोन्यतरस्यामितिसूत्रमनारब्धम् तथाचानुपधालोपिनोडीप्रतिषेधान्यपर्वेति उपधालोपिनस्तु
डीपोडापश्चविकल्पइति बहुराज्ञीबहुराजेबहुराजाइतिरूपंसिद्धं एवंचनन्तस्यापिबहुधीवरी बहुधीवानौ बहु
धीवेत्यरूपंसिद्धम्॥ पादोन्यतरस्याम्॥ पात्कृतसमासांतः तदंतात्स्त्रियांडीष्वाद्विपदी द्विपात् हाहयि ॥ स्यक्वेति।
अस्यार्थनिर्देशः पूर्वेणाप्राप्तस्य डीपोनिषेधः द्विपदात्र्चक् एकपदा ॥ नषट्स्वस्रादिभ्यः॥ षट्संतस्तनांतत्वाम्यां या। १२

मस्यङ्ऽोपो निषेधः पंचसप्त तिस्रः चतस्रः स्वसा तिस्रश्चतस्रश्च ननो डाङ्हिता तथा यानामानेति सप्तमे तेस्वस्राद।
यऽङाहृतानुम्पर्वावीनाः अत्रवदंति नतिसृचतसृ इति दीर्घ निषेधस्य सन्निपात परिभाषात्तापकत्वेन तावत्सीय।
देवादिभिः कत्वे विभक्त्यानंतयोः सन्निपातकृतयोस्तिसृचतस्रादेशयोर्ऽीघ्र भवतं कलेताभ्यां परस्यामो नंभवाद
व नामीति दीर्घे स्यानवकाशत्वात् सन्निपातपरिभाषासत्वेत दीर्घभावे दीर्घत्व प्रसक्त्या प्रतिषेधस्यार्थवत्त्वम् स्वस्रादि
भूवे गणे तिसृचतस्रोः पठितत् नतएव ङीब्दीर्घप्रसक्त्या निषेधस्यार्थवत्त्वोपपत्तेर्ज्ञापकत्वं न स्यादतोऽत्रतस्मादेतन्निर्मूल
मेवेति अत्रश्लोकवार्तिकं षट्संज्ञानामंते लुप्ते टाबुत्पत्तिः कस्मान्नस्यात् प्रसाङ्गा राज्ञां पा मिदं दोषत्त्विवेतस्मा
तोऽभो प्रत्यार्थः पंचसप्तेत्यत्र नलोपे कृतत्वात् टोऽस्यात् निषेधस्यानंतर्यणाऽीस्यात्र परत्वात् टाबुद्धीमसस्यवा या यत्।
तेः न च नलोपस्यासिद्धत्वं स्त्री प्रत्ययेत रत्तुं ग्रामतना भावात् नचस्त्री प्रत्ययोपि सत्त्विधिरेव प्रथमैकवचनमारभ्य। त्प
यऽङ्स्था विभक्त्यपकारपर्यंतं सुबिति शब्दाहारः यदृणादिति वा अंगसुब्विधौ इति सर्वविभक्त्यंतसमासा अयणाद्धापि
पेऽत्वे विधीयमाने सुब्विधिर्भवतीति बहुवर्मिकेत्यत्र नलोपस्यासिद्धत्वात् याप्रत्ययस्यादि सत इत्वानापत्तेः त
स्मात् ङी षटापो निषेधश्चनियोगेन न विशेषाल्लेखः कर्तव्यः भाष्यकारास्तु अविशेषात् न्यायसिद्धो तितस्य स सर्वं स्वार्थे प्र
तिषेधो याश्च पनादिमाहुः नच नलोपे सति षट्संज्ञा विरहात्कथं पंचदशेपि निषेध इति वाच्यम् यथोद्देशपक्षे

५ उपदेशकालेनांतविपक्षेचनत्वेलभ्यात कार्यकालपक्षेननलोपः स्यपरसंज्ञेतिनस्यासिद्धत्वात यद्योद्देशपक्षेप्यलिं
सि·स्र· पित्वात्स्थानिवद्भावस्य दुर्वचत्वाच्चसिद्धत्वमेवशरणमितितत्वम् ॥ मनः ॥ मनेन्नतनङीषनांतत्वात्प्रसक्तिः सीमा
१२ सीमानौ ॥ अनेर्बहुव्रीहेः ॥ अनेतावहुव्रीहेर्नङीष बहवोयज्वानोयस्यांसा बहुयज्वाबहुयज्वानौ नसंयोगाद्वमे
न्तादित्युपधालोपनिषेधादनउपधालोपिनइत्यस्याप्यनिर्दिष्टेः उभाभ्यामन्यतरस्याम् ॥ अथवहितस्यउदयेति
षेधप्रकृतितैर्नाकाभ्यांउभाभ्यात ममेताद्दनेतबहुव्रीहेस्त्वेतियावत सीमासीमेदामानौदामे बहुयज्वाबहुयज्वे
इदउभाभ्यामितिनिवर्थस्वरितत्वादपेक्षात्रयोयाद्दाप्रकृतयोर्द्वयोरेवात्रप्रकृतित्वेनान्वयोपपत्तेः स्यादेतत अन्यतर
स्यामितिकिमर्थनिषेधस्यउभयत्रवचनबलात योग्यसिद्धेः नयाहियदिटापोङीषप्रतिषेधसमानविषयकत्वेस्यं
न नदामनोडाविधेरवद्भयात अनोबहुव्रीहेरित्यनेनापिडाबेवविधेयः तेनेवपरत्वात ङीपोवाधसिद्धेः एवं
सतिनिषेधस्य उभयत्रविधानसामर्थ्यात उभयोःपाक्षिकंप्राप्तनाविधिसिद्धेः नचङीप्समावेशार्थमेतत अन
उपधालोपिनइत्यनेनैवतत्सिद्धेः मैवं अत्रविकल्पाभ्युपगमेनतस्यअस्यविध्यर्थताप्रसङ्गात बहुधीवरीमत्र अनउ
पधालोपिनइत्यनेनङीपोविधानेरेफात्तुपपत्तेः वनोरचेत्योङीविति सूत्रविहितङीप्सन्नियोगेनैववनोरचेमनेन
रेफादेशविधानात अत्रविकल्पोपादानेनतस्माअत्रनियमार्थम् अनोबहुधीवरीमत्र वनोरम्परस्य नैनेवङीविधा १२

नैतस्मिन्नियोगेन सिद्धे यन्नादेशः न चात्र समासविकल्पस्य डीवन्त्रनाय रत्नेमन्नैतेभ्योपि पक्षे ङीप्स्यादिति वाच्यं यव।
स्थितविभाषाविज्ञानात् यद्वा डाबुभाभ्यामित्येकोयोगः अन्यतरस्यामिति द्वितीयः अन्नन्तो बहुव्रीहेरित्यनुवर्तते
मन्नन्तानिवृत्तमतो न दोषः बहवः श्वानो यस्यां शालायामिति बहुव्रीहौ डाप् टिलोपः श्वयुवेति संप्रसारणं डाप
आकारस्य संप्रसारणं चेति पूर्वरूपे हलः इति संप्रसारणान्तस्य दीर्घे तेनन्तत्वाद्बहुव्रीहेः कप् बहुशुनिका बहुशू
केति पूर्वपक्षः सिद्धान्तस्तु नन्तानां यो बहुव्रीहिस्तस्मात्कप् अनन्तु श्वन्युवन्मघोनकारान्तौ ततश्च वतिप।
ठन्तेन नन्तत्वाभावान्न कप् नापि संप्रसारणं नकारान्तानामेव श्वन्नादीनां संप्रसारणमिति वक्ष्यमाणत्वात्
नापि डापः पूर्वरूपं संप्रसारणपूर्वत्वं समानाङ्गग्रहणमिति वक्ष्यमाणत्वात् डापं यतिश्चेति नान्तमंगकनिन्
न्या प्रत्ययश्चेति तद्विधिरिति पातः श्वन्नुक्षन्नि दिनाश्वयतेः कनिन् प्रत्यये श्वन् शब्दः स्मृत्यन्तेः तथा चांगभेदः स्पष्टः त।
बहुश्वा स्मादुष्पन्ने बहुयुवा वा बहुशुवा बहुयुवेत्यादिकमेवेति बोध्यम् ॥ अनुपसर्जनात् ॥ ऋन्नेत्रिमभिव्याप्यायमधिका
रः अत एव बहुयुवै नोपसर्जनत्वात् तिशमयाभावः नत्वेवं यत्वा श्वयं कार्यं तत्राव चितार्थमेव समुदाये अव।
तेते यथा जुगुप्सतइत्यादौ सन्नन्तादात्मनेपदं यत्त्ववयवे चरितार्थं तन्न समुदायेपणतइत्या।
दावात्मनेपदं न चरितार्थं स्यान्नदात्तेनस्यायणायनीत्यादौ न स्यादेवं तक्तनादिति वस्तुस्थितिः ऋत्स्वरीमाहेव

ध॰
षि॰ म॰
१५

शितार्थं वृत्तिकृन्निमित्तकं ङीबादिविकृत्करूचेत्साहे कथं प्रवर्तेत तदंतविधिप्राप्तिप्रदर्शकेनाप्तिनक्रिमधिकारे।
णेति वेत्त अत्र वार्त्तिके पूर्वसूत्रनिर्देशो वापिशलमधीत इति अयमर्थः उपसर्जनमिति प्रधानसंज्ञा पूर्वाचा
र्याणाम् तथा चव्वस्माणः प्रमया प्रधानाद्धोप्याइत्यधिकारार्थः आपिशलिना प्रोक्तमापिशलं इत्यत्र
मण् आपिशलमधीते आपिशलाब्राह्मणी तदधीत इत्यणः प्रोक्ताल्लुगिति लक् अत्र प्रोक्तार्थस्याणो
प्रधानत्वान्ङीप् अणंतस्याप्रधानत्वेपि अणोप्रधानत्वात् अनुपसर्जनादित्यनेनाणएव विशेषणीयत्वात्
न च तदधीत इत्यणः प्रधानत्वान्निवेधनपवङीप् स्यादिति वाच्यम् तस्य लुग्मना[illegible]ऐवृत्यत्पलत्तणा। णीत्र
प्रतिषेधात् टित्ढाणञित्यत्रान इत्यनुवृत्तेः अणस्वरूपापेक्षा इति तदर्थे न तु अकारस्वरूपोणिति वर्णोप्र
धानाभावे प्रत्ययलक्षणाप्तेः अत्र णो इत्यत्र पित्सार्वधातुकनिमित्तकस्य तरणाहइमोह[illegible]तं ज्ञादिलोपे।
नतिपित्वेपि स्त्रीकारात् नत्वस्त्रियामित्यनेनानुवर्तमानेन अणो विशेषणात् स्त्रियां विहितोयाण इति।
व्याख्यानार्थे दोष इति चेत्सत्यम् तथापि काशकृत्स्निना प्रोक्ता मीमांसा काशकृत्स्नी तामधीते काशकृत्स्ना ब्रा
ह्मणी अत्र प्रोक्तार्थस्याणः स्त्रियामेवोत्पन्नतया तदंताद्ब्राह्मण्यांवर्तमानात् ङीपोदुर्वारत्वात् तस्मात्प्रधा
नात् प्रत्ययेनत्व प्रधानादित्यर्थे अधिकारारंभः अत्र भाष्ये प्रयोजने[illegible]मभिधेयां मणोईकारेणाभवितव्यं इह त्व। १५
या

येनार्थमभिधेयायामुत्पन्नस्याणो लुक्त्वात् श्रूयमाणस्य न पाकार्थस्याणः श्रूयमाणत्वेऽपि न ङीप् पूर्वमेवोत्पन्नत्वात् सकृत्प्रवृत्त्यैव क्षण
ढा॰ स्याप्रवृत्तिनाश[illegible]त् स्यादेतत् कुम्भकारी नगरकारीत्यादौ कारशब्दात् ङीप् मा भूत् कुम्भकारशब्दादेव यथा स्यादिति सूत्रारम्भः तथा
ढौं॰ हि[illegible] कुम्भकारेण त्वत्र कुम्भकारीशब्दादेव ङीप् गौरमुख्यः कारीशब्दादेव न ङस्मन्नोतैरस्य बहुद्विस्वरयोः श्रवणात् सच[illegible]इति[illegible]णानिति
सूत्रे प्रत्यय[illegible]ग्रहणेनेदं तद्ग्रहणमिमाण शब्दस्थानेन परत्वेन स्वस्य यत्याति पदिकविशेषणेन तथा येन विधिस्तदन्तस्येत्यनेन अ
णन्तात् ङीप् स्यादित्यर्थे लभ्यते भवति चाणन्तः कारशब्दस्तदन्तश्च कुम्भकार इति प्रातिपदिकम् न चेदं तदन्तविधानेन सिद्धमिति वाच्यं
समासप्रत्ययविधौ ग्रहणवत्प्रातिपदिकेन तदन्तप्रतिषेधात् अनुपसर्जनादिति निषेधसामर्थ्यात् तु प्र[illegible]नेन तदन्तविधिस्तापा धा॰
नात् यथाभिमतार्थसिद्धिः न च कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणात् कुम्भकारशब्दादेव स्त्रीप्रत्ययो भविष्यतीति वाच्यं तस्य
विभाषायाः कृन्मात्रग्रहणविषयकत्वात् अणो दस्यार्थकृत[illegible]तो भयपरत्वात् न च कारीशब्देन सह कुम्भशब्दस्य समासः गति
कारकोपपदानामिति सुबुत्पत्तेः पूर्वमेव समासो समासे कारशब्देन समासे कुम्भकारपदव्युत्पत्तौ कारशब्दादेव ङीब्युत्पत्तेः।
तस्मात् कुम्भकारेत्यसिद्धये सूत्रमेतदिति स्थितम् अन्यत्रैके यदादयः कारशब्दात् ङीपि कृतेऽपि न दोषः न च स्त्रीप्रत्ययानां गित्वेन न।
कारीशब्दादेव ङीक्कस्मात् प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स विहितस्तदादेस्तदन्तस्यैव ग्रहणेन स्त्रीप्रत्ययान्तत्वेन कुम्भकारीशब्दस्य ग्रही
तुमशक्यत्वात् इति वाच्यं स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने नेति परिभाषयानुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययेन तदादिग्रहणनियमाभावात् न चास्या
प्रमाणाभावः ष्यङः संप्रसारणमिति सूत्रे वाचनिकतया भाष्ये व्याख्यानात् न च कदाचित् कारीशब्दादपि ङीप् स्यादेव स
र्वोत्तरग्रहणार्थसमुदायात् वा समासे कुम्भेन सह कारीशब्दस्यानुपसर्जनत्वेन समप्रयोगस्पर्शत्वात् स्त्रीत्वं प्रत्येकरीनेरे
ए वाश्रयणीयत्वात् न च[illegible]तन्मात्रस्य न स्त्रीत्वेन योगः समुदायस्यैव ताराणत्वमिति ङीबवयवे लभ्यः न चाम्महत्सर्वौदिति निषेधेना।
तदन्तविधेर्ज्ञापितत्वान्निर्वाहः न षट्स्वस्रादिभ्य इति निषे[illegible]स्यापि यञ्चाज्ञोपरीत्यादावुपसर्जनेऽपि ग्रहणमादिङ्गुणज्ञापितमादेः।

५

भ॰ पितयाश्वसंगेवहुकुरुचरीमादौङीपोऽर्कीयत्वात् नचषट्संज्ञेनेत्तदंतेवस्त्रियामितिविशेषणाद्दिष्टाणञित्यादौनदिद्दावे।
सि॰ स॰ वत्वेनवहुकुरुचरेष्वप्रसङ्गनदोषः ऊंभकारीसत्यलक्षणेनस्त्रियांहृतेसलदंतात्स्त्रिपिङीवितिबाध्यं एतादृशविशेषणविशेष्यभावे
ष्यवस्थापकाभावात् तद्धानार्थमेवेतत्सूत्रारंभस्यायुक्तत्वात् मैवं श्वनादीनांदिदादीनांचस्त्रीत्वेविशेषणं वर्णेत्येवोमादौ
१५ नूपात्तस्यतदंतस्यवेनीश्वदिः पंचाजीमादिसिद्ध्यर्थमजादिहृत्तिस्त्रीत्वार्थतायोगात्वितत्रव्याख्यानातिरिक्तवीजस्यऽड्वचना
सिद्धिः॰ त् तस्मात्तदंतविधिज्ञापनार्थमेवेदंसूत्रेनप्रमहत्स्वैस्यनेननेतन्नानादिभिःस्त्रीयेविशेषयिष्यामीतिभाष्यकृतैवोक्तत्वात्
तदंतविधिज्ञापनेपिमहा[illegible]सूत्रशङ्कैटापप्रसक्त्याभावेनामहत्स्वैनिनिषेधस्यायोगात्तदुपपत्तेः यत्तुसर्वनामसंज्ञासूत्रेभाष्य
कारैरुक्तं अनुपसर्जनादित्येषयोगःशक्योऽवक्तुमितितस्यकौंभकारेयादिपदानामसाधुत्वसिद्धिमात्रेतात्पर्यमितिकैयटाभि
मतःपंथाः यत्तुसूत्रशाङ्गेनस्त्रीत्वंनविशेषणीयं तथाचस्त्रियांवर्तमानात्कुदंतादित्यर्थेपर्यवसानेनतदंतविधिनामहासू
त्रशाङ्गेप्यस्तिचापःप्रसक्तिः अतस्तत्तापयित्वाहलभमेवनिषेधसार्थक्यं नचपंचवृक्षीमादाववतिप्रसंगः जातिरिस्वेनि
तग्रहस्यविशेषणादिति तच्चिंत्यं तदजादिगणेपठितानांप्रत्येकंतनमरूपेणस्त्रियामित्यस्यविशेषणात्वं येनस्त्रीसूत्रयोर्वै।
परीत्येनविशेषणविशेष्यभावःस्यात् किंत्वजादित्वेनरूपेणानुगतानां तथाचाजादिशब्दार्थवृत्तिस्त्रीत्वाभिधानेऽजादिभ्य जा॰
एतावितिवाक्यार्थःअजाद्यतइतिद्वंद्वोतेश्रूयमाणाविभक्तिःप्रत्येकंपंचमीमभपद्यपापत्तेश्चेतिनकिंचिदेतत् ॥
इतिश्रीसिद्धांतरत्नानिधौचतुर्थाध्यायस्यप्रथमेपादेप्रथममाह्निकम् टिड्ढाणञ्द्वयसज्दघ्नञ्मात्रच्तयप्ठक्ठ
ञ्कञ्क्वरपः॥ अनुपसर्जनंयत्टिदादितदंतादंतात्प्रातिपदिकात्स्त्रीयांङीप् कुरुचरीउपसर्जनत्वान्नेह वहुकुरुचरा नद
ट्टितिपचादौटित्पठितः नदी नचववसमाणत्वप्रत्यलउद्देशस्यस्थानिनः स्यानिवत्वेनटित्वात्ङीवापपत्तिः अनुवंधकार्येष्वनु।
ल्विधावितिनिषेधप्रवृत्तेरितिवाच्यम् कचिदनुबंधकार्येप्यनल्विधावितिनिषेधप्रवृत्तेः सर्वत्रयुक्तत्वात् लाश्रयमनुबंधका

र्येन तदोर्दृष्टानामिसंक्रमात्तच नत्वेकस्मिनेन ठकोर्ग्रहणं नैकस्मात् अननुबंधकग्रहणेन सानुबंधकस्येति निर्णयात् अत एव नत्वेन
समासनिषेधेन त्वनेनानिषेधः तेन कृत्स्वरपदप्रकृतिस्वरेणान्तस्वरितत्वसिद्धिः नत्वेन समासेन तत्कारकारणोदात्ततापत्तिः
यू अत्र रत्नपुंभ्यामिमाः दिवि देवं दिमौ तं दिव उदितं त्वं च न भवति अथ यथैकदेशविकृतन्यायेन तदापत्तेः सम्यक्त्वपरिभाषायां
प्रातिपदिकस्य दिविसस्य ग्रहणम् तत्र तत्कालानुबंधविशिष्टयोरेतयोः भाष्यत्वप्रसंगात्तदननुबंधकस्येति परिभाषा। ग्रहणेनानदननुबंधक
ण्यत्रोक्तापत्रयत्तदनुबंधविशिष्टस्याहस्यरूपग्रहणात् तत्रैतेन तल्लिङ्गेन वानवंधेन तयुक्तस्य ग्रहणं नेति तदर्थः तेन यतोनाव।
स्मयत्र श्रुतोनग्रहणम् सटृषोडि. उणोइत्यत्र यड्झ्य तेन ष्यपतेयश्इति अर्डिः विधीयमानमत्वे अपि ष्ठिपदिमत्र च ड्डितं नभ
ति वति अत्र च त्वापके वामदेवात् ड्यड्ड्यौ विषयतोर्डित्करणं वामदेवेन प्रोक्तं साम वामदेव्यं यस्येति यस्य लोपेन सिद्धेपि डि
त्करणं यत्तोभ्यातदर्थं श्यमानयोरनुपादानार्थम् तत्रोक्तपरिभाषानिर्वाहम् तदसत्वे ड्डितोरपि तत्र ग्रहणस्यड।
र्थत्वात् तेनावामदेव्यमित्यत्राप्यपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमेव नान्तोदात्तत्वम् तस्मात् ठकोर्ग्रहणं कर्तव्यमिति याम
स्य उच्यते अननुबंधकठग्रहणे स्त्रियां वृत्त्यभावात् सामर्थ्येन ठकुप एव ... योपादानात् शिलायाढ्र्ञ् सस्य शिलेव शिलेयं
दधीसादेः शाङ्खस्याभावात्तत्र सकमात्रवृत्तित्वात् न च समासाय ढ्ञ्दसीति विहितस्य ढस्य समासाभावे साधुरिति वा
लाणनीयं कि रिति समेय शाङ्खस्य स्त्रियां वृत्तिः संभवतीति वाच्यम् यत्र समासं विशेषामेव ग्रहणं साधुत्वाधिकारा
त् उकार्थेव वंदस्तिसभेयशाङ्खस्य प्रयोगाभावात् सौपर्णेयी स्त्रियां ढक् पैङ्गी सास्य देवतेत्यण् तस्येदमिति वा शैत्
सीं उनसादिभ्योज् न च शार्ङ्गरवाद्यञ् इति ङीनास्याप्यसिद्धिः रूपत्वयोरविशेषादिति वाच्यं तन्नजातेरित्यनुवृत्तेः
उत्सेभवेति ... भवाद्यर्थे अभिधानेजातिवाचिताभावेन तदप्रवृत्तेः अन्यथा औत्सस्य स्त्री औत्सी इत्यादौ प्रयोगेपि ङी
न् प्रसात् परत्वाड्डीनपवादप्रसंगात् नचैवं शार्ङ्गरवादीनामपि ग्रहणमास्त्विति वाच्यं वैदस्य भगिनी वैदी तत्रापत्यजाति

सि. सु.
२६

लक्षणाङ्गीकसंभवात् तेनङीब्विधानेनसिद्धमेवभवतीतिवेदभमिन्नं विधायमतया नमिमिमत्रैवेदशाहस्येवतत्रचकस्यात्तुयोगानि
तिवैयनस्याग्रहणेः अपवादसादपमार्थ्यएवमप्रयोगमेः नत्वस्त्रीकक्खव् नकणतस्तुनानाङुपसंख्यानम् सूत्रप
वचनःपाठस्तनार्थइतिकैयटः हेल्गीपाल्लीशाकीकी यादीकी आच्छकरणीस्वभंगकरणी तरुणी तलुनी अन
योरुपादानमवयोवचनार्थंवयसःआणियमित्वात् गौरादिपाठात्ङीषपिस्वरेवविशेषः यद्वावयोवचनाभ्यामपि
पतनाङ्गौरादिङीषवस्यात् उपसंख्यानसामर्थ्यात्ङीपः समावेशइतिवयोवचनार्थमपिउपसंख्यानम् गरुत्वयमी
गरुत्वती गरुत्मती हयमतिनिमात्रसमन्वकारेणमस्याहारेदत्त्वंमात्रकेविहग्रहणेनकार्यमिति सर्वनामसंज्ञाद्र
वेउकम् पंचतयीसंख्यायाः अवयवेतयप् आद्विकीनेनदेव्यतीतिटक् लावणिकीलवणाहक् ठकठञोःश्यग्रपादा
नेटस्तोनिहम्मर्थम् हेडिकाप्रतइतिठन् पाहस्यीपदादिष्वहद्वाइतिकन् रावीश्णनशीतिकरप् करपोत्तुवेयदयेनो
पादानेप्रसंगार्थं अप्रमत्तरेणापिवरचेवाहृतेः विमलमंगलमहोपधिरीस्वराजर्याः श्येशाभासेतिवरच् ईश्वरीतिग्र
योगीशेणादिकीवरटिकनिश्वनिपातयतरस्मितुतिकेप्प्रम् प्राप्तमेनोदात्ते द्वितीयमध्योदात्ते स्तीयमाद्युदात्तमि
तिविशेषः ताड्डीलिकमणरमाण्णपग्रहणेनोपादानेनारीतिवस्माम ॥ एनश्च ॥ यनेतानहिद्योङीश् योगविभागउत्त
रार्थः पाचामिमश्रयजपवाज्ञतिषेधयास्यात् गार्गीनवदीपादङुसम्बुद्धं यनिमनसापियन्तोग्रहणस्यादन आपमसे
तिविशेषणीयमितिवाच्यंकारणोयनञ्चेतिसंहितयापाठे यथनश्चेति क्वेदोपगमात् गर्गादिभ्योयनित्यत्रापि अय
नएवविधानात् तस्यैवेदमनुकरणं तथाकारोत्रनासिकइत्यत्रइहविशेषणार्थः तेनदैण्यमत्रनदोषः यस्कादिभ्यो
गोत्रेयत्रञोश्चेत्यत्राप्यकारप्रश्लेषः यद्वायोत्रग्रहणानिहमात्तमाकारस्यगर्गादियनएवनिर्देशः एतेनदेवायतनोप्य
नात्रपादानं तथाकारप्रश्लेषाद्भवनात् यनायास्यग्रहणंकर्तव्यमितिवार्तिकस्थापमाधिकारपरतयाव्याख्यानम्

तर्हिमं भाष्यकारीयमिव वृद्ध्येत्येतिसिद्धेः इदमपरं स्त्रीदे अन्यथा भाष्यकारप्रश्लेषेणैवातिप्रसंगाभावात् अभिजितोपरं स्त्रीन्याणेन ता
दभिजिदिदम् हिमादिनायनिश्चाभिजितीति हत्वासिद्धेश्च अस्याधिकारबहिर्भावात् न चैवं ज्ञापनैः नत्रकारप्रश्लेषपक्षेपि एवं नभा
ष्यरीत्यायनं इत्यादिमाहुः वस्तुतस्तु वार्तिकाभिप्रायस्य भाष्यरीत्यायत्याकरणमयुक्तम् ग्रागमग्रहणपते भाष्यकार
स्याख्यानमनाश्रित्यैव निर्वाहस्य वक्तुमर्हत्वात् संभवमात्रेणाकारप्रश्लेषनियमेवमानाभावात् एतेन नकारप्रश्लेषं (?) लुक्ता मि
तिन्ननिकारपाठस्यानाकारं लेखाख्याते अकारप्रश्लेषाय परभाष्यविरोधात् ॥ शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन् ॥ यञन्तात्स्थ्यो
वाञिधो भवतइति न संनःवः प्रमयपरेत्निप्रसत्संज्ञा गार्ग्यायणीत इति ग्रहणेन न तावतदि
त्यनेन जातिपदिकसंज्ञा योधितः जातिपदिकादिति ङीष् विधानुदेशपत्नावक्षेदकरूपसंपन्नार्थं घितकारणसामर्थ्या
दवङीष्सिद्धेः यरूप तम्पूश अस्मादिधानं तदोचितस्याङ् विधेयोवचितार्थतया अपास्तमाइमादौ ङीषोनापत्तेः नत्र घिष्क(?)त्य
धिकारान्यायादुपस्थितयोधितजातिपदिकयोगाग्रौ विशेषणविशेष्यभावाभावे सम्बन्ध्रूयापत्यपि जातिपदिकमात्रात् ङी
षापत्तिरितिवाच्यम् गौरादिग्रहणसामर्थ्यात् तोनरीयकतयानुवृत्तस्यापि जातिपदिकग्रहणस्यात्रप्रयोजनाभा
वात् अनुवृत्तिफलं तु अतइञिमादौ विशेष्यलाभार्थं नृदन्तात्जातिपदिकादिति वा कार्थः अनयथा अदन्तात्समर्थादि
तिसमर्थविशेषणं तेदत्ताणामपमसिस्यादौ अतइञनस्यात् नापियसेतिचेति पत्नकारलोपार्थं अयत स्यतदिति सं
ज्ञो विनातत्स्वर्थं रत्नादिति वाच्यम् सवर्णादौ वैसमपित्तनिभावात् किं तरं अनेनादप्यष्यक्षोमवतीति ज्ञापकार्थं तत्रकारका
रलोपस्यावश्यमपेक्षणीयत्वात् इति तत्स्याप्येतत्वात् तेनासहेरुतपसंख्यानमितिवक्ष्यमाणं सिद्धम् ॥ स्वर्वैश्च लोहितादि
कतेतेभ्यः लोहितादिभ्यः कतशब्दान्तेभ्यः यञन्तेभ्यो नित्यं ष्फः स्यात् कतेतेभ्य इति शाकलाद्यनिपातनाहादपरूपं गा
र्गीयेतर्गेणलोहितादि लोहितायनी सांशित्यायनी बाभ्रव्यायनी कात्यायनी अत्रांभमासमर्थ्यान्यादामितिनसंवा

म
सि.सू.
८७

प्याते सर्वत्रग्रहणं तत्सर्वं सूत्रार्थं इहतत्स्पर्थमेवतत्रबाधवादविषयेपि माचांछः सिद्धः अन्यथा आवसायेति वक्ष्यमाणे
आय् वकारादेशे सति सावकाशः परत्वात्माचांछः स बाधकः स्यात् उकारोमात्रवाधेवाधिनाशाचांछ एव भवति आवसा।
यनी एवं चायनश्चाय् वक्तव्य इत्यस्य विषयेपि शार्कराक्ष्यापूर्णीतिवोध्यम् लोहितादिषु शाकल्यस्योपसंख्यानं शाक।
ल्यायनी शाकलशब्दस्य लोहितादिषु पाठे तु शाकल्यस्य छात्राः शाकलाः इत्यत्र कण्वादिभ्यो गोत्र इति अण् न स्यात् कं एँवा
एँवा दिवद्विर्भावापत्तेः अत्रसिद्धान्तः कं[...]तेश शाकलः पूर्वः कताद्यन्तर्भूयते पूर्वोत्तरौ तदन्ताद्यौ फणेनत्र प्रयोजनम् अ
स्यार्थं गर्गादिषु कपि कत रुक्त कात अन द्वह्र कण्वे च शाकले सैव गणे सन्निवेशः तत्रैव तु तत्रुक कत शब्दो स्वस्था
नादपक्रष्याम् प्रपठ्यते शाकलशब्दस्तु कतक एव शब्दयोर्मध्ये कत शाकलक एवेति कते ते भ्य इत्यत्र तत्तदुपेषु णशाक
लस्य बहुव्रीहिणा कतशब्दान्तानामन्येषामुपादाने स्वरभिन्नानां यस्मं तत्र्क्रियते इति बहुव्रीहेरेकशेषः एवं कण्वा।
दिभ्य इत्यत्रापि एकशेषे तत्र रूपेण शाकलशब्दोपसंग्रहो बोध्यः तेन शाकल्यशब्दात् लोहितादिकतन्तेभ्य इति
ष्फस्य कण्वादिभ्योगोत्र इति अण् सिद्धो उपसंख्यानमनारभ्यम्॥ कौरव्यमंडूकाभ्यां च॥ ष्फः स्यात् टापोऽपवा
ऋ दः अण्वादिभ्यो ण्यः फक्न मंडूकादिभ्यां मंडूकशब्दात् जातिलक्षणो ङीष्प्राप्तः न तु कौरव्यात् योपधत्वात् केचित्तु पौ
त्रप्रभृतिगोत्रस्यैव जातित्वात् अणन्तत्वेन प्राप्तस्य ङीपोपवाद इत्याहुः कौरव्यायणी मांडूकायणी आसुरेरुपसंख्याने
आसुरायणी वक्ष्येति वक्तव्ये आसुरिणा प्रोक्तं आसुरीयः कल्पः अणिणोमे वह इत्यस्य प्रति भवो लाभः वार्यमिदं वार्तिकः
अन्यथाहि राष्ट्रविग्रहणापत्तेः॥ वयसि प्रथमे॥ प्रथमवयोवचनाद् अदन्तात् स्त्रियां ङीप् कुमारी वयस्यचरम इति वक्त
व्ये वधूटी चिरण्टी कौमारयौवनस्थाविवाहाणि जीर्णे वयांसीति दर्शने वधूटचिरण्ट शब्दयोर्द्वितीयवयोवचनत्वात्प्रथम
पदेनानुपादानात् तस्मान्ने अचरमपदमुपादेयं उपयामापवयलतणे दे एव वयसीइति पद्दे तत्र यौवनस्यापि प्रथमवयोरू

एत्वात्प्रथमस्यैव सिद्धं ननूत्तानशयालोहितपादिका द्विवर्षा त्रिवर्षेत्यादीनां प्रथमवयसि प्रयोगात् ङीप् स्यात् मैवं अश्वव॰
यस्य मनुष्यजातिनिमित्तत्वाभावात् विशेषणविशेष्यभावेन वयःप्रतीतेर्बहिरंगत्वात् मैवं कुमारी प्रव्राजिनी स्यात् पुंसाम
मसंप्रयोगोऽत्र यद्वृत्तिनिमित्तेन वयः वृद्धकुमारीति प्रयोगात् प्रथमवयस्यपि पाणिगृहीतीनां तदप्रयोगात् मैवं तत्रापि
वयस एव यद्वृत्तिनिमित्तत्वात् पुंसंप्रयोगे तु तस्या हर्षमात्रं तदुपादायैव वृद्धकुमारीति गौणत्वस्य प्रयोगः न च॰
कन्यायाह्रस्वङीप्रसंगः कन्यायाः कनीन चेति निर्देशात् "द्विगोः" ङीप् स्यात् अदन्तोत्तरपदस्य द्विगोः स्त्रियां ङ्नूने फलकत्वात् त्रि॰
लोकी त्रिफलेत्यजादित्वात् तस्याकृतिगणत्वात् त्रिनीकेति मीमांसकाः अपरिमाणबिस्ताचितकंबल्येभ्यो न तद्धितलु॰
कि अपरिमाणान्ताद्बिस्ताद्यन्ताच्च द्विगोस्तद्धितलुकि न ङीप् पंचभिरश्वैः क्रीता पंचाश्वा आर्हीयष्ठकोऽविवक्षायां तद्धिता॰
र्थे समासः संख्यापूर्वो द्विगुरिति द्विगुसंज्ञा अध्यर्धेति ठको लुक् द्विगुत्वात्समस्य ङीपो निषेधः ननु ठगंतत्वाद्वास्तु न चोक्त॰
निषेधसामर्थ्यं पंचानामश्वानां निमित्तं पचनेवापंचानां प्रश्चेषो प्रमादे सावकाशत्वात् मैवं ठकोऽपीकार इति व्याख्यानात्
अश्वत्व ठकोऽनुकृतया इकादेशाभावेन ठकस्तद्वेधकाराभावात् द्वौ बिस्तौ पचति द्विबिस्ता द्व्याचिता द्विकंबल्यास्तु वर्णावि॰
स्तो हेम्नोऽक्षे आचितो दशभाराः स्यादित्यमरः कंबलः तूर्ण्णापलशते अपरिमाणेति किं द्व्याढकी आढको दशभाराः
स्युः द्व्याचिता द्व्याढकी समत्व आढकाचितपात्रात्खोऽन्यतरस्यां द्विगोष्ठंश्चेति विहितेऽपि तयोः खठनोरभावपक्षे शागवती
यस्य ठञो लुक् द्विकंबलेन क्रीता तार्थस्य तद्धितेति विवेकः अत्र भाष्ये यथान्यासे एवोदाहृतप्रतिषेधवृत्तिन्त्वयोपादाने
गौरवात् परिमाणान्तात् तद्धितलुकि नियोगं कृत्वा ङीपविधेयः स च नियमार्थः द्विगोरित्यनेनैव प्राप्तत्वात् नियमश्चाप॰
रिमाणान्तादेव तद्धितलुकि नान्यस्मादिति न वा तद्धितलुक्येव परिमाणान्तादिति विपरीतनियमेन द्व्याढकीमादौ सम्भा॰
द्वारेपि ङीप्प्रसक्तादिति वाच्यम् लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषानुसारित्वात् ततो बिस्ताचितकंबल्येभ्यो नेति द्वितीयः तद्धितलुकीत्य॰

ध

सि॰मु॰ १८

वृत्तिः द्विविधा सामासिकी इदं॥ कोऽशेतान्त्रेवे॥ देवदत्तेः कोऽशंताद्विगो इतनुकिनऊोष घोऽस्याहस्लोदंङःकोऽविशेषणेनदंत

विधिनोत्तलाभसंभवेपि कोऽरादिस्वकौ देवेनिष्कृतसकोऽस्मैवविशेषणेस्यानतुकोऽशंतस्य स्वविशेषणसंवेधानेत

रविशेषणेनदंतविधिरितिसिद्धांतात् नतस्यकोऽपदस्यतन्त्रमितिदेवपरत्वेद्याभ्यांकोऽश्याभ्यांकीनाद्धिकोऽशवर्वेमत्र

निषेधः प्रवर्ततनतुह्येकोऽप्रमाणमस्याहिकोऽशदेवधनकिविमाद्ये कोऽपदस्यदेवद्वृत्तिताभावादवीतग्रहणमिति।

कोऽशंतस्यदेवद्वृत्तित्वलाभइतिवाच्यम् प्रमाणेलोहितेगोनिमित्तमितिमात्रचोलुक् ननुद्वयसचः प्रथमस्यद्वितीया।

प्रर्द्धमानेमतौमर्मेतिसिद्धांतात् अत्रचतिर्यङ्मानत्वात् स्यादेतत् पूर्वेणैवात्रनिषेधःसिद्धः नचकोऽप्राप्तः परिमा।

णार्थः प्रायामवाचित्वात् प्राफकऊत्ववादेरेवपरिमाणत्वात् प्रमयादिहस्ताभिनितिरिमत्रऊोपप्राप्तेः अत्राहुः दे

यपवनिषेधइतिनियमार्थमेतत् तेनहिकोऽशोरज्जुरिमपऊोष॥ प्रकृत्यर्थमाणेमतद्यस्याम्॥ प्रमाणहृत्तिप्रकृष्टा।

ह्रंतोहिगोस्तद्वितलुकिवाऊोष द्वौप्रकृष्टौप्रमाणमस्याः साहिप्रकृष्टोहिप्रकृष्टापरिमाणतावद्भीरिमयः परिमाणेन

नानिषेधयासाविकल्प्यभः प्रकृष्यद्वाहस्यजातिवचनत्वेपिप्रमाणपदस्यासांधिकरण्याद्वाकेप्रमाणहृत्तित्वं हस्तो

तुप्राहृहृत्त्विस्वाभाव्यात् अत्रप्रमाणेलोहितेगोनिमित्तमितिवार्तिकेनद्वयसज्वोल्गितिमासकारःतच्चिंत्यं प्रकृष्टपदस्य।

प्रमानपदसामानाधिकरण्येनाप्रमाणहृत्तित्वपितत्र प्रसिद्धभावात् प्रमाणत्वेनप्रसिद्धानोंशमादीनामेवतत्रोपा

दानात् प्रमयाप्रकृष्टद्वयसमित्यादावपितलगापत्तेः स्पष्टंचेदंप्रकृष्टहस्तिवाप्रमाणवेति स्वेप्पदसंतार्थे अत्रेदंवाच्यम्

वाकेपुरुषपदस्यप्रमाणपदसामानाधिकरण्यापेदायामपिहृतौस्वभावादेवप्रमाणहृत्तित्वमिति स्वयमेव व्याख्याय

प्रकृष्टपदं परिमाणत्वेनप्रसिद्धेनेतिवचनस्यानन्तरसधानमूलकत्वंस्पष्टं अतएवप्रकृष्टद्वयसमित्यत्रनापत्तेः द्विगोर्नित्य।

मित्यस्यशंकितुमप्यशक्यत्वात् प्रमाणेलइतितुप्रमाणेद्वयसज्जितिसूत्रविहितप्रत्ययस्यलुपविधिमितिभाष्यवार्तिकत्वात्।

द्विगोर्नित्यस्य नित्यग्रहणे सामर्थ्यादधिकविषयकत्वात्संशया र्थं सेकमात्रव वष्णकष हितिवा।
ह्रस्विमिति सूत्रविहितस्य दयसचोपितेन लोप इति वैषम्यं तु कस्य लपवणकष शाहप्रमाणेनॄतित्वात् त्वन्द्वारास्य। स०
स्यापवशाके: इति पादितत्वात् अमेलव्रत दिनत्वकीमनु समातस्सामर्थ्यादेवत्वप्राप्तेप: तस्मादेतमपवल्गगत्रविधी
यते इति हृदयदम्नोकेरप्यैवतानर्थमिमाहु: अपरेत्वण्कषहृस्विप्यामिमत्रपठितेन वार्तिकान्तरेणमाहु: तत्रपठि
तेनतत्रहृस्विकृतेति शेषः वार्तिकान्तरेणापमाणेलोड्विगोर्नित्यमिति श्लोकवार्तिकैकदेशेनेत्यर्थः उक्तमास ग्रंथे
नापिह्रस्विकारस्य एतादृशाभिप्रायत्वाभावात् एतेन एणकषहृस्विप्यामिति सूत्रस्य भाष्यवार्तिककाराभ्यामस्पष्टत्वादि।
तितत्वहृणाममपास्तम् ॥ बहुव्रीहेरूधसोङीष् ॥ ऊधोंताद्बहुव्रीहेः स्त्रियांङीष् ऊधसोनङ् स्तनङ्. कृतेडापि ङीपितस्मि
षेधेवेतिप्रितये याभिनरपवादः स्वार्थेङीषोविधाने ऊङमिवोपोयस्याः साऊंडुधीवटोधीस्त्रियांकिंऊशोथपिषेत्रके
ऊधसोनकारोलिंगाधिकारे इति वार्तिकस्यायमर्थः समासांतमध्य कारणे ऊधसोनङ् इति सूत्रेपठितस्यऊडीपसंनियो
गेनाथैव नकारो विधेयः बहुव्रीहेरूधसोङीष् नम्बेति अत्रोंसमस्येतिनकोरोतादेशः ततस्तद्वयोरपिस्त्रियामेवविधा
नेङीषभावेनकारादेशोपिनभवति अन्यथाङीष्यसत्यपि समासांतोनङ्स्यादेव समासांतेश्चपत्रषोनङ्स्मेवपठ
नीयेसिद्धेतत्स्त्र समासांतप्रकरणेऊधसोनङिस्मैवविशिष्यामितिवक्तव्ये नवगोयंवकपोनिहस्यर्थमावश्यकत्वात्।
तदुक्तं नवासमासांताधिकारे स्त्रीग्रहणादितरथाकविधिप्रसंगइति अयमर्थः ननुङीष्यत्रसमेशेषलक्षणस्यकपः
प्रसंगः ङीष्सन्नेनदीलक्षणस्यवा नायः ङीषोनिरवकाशत्वात् नांत्यः नद्यंतानांबहुव्रीहेः कप्रितिवस्यमाणत्वात्
अस्यचबहुव्रीहेः सकारांतत्वात् मैवंङीषोनित्यत्वेपिकपोवैकल्पत्वात् तथाच कपोवकाशेणपवकोव्रीहिकइतिबहु।
व्रीहि: ङीषोवकाशः कवभावपत्रे ऊंडोधीतिउभयप्रसंगेतपरात्वात्कप्स्यात् सिद्धांतेतशोषाद्विभाषेत्यत्रशेषपदस्या।

सि॰कौ॰

विहितसमासेनाविमर्थो दिग्वसमासेन समानेडो विहितत्वात्कपः प्रसंगाभावात् ॥ संख्याव्ययादेर्ङीप् ॥ संख्यादेरव्ययादेश्च ऊधसो।
तादृक्बहुव्रीहेर्ङीष् ङीपोपवादः प्रभृत्यप्यत्र बहुव्रीहेः किं ऊधोऽतिक्रान्ता अत्यूधाः आदिग्रहणाद्व्यवधाने नियमाभावः द्विविधो
ऽप्यतिप्रायतोऽघ्री ॥ दामहायनान्ताच्च ॥ उक्तविधान्तसंख्यादेर्बहुव्रीहेर्ङीप् बहुव्रीहि विशेषणात्तदेवसिद्धेऽन्तग्रहणं स्पष्टा
र्थं दामान्तेऽनुपसर्जनिषेधयोः हायनान्ते च टापः प्राप्तावारंभः द्विदाम्नी अव्ययग्रहणं सम्भाष्यकृतानुवर्तितत्वात् उद्दामा वडवे
त्यत्र पदेनुपनिषेधो नेनन्तत्वदाम्नो दामेह्नामानाविति विकल्पे नन्वदाम्नः उत्क्रान्ता उद्दामेति सम्प्रमस्तु उत्क्रान्तं दामास्या इति
बहुव्रीहौ तु कथं स्यात् उत्क्रमणोपक्रमणयोरनन्वयमत्वान्मैवं तत्राप्युपचारसंभवात् स्वस्तामपस्सावयनानीमादिश।
योगात् द्विहायणी त्रिहायणी बालादिवयस्त्वे हायनस्येति णत्वं ङीश्रणत्वे च वयोवाचिन एव हायनान्तादेवेति वक्तव्यम्
नेह द्विहायना त्रिहायना शाला अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम् अन्नेतादृहबहुव्रीहे रुपधालोपिनो वा ङीप् बहवो राजानोय
योस्ते बहुराजसौ बहुराज्ञे बहुराजना नोरिदं च नियमार्थमित्येके अन्यतरस्यां ग्रहणं च विधिलक्षणकानि रामार्थम् ॥ नित्यं सं।
ज्ञाछंदसोः ॥ उक्तस्थले नित्यं ङीप् स्तु राज्ञी नाम ग्रामः अन्यत्र पूर्वेणा विकल्पः छंदसि शतमूर्ध्नी यो पंचनाम्नी पंचदाम्नीत्यत्र
पूर्वेतरेणासिद्धेः ॥ केवलमामकभागधेयपापापरसमानार्यकृतसुमंगलभेषजाच्च ॥ संज्ञायां छंदसि चत्वव्यपध्या नित्यं ङी
प् प्रयोजनं इह केवली विशः मामकग्रहणं संज्ञाछंदसोरेवेति नियमार्थं अणंतत्वादेव सिद्धेः तेन मामिका बुद्धिरित्यादि।
देवगुप्तं दस्य हो रन्यतरस्यां विवेचमाण नवकममकावेकवचने इति ममकादेशः मामकनरकयोरुपसंख्यानादित्वम् अ
न्यस्मामकीतनू मित्रावरुणयो भागधेयी प्रनिषध्या त्वल सन्तु पापीः उतापरीभ्यो मघवा विजिग्ये समानीवराकृतिः
प्रायकृतीसानोस्तु सुमंगली शिवा रुतस्य भेषजी अन्यत्र केवलेत्यादि ॥ रात्रीप्राजसौ ॥ रात्रि शब्दान् ङीप् स्यात् छंदसि जसि
षये रात्रीमद्व्येद्यायती नक्तिनारायः अनसा विषय इकारश्चारणार्थः शाब्दादिकाद्जगन्तादि विति लभ्यते रात्रिरात्रिसा।

होषित्वा उः। छन्दोवाद्विशाखानुजस्यापि लोकवेदसाधारणः॥ अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक्॥ गर्भभर्तृसंयोग इति वक्तव्यम् नेनन्तर्वात्नी
य अन्तरस्य्, सा गर्भिणी इत्यन्तर्वत्नी गर्भिणी पतिवत्नी जीवभर्तृकेत्यर्थः नेह अन्तरस्यां शालायां घटः अथ येन त्वया पतिव
ती पृथिवी अन्तर्वत्पतिवत्स्वाधिकरणप्रधानत्वात् मतुपो नुगुपपद्यते वाक्यमेव प्रत्युदाहरणम् उदाहरणयोस्तु कर्मणाम।
नश् वत्वं च निपात्यते अन्यमतुपो नत्वणान्तरस्य सिद्धत्वात् तदुक्तं अन्तर्वत्पतिवतोस्तु मतुब्वत्वे निपातनात् गर्भिण्यां जी।
वपत्यां च वा च छन्दसि नुग्भवेत् उक्तविषयप्रवृत्तं छन्दसि विकल्पो वक्तव्य इत्यर्थः अन्तर्वत्नी देवानुपैत अन्तर्वती वा।
पतिवत्नी तत्करणवत्या पतिवती वा पत्युर्नो यज्ञसंयोगे यज्ञसंयोग इति पतिविशेषणं तया यजतेर्वा विसमवधा
त्या, न्यथवा नुक् स्यात् पत्नी संबन्धानुमाहो नक्षियमस्य पत्नी शूद्रावितिचेत् मैवं तस्य पतिशब्दार्थविशेषणत्वात् दंपत्योः स
हाधिकारेण पत्न्या च धियते कर्तृत्वात् पत्नीवेदितमात्रं भवतीत्याद्यैतदुपयोगात् रजकस्य पत्नीत्यादिके तूपचारात्।
मैवर्णिकानामेव यज्ञेऽधिकारात् तदुक्तम् उपमानात्सिद्धमिति ग्रामसादृश्यपाणिग्रहणाश्रयाद्वितिकैयटः॥ विभा
षा सपूर्वस्य॥ पतिशब्दान्तस्य किंचित्पूर्वस्य प्रातिपदिकस्य नो वा स्यात् गृहस्य पतिः गृहपतिः स्त्री गृहपत्नीति रोयत्नामस्थि
नौदासपत्नी इति भाष्यतम् इतिकावितिविमलबोधादयः तत्रकौदस्मत्त्वेवोध्यम् उपसर्जन उपसंख्यानम् वृद्धः पति
र्यस्याः सा वृद्धपत्नी वृद्धपतिः सपूर्वस्येति पतिशब्दविशेषणं एवमनुपसर्जनस्येत्यभिधेयारम्भः सिद्धत्वप्रातिपदिक।
विशेषणत्वात् अनुपसर्जनमिति सपूर्वस्येति च प्रातिपदिकस्यैव विशेषणं एवं पतिशब्दोपि सामर्थ्यात्तद्ग्रहणाव।
तेति निषेधं वाधित्वा तदन्तविधिः तथा च पतिशब्दान्तस्य सपूर्वस्यानुपसर्जनस्य प्रातिपदिकस्येति वा स्यार्थः सपूर्वस्य
किं गवां पतिः स्त्री पूर्वशब्दस्यावयवार्थत्वात् सत्त्वेनेत्यर्थः॥ नित्यं सपत्न्यादिषु॥ पूर्वविकल्पापवादः समानस्य निपातनात्स
देशः समानः पतिर्यस्याः सा सपत्नी एकपत्नी वीरपत्नी॥ पूतक्रतोरै च॥ पूतक्रतोः स्त्री पूतक्रतायी ऐकारो यमादेशो न तु य।

४ सि॰सु॰ 20

स्यः उत्तरस्त्रैङ्दान्तस्पुकेः इतकुलारपः ङेयोगेवक्तव्यः अयपतेयोगाः ङियोगादाख्योयामित्यत्रानुवर्तनीया इत्यर्थः य
याज्ञकृतवः इत्राः इत्यत्रकृतरेवसा लिंगसन्नियोगेन सर्वेआगमादेशानोवचनैर्लिंगलुकितत्कृतप्रसंगः अस्यार्थः पं
चैन्द्राण्योदेवताअस्यपंचेन्द्रः पंचाग्निः अत्रतद्धितार्थेद्विगुः सास्यदेवतेत्यण् द्विगोर्लुगनपत्यइतितस्यलुक् लुक्तद्धित
लुकीतिङीपोलुक् लिंगार्थकप्रत्ययसन्नियोगेनविहितयोरानुगैकारयोः ङीप्प्रत्ययनिवृत्तावपिनिवृत्तिर्नस्यात् प्र
माणाभावात् यमलयोरेकनाशेऽप्यपरस्यनाशाभावात् पंचभिर्धीवरीभिः क्रीतापंचधीवा दशधीवा ग्राङ्गीयसाद्यो
प्यंधर्वैतिलुक् सर्वत्रङीप्प्रत्ययनिवृत्तिर्नस्यात् अत्रेरेफनिवृत्तिर्नस्यात् लिंगग्रहणंचोपलक्षणं अप्रत्ययापिदो
षोपपत्तेः पंचमेनगृह्णातिपंचकः इत्यत्रतावतिथंग्रहणमितिलुग्वेत्यत्रतावतिथेनगृह्णाति लुकेऽप्युपसंख्यानात्
कन्प्रत्ययोऽस्यलुक् तत्र अटोऽप्यप्रत्ययावयवत्वात्तेनसहलोपसंभवेपि षष्ठेनगृह्णातिषट्कः इत्यत्रडटिपरतोविहि
तस्यपूर्वावयवस्यथुगागमस्य डुटिल्लोपेपिनिवृत्तेर्ईलोभवतान्यप्रत्ययलक्षणेनप्रसंगाद्धा। अयात्रपूर्वस्यपदत्वात्संयोगां
तस्येतिथुकोलोपइतिकथ्यते तथापिचलत्येनगृह्णातिचतुष्कः इत्यत्रडोऽर्वारः रात्सस्येतिनियमेनरेफात्परस्य
संयोगांतलोपाभावात् सिद्धेत्वागमादेशानामेयतोवचनात् अंगाधिकारेपतेवक्तव्यः तथाच ङीप्प्रत्ययपरतो
गस्यविधीयमानानामागमादेशानांङीप्प्रत्ययलुकि नत्वमतोगमेत्तिप्रत्ययलक्षणनिषेधान्नप्रवृत्तिरित्यर्थः नन्वे
वमपिपंचाभिः पट्वीभिः क्रीतःपंचपटुरितियणादेशस्यानागमादापत्तिरितिचेत्सत्यं लिंगलुकिप्रकृतिप्रत्यापत्तिरि
त्येवंचनस्यकार्यत्वादितिवार्तिकमतम् भाष्यकारास्तुसन्नियोगशिष्टानामन्यतरापाये उभयोरप्यभावइतिलौकिक
न्यायादेवेदंसिद्धं एकस्मिन्नर्थेयेषांसहाधिकारस्तेषामन्यतरापाये उभयोरप्यभावइतिलौकिकन्यायादेवेदंसिद्धं निवृत्तौ
इतरनिवृत्तिरितितदर्थः अतएवदेवदत्तयज्ञदत्ताभ्यामिदंकर्तव्यमित्यत्रकेनचित्तयोरभावेऽन्यतरोपिनकरोतितत्पाकमप्यन्नं

विल्वकादिभ्यश्छस्य लुगित्यत्र यन्नियोगितेन छस्य ग्रहणं तद्धितमात्रस्य निवृत्तिर्यथा स्यात् क्रौञ्चो मा भूदित्येवमर्थम् यदि त
कः खलु कौतिथानेन तस्य नियोगशिष्टस्य ङ्यागमस्य निवृत्तिर्न प्रसज्येत तर्हि तदर्थमेव स्यात् नैवमपि पञ्चपटुरिन्द्रय
णादेशस्य ङीष्सन्नियोगशिष्टत्वाभावाल्लोपेनादेवस्य स्यात् अन्तरङ्गत्वान्नपि निर्दिश्येन यणः पूर्वमेव ङीपो निवृत्तत्वान्निमित्ताभा
वादेव यणोऽप्रवृत्तेः न च सिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इति निर्वाहः अन्तरङ्गो यणोऽसन्नानेन तदर्थश्च यणो न त्वजानन्तर्य इति तन्निषे
धादिति कैयटानुसारिणो व्याख्याः ॥ वृषाकप्यग्निकुसितकुसिदानामुदात्तः ॥ एषामुदात्त ऐकारश्चादेशो ङीष् च वृषाकपेः स्त्री
वृषाकपायी श्रीगौर्योरित्यमरः अग्नायी कुसितायी कुसिदायी कुसिदशब्दो ह्रस्वमध्यः अनया वृषाकपिशब्दार्थमुदात्तविधान
मग्न्यादीनामन्तोदात्ततया स्थानेन्तरतमपरिभाषयैव सिद्धेरित्यभियुक्तव्याख्यानविरोधात् दीर्घमध्यत्वे हि तदर्थमप्युदा
त्तविधानं स्यात् लाघवेनेह वृषो ह्रस्वबहुव्रीहावुगुरु इति मध्योदात्तस्य तत्रापि सत्त्वात् ॥ मनोरौ वा ॥ मनुशब्दस्यौकारादेशः स्यात्
उदात्त ऐकारश्च वा ताभ्यां सन्नियोगशिष्टो ङीप् च मनोः स्त्री मनावी मनायी मनुः मनुशब्दस्याद्युदात्तत्वादैकारस्यानुदा
त्तवारणायोदात्तविधाने औकारे तु नोदात्तत्वम् एकारान्वितस्यैवानुवृत्तेः अतएव पक्षोदात्तमात्रपक्षकल्पनेह येऽवृषा
दिविरोधात् तेन मनायीति मध्योदात्तं द्वयोरनुदात्तमिति विवेकः ॥ वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः ॥ वर्णवाची अनुदात्त
स्तकारोपधश्च यः शब्दस्तदन्तादनुपसर्जनात्प्रातिपदिकाद्वा ङीष् तकारस्य नकारादेशश्च एता एनी रोहिता रोहिणी व
र्णानां तणतिनितान्तानामित्याद्युदात्तः शेषनिघातः श्येणाश्वालसेति सूत्रम् श्येनी एनास्याः इति समासः एतशब्दस्योप
सर्जनत्वेपि समासस्य त्वनुपसर्जनत्वात् अनुदात्तात् किं श्वेतात् दित्यादेरन्तोदात्तः तोपधात् किं पृषत् सितपलितयोः अ १
प्रतिषेधो वाच्यः असिता पलिता छन्दसि क्नमेके इति भाष्यम् असिक्न्यस्योषधे पलिक्नीरिद्युवतयो भवन्ति क्नेन कारस्यादे
श इति कैयटः अत्र छन्दसीति प्रयोगात् दर्शनमात्रार्थमित्यर्थः प्रायेण भाषायामपि क्नम् गतो गणस्तूर्णमसिक्निकानाम्

सि.सू.

तिप्रयोगात् इति केचित् भाषायां प्रामादिकः प्रयोग इत्यन्ये वस्तुतस्तु छन्दसि के इत्यनुवर्तनात् भाषायामपीति भाष्याभिप्रायः
अन्यथा छन्दसि तत्प्रयोगे विशति ... भाषायां ग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः अत एव भाष्यकारेण त्वेन मोपमत्स्मिन्माहृदिति व
दता कैयटेन छन्दस्येवमयापरितोषः सूचित इत्यन्ये ॥ पिशंगाद्युपसंख्यानम् ॥ उक्तसूत्रेण ... शीषोपवादः स्वरे विशेषः
पिशंगी अवदातशब्दस्तु विशुद्धिवाची न तु वर्णविशेषवाची वर्णान्तरसंकीर्णेपि प्रयोगात् गौरीत्यस्यावदातानि
विद्यायोनिष्टकर्मेव एतच्छिवविनाशी हि ... ममत्सलितमिति शुद्धवर्णमात्रेण वर्णभिन्नेपि प्रयोगाद् इति भा
ष्यम् अवदातः सितो गौर इति विशुद्धार्थाभिप्रायं तेनावदातेष्वेव ॥ असितोऽज्झीप् ॥ असितस्याभावेनोपधस्य शक्तियोगे
१ तेन वर्णवाचित्वात् ... यत्वेनान्वयः लोपधमिमाह वर्णवाचिनोऽनुदात्तान्तात् प्रातिपदिकात् ॥ ६

अत्रैकं पत्रं नास्ति

वह्वादिभ्यश्च ॥ बाऽऽज्ञीषु बह्वी बहुः गुणवचनत्वेऽप्यनर्थे बहुशब्दस्योपादानमिति संप्रदायः केंद सिसर्वविकसानांव्यव।
स्थितत्वादनवस्थानमत्र बहुशब्दस्योस्य भयमपि विचार्यमित्यन्ये ॥ कृदिकारादक्तिनः ॥ सर्वतोऽक्तिन्नर्थादित्येके इति गणसूत्रे
देशग्रीवादिभ्यो ह्रिमादप्यक्तिन्नर्थादिति द्वितीयार्थः शकटी शकटिः अक्तिन्नर्थात्किं अजननिः किं त्वंतत्वाद्यासोपसंख्यानं तिश
ब्दस्य गणेपाठः ॥ नित्यं छंदसि ॥ बह्वादिभ्यश्चैव बह्वी ग्रहिता भुवायस्मिन् गोपतो स्यान बह्वीः नियमग्रहणमुत्तरार्थम् ।
भुवश्च ॥ पुंयमयोगात्तस्याप्रकरणाइतद्वमनुवृत्तेः उवट्स्तोत्रः विभ्वी प्रभ्वी नेहस्वयंभूः ॥ पुंयोगादाख्यायाम् ॥ पुंयोगनिमित्त
कस्त्रीवृत्तेः पुंवाचकशब्दात्स्त्रियां ङीष् प्रमितस्याविभक्तिकत्वाद् प्रान्वयः गोपस्य स्त्री गोपी गोपालिकादीनां प्रतिषे
धः गोपालिकापशुपालिका स्यादेतत्तेषु स्त्रीप्रवृत्तिस्यादो नत्वेदमिति संबंधेन प्रवृत्तशब्दस्य स्त्रियां वृत्तेन दित प्रसंगा
द्विभावात्तदितस्यत्वक्तव्यः तेनप्रष्ठी प्राष्ठीस्त्वभयं सिद्धम् नहितोमत्तिलोपो विनाम्यार्थकशब्दस्याप्रत्वानुपपत्तेः प्र
स्थानकर्तृत्वरूपस्याप्यर्थस्य स्त्रियामभावात् प्रस्थानाभावदशायामपि प्रष्ठीति प्रयोगात् अत्रसिद्धांतवार्तिकम् स्त्रि
हन्तुस्त्रियाः पुंशब्देनाभिधानात् साहचर्यानिबंधनेन सोपमित्याभिसंबंधेन पुंवाचकस्यापि स्त्रियां वृत्तेः तत्स्यतावद
मेतन्नामी प्यतत्वाहवर्येनेवाहसंति ब्राह्मणो योगगार्गायणः यष्टीः प्रवेशयेत्यादौ शब्दानामसमग्रहणे निर्देशात्
अभेदविवक्षायां च भेदनिबंधनस्त्रीत्वस्यानुपपत्तेः भेदविवक्षायां च प्रकृत्वात् सिंहो माणवक इत्यादावपि ताद्रूप्यानारू।
प्यायोपपात् तद्यक्त्वप्रवृत्तेः तदुक्तं गोत्वानुषंगो वाहीके निमित्तात्कैश्चिदिष्यते अर्थमात्रं विपर्यस्तं शब्दः स्वार्थे व्यवस्थि
तः यदा सं विधानस्त्रीत्वास्य स्थानेकर्तृत्वे यदापुरुषगतायाः प्रस्थानक्रियायास्तस्यामारोपः न तदातिप्रसंगः आरो
पे सती स्यादेर्नियामकत्वात् न त्वप्रष्ठशब्दोऽगतिसमासान्तेनतर स्त्रीयनयोर्विशेषः स्त्वमते पूर्ववल्लिंगप्रतियोगस्य।
इष्टशब्दात् ङ्गापोइर्वारतयाः देतत्वाभावात् कथं ङीष् पैवं गतिकारकोपपदानां कृद्भिः समासवचने प्राक्सुबुत्पत्तेरि।

५

सि॰सु॰

८

तिसिद्धत्वात् अत एवाश्वविल्लमीयाञ्चीमादौ न दोष इति माधवः कथम् एवं माधवस्यापि णीति स्वरतोत्वात् उपि कृते सर्वं वतेन समासे

समासे समासप्रातिपदिकसंज्ञात ईकारेण तत्र नकार इति प्रातिपदिकान्ते ति णत्वेन स्यात् माधवस्यापि णत्वविषये दोषावकाशत्वात् सांकृति

नमिमत्ताभिविधौ भावे अनुणा तत्र कृदिन्निमित्तात्समासार्था विभक्तिरणित्वणत्वमनवमाप्नोति तत्र स्वार्थिकत्वेनोत्तरंगत्वाद।

णिः प्रत्ययेन तदेवत्वयाकृदिन्निमित्तसंज्ञांगत्वाद्वा दिहृदिः प्रसंगात्संकोटिनामेति स्यात् शाकुम्भवनेः समासे त्वेनतरंगत्वात्सर्वे संज्ञा।

हेनगतिसमासः प्राणप्रत्ययस्य प्रातिपदिकविशेषणत्वेन बहिरंगत्वात् संकृदिन्निमित्तसमासत्वेन प्रातिपदिकसंज्ञायां तस्या

दसत प्रत्ययस्य कृदिन्निमित्तसंज्ञांगत्वाद्वा दिह्रदौ सांकृदिनमितिसिद्धं एवं च वक्रोशीत्यत्र कसंख्यतिहारे इति सियोणत्व णत्वः सियो

मित्य न् अत्रापि योऽयं नन्तु समासमपि गतकारके स्यादिपरिभाषायां प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदंतस्य ग्रहणमि

तिपरिभाषया णत्वं नत्रणा इति प्रत्ययग्रहणे कृदिन्निमित्तादिरूपात्समासेकदेशादेवान णत्वोऽस्यातामितिकथमिष्टसिद्धिरिति मै

वं कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापीतिपरिभाषया प्रत्ययग्रहणपरिभाषया प्रत्ययग्रहणपरिभाषाबाधात् नन्वेवं सांकृदिनमि

त्यादिगतिकारकोपपदानामिस्यसाः कथं प्रयोजनेऽत्र कृत एव समासे कृद्ग्रहणपरिभाषया समुदायात्तद्धितोत्पत्तिसंभवात्।

मैवं अनेन विधौ प्रातिपदिकाधिकारात्संज्ञेनादिगुणेनानुप्रातिपदिकान्तयोर्विधानात् कृद्ग्रहणपरिभाषया समुदायस्य

णत्वेन त्वेनुणत्वयोः सिद्धावपि प्रातिपदिकसंज्ञा भविष्यतीति वाच्यं प्रयोजनवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थमिति सिद्धांता

त् न च समुदायस्य कृद्ग्रहणपरिभाषयाकृदन्तत्वादेव प्रातिपदिकसंज्ञायां संकृदिन्निमित्तादिसमुदायस्यसमुत्पत्तेः प्रागेव समासाभा

वेपि प्रातिपदिकसंज्ञा [illegible] निमित्तत्वद्धितो भविष्यतिवाच्यम् प्रातिपदिकसंज्ञायां कृद्ग्रहणपरिभाषानुपस्थानात् अन्वयाम्

लकेनोपदेशे प्रोक्ते सप्तगतिकारकसहितस्य णत्वे तस्य प्रातिपदिकसंज्ञायां मूलकाण्डन्वरहत्वेनमुपः प्रातिपदिकावयवत्वेन स

वे धातप्रातिपदिकयोरिति लुक्प्रसंगात् न चैवं वरतीयात्प्रभृतीत्यनतरस्यामिति समासे कृत विधानपूर्वम् दपि उपदेशे प्रोक्ते इत्यत्र प।

प्रातिपदिकसंज्ञार्थं स
मासस्य वा पेदनीयत्वा
त् न वा यंवन्तादि तद्वत्वे
वसमुदायस्य।

८

वि वै

देवकृतिभा[illegible]वार्थेनयातदुपपत्तेः विकल्पविध्यभावेप्रमेवाव्ययेनेतिनित्यसमासप्रसङ्गस्यापत्तेर्नासिनित्यसमासयोः प्रतिषेधोव
वक्तव्यः इतिशाकलप्रकृतिभावनिषेधापत्तेः एवंचकारकस्यात्र समुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञायां सुबुत्पत्तौ च गतिविशिष्टस्य।
व्या^ गत्युत्पत्त्यपि देशाभावात्कृदन्तग्रहणं नास्तीति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरो न स्यात् न च वचनैवर्थक्यं प्रगतिकारकत्वलक्षण।
स्यापि सामान्यस्य यथा स्वबुद्धिकल्पितसमासस्य तावन्मात्रेणोद्धरत्वात् अप्रमावाक्यस्य सादावुपपदात्परस्य कृदन्तस्य प्रकृतिस्वरार्थे।
उपपदोपादाने गतिकारकग्रहणं तदुत्तरार्थमिति सामान्ये संभवाच्च न च कृद्ग्रहणपरिभाषायामपि शुद्धानुरोधात्प्रयोगात
मात्रस्यापि प्रातिपदिकसंज्ञा[illegible]सञ्ज्ञावाकृति कारकोपपदान् मित्यस्यानाश्रयणे सुबुत्पत्तौ समासे च कारकशब्दस्यापि कृ
दन्तत्वाभावादाश्रय एव कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरो भविष्यतीति वाच्यं कौंभकारेयः इत्यत्रापि कारीशब्दमात्रस्य प्रातिपदिकसंज्ञा
यां कदाचिन्न द्वितीयस्यापि कुंभकारेय इत्यस्य पत्तेडीषो रत्वापत्तेः सांकृदिनेत्यावकाशो यत्रापि संकौदिनेत्यवकाशो यस्यापि प्र।
संगात् न च समुदायावयवयोः सन्निधाने समुदायस्यैव कार्यभाक्त्वादेकाचुद्धिर्वचनमायेन समुदायादेव प्रत्ययो भविष्यती
तिवाच्यं प्रकारकस्यात्रदोषस्य तथापरिज्ञानात् किंच समुदायकार्यप्रसङ्गनावयवावश्यपिकार्यभाजो भवन्तीति एकाचुद्धिर्वच।
व^ नप्रियवीनं इहतु समुदायस्य प्रकृतिलिंगसंज्ञानिवेधनकार्याण्येव यस्य नसिध्यन्तीत्य[illegible]वयवानुग्रहाभावादवयवनिष्पत्ते
त्यात्तस्मादपि प्रत्ययोत्पत्तिर्दुर्वारेति कौंभकारेयादौ दोषतादवस्थ्यं कारशब्दस्यापि प्रातिपदिकत्वे सुबुत्पत्तेः शाकलमासाना
श्रयणे कारप्रातिपदिकाड्डीबुत्पत्तौ कारीशब्दस्य ह्रीप्रत्ययान्ततया नस्यात् ढ्गुत्पत्तौ न स्यैवांगसंज्ञायामादिवृद्धिश्च संगात्
नचान्तर्वर्तिनेनापि तेनस्य प्रत्ययेनेन तदन्तविधिरर्थनायाउक्तत्वात् कौंभकारेयो न सिध्यतीत्य संगताभिधानेऽपीति वाच्यं गतिका
रकोपपदानामित्यनेनैवेन कारवादिनं प्रतिसुबन्तेन समासस्वीकारे सुपः प्रागेव ङीपि ततः सुबुत्पत्तौ समासे च कारीशब्दा
देवढक्स्यादित्यापत्तेः संगततात् नचान्तर्वर्तिनेनेङीप्रत्यये तदादिनियमाभावात् कारीत्यस्य ङीप्रत्ययान्तत्वे पि कुंभका॥

४ र्थेशब्दादेवं[illegible]गिनिवाक्यम् समुदायाद्धुकं वा पि नापरत्वादंतरंगत्वाच्चावयवादेव कार्यशाह्नात् एवं च इति टकः प्रसंगात् तस्मात्

सि॰स॰ सू कृत्तद्धितस[illegible]वृत्कृद्ग्रहणपरिभाषाणोपतिष्ठत इति सिद्धम् कृद्ग्रहणात्तिमन्यप्रति प्रतिषेधबाधनार्थं ऽकृत्परिभाषा प्रवृत्तोता।

मूलकेनोपदंशमिति समुदायस्यापि प्रातिपदिकत्वं स्यात् समासग्रहणं नियमार्थं तस्य नियमस्य बाधप्रसंगात् कृद्ग्रहणे।

४१ न हि प्रत्ययग्रहणे इति निषेधो बाध्यते नञ्समासग्रहणं नियमनो नियमः सत्यपवादे [illegible]प्राप्नोत् समासग्रहणेन गतिकारक

पूर्वस्य कृदंतस्य वा कारकस्य प्रातिपदिकसंज्ञा बाध्यते परत्वात् तस्मात् कृद्ग्रहणपरिभाषाप्रवृत्तौ प्रयोजनाभावात् प्रत्ययग्र।

हणपरिभाषया यस्मात्कृद्विहितस्तदादेर्वकृदंतस्य प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्नोति तथा च गतिकारकोपपदानामिति कृ

द्ग्रहणपरिभाषाया संकृष्टिनमित्याप्यपि प्रयोजनमिति सिद्धं केवलकृद्ग्रहणपरिभाषाया प्रपितन्नोपयोग इत्यस्य दन्त।

न च तथापि गतिकारकेनसापि प्राप्नोत् कृष्टिनमात्रस्य प्राणेंदुत्वात् ऽहणं इत्यारइति वाक्यम् इत्युणां तत्व प्रातिपदिकत्व।

योगम भयथाप्यविशेषादर्थविच्छेदाभावादवयवस्य वहिरंगत्वे प्रमाणाभावाच्च समुदायादेव तदुत्पत्तेः प्रत्यन्तरपरिभा

षाया असत्वेन प्रवयवस्यैव प्राप्नुयात् इत्युणां तत्प्रातिपदिकत्वाच्च गतिकारकेति स्वरसूत्रे तु गतिकारकयोः पृथगु

पादानात् क्वचित्केवलकृदंतस्य क्वचित्तु गतिकारकपूर्वस्य गमादिभ्यः तरस्य यथासंभवं प्रकृतिस्वरः तस्मात्सुबुत्पत्तेः प्रा

प्र गेवैकशब्देनष्टशब्दस्य समासे प्रष्टशब्दो दन्तः प्रयोगात् स्यात् नासंगात् प्रसंकार्य्यकृत्स्यान् क्रियायां संविधायीत्वात् द्वाकौशीत्वात्

स्त्रीवृत्तिः पुंवाचकस्येति एष्टी उदाहरणं सिद्धमिति भाष्यके घटत्वसंप्रयाः यत्नमुक्तिसिद्धमित्यादौ सुप; प्राग्वैवोपपदस १८

मासेऽतरपदे विधीयमानो विभक्तेरलुक् स्यादिति तदसत् समासचरमभागस्यैवोत्तरपदार्थत्वात् पदसंज्ञाया अनपेक्षत्वा

त् न हि सुबंतस्य कृदंतेन समासे पूर्वपदस्य पदसंज्ञास्ति विभक्तेः लुक्त्वं समानात् उत्तरपदत्वेवा पदादिविधावितिप्रत्ययल

क्षणनिषेधात् समासोत्तरोत्तर[illegible]स्य च सुपोऽवयवस्य पदसंज्ञायामनुपयोगात् एतेन सुबन्ततं कृता समासान् सुपगमेऽदः

केणोऽस्वस्त्रोपदृष्टाविति विसर्गं सत्वं स्यादिति भाष्यप्रयोगात् भाष्यकारेति सन्निपातलक्षणपाशकं कस्य ककारो चेदिति ।
यं परिगणनस्य वान्तप्राग्यणि नाग श्रुतपक्षे योगवाहत्वात् स्मृतं लमिति वार्तिकव्याख्यायामपि च कैयटश्च ।
कायते: कपत्सप्रतिप्राख्यातम् यद्यपि केचित्कं गतिकारकोपपदानां समासविशेषेण समासो भवति कृत्तिसत्र ह
कुपते: मागिमयमप्पस्यात्रर्थं इति तदप्यसत् नहीदं सर्वतंत्रवचनं येन स्यात् तेन समासं विदध्यात् किंतु ताप
कलभ्यं तच्चयथालिंगमेव प्रवर्तत इति तत्कस्य नाप्यानिर्मूलत्वात् महत्स्वपेक्षमाख्यायते हिमे तदर्थे योगविभा
गस्य भाष्यकृतोक्तत्वात् उदात्तवतागतिमतानावतिउपसमासस्य वार्तिककृता च विहितत्वात् इत्यलमनाकराग्रहे
निर्बंधेनेति दिक् ॥ इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमातुलाचार्याणामानुक् ॥ एषामानुगागमो ङी
पूर्वस्मात् हिमादीनां वक्ष्यमाणेऽर्थे विधेयम् इन्द्रादीनां तु पुंयोगलक्षणे मानुक् मात्रमिति विवेकः इन्द्रस्य स्त्री इन्द्राणीत्यादि
हिमारण्ययोर्महत्त्वे इति वक्तव्यम् महद्धिमं हिमानी अरण्यानी यवाद्दोषे दुष्टो यवो यवानी दोषस्तु यवत्वजाते: ।
भावेन दाकारात्रहेतिमात्रे इति संप्रदाय: यवनाल्लिप्यां यवनानां लिपिर्यवनानी तस्येदमित्यणो बाधको ङीष् उ
वेति पाध्यायमातुलाभ्यां वा वक्तव्ये मातुलस्य भार्या इत्युपाध्यायस्य भार्या भार्येति विभाषयेमातुलानी मातुली उपाध्यायानी उपाध्या य
यी स्वयमध्यापिका तूपाध्यायी उपाध्याया वा दाने स्त्रियामुपसंख्यानं तदंतात्त्वा वा ङीष् वक्तव्य इति इ.
ष्वेति तद्वार्तिककृतोक्तत्वात् मुद्गलाच्छंदसि लिच्चेति वक्तव्ये मुद्गलानी एलिमाद्गणाद्गमस्य लित्त्व
इति कैयट: पत्नुमासकृतोकं णकारागकारस्यादात्तत्वमिति तदसंनिहितमानुगाकारविहायणकारादकारो उदात्त
प्रह्वेन्तोन्नाभावादिदरिकसंप्रदायविरोधाच्चेति दीक्षिता: आचार्यादणत्वं च आचार्यानी अर्थं तु स्त्रियामप्यावा इदं
प्रयोग इति केचित् स्वार्थे इत्यन्ये तेन क्षत्रियामार्यायामपि तत्स्त्रियामेव क्षत्रियाणी नतु क्षत्रियभार्यायामपि स्म।

४

श्यां अर्था आर्यानि स्वामिनी विभूषा वार्थः त्वत्रियात् त्रियाणि प्रयोगेन अर्थी त्रियी अथ कथं वल्लाणीति सत्ये वलन

शाहस्यान्नारणादिति चेत् अत्र केचित् वल्लाणमानशक्ति जीवयतीति कर्माणि एणः दिङ्घाणमिति ङीप् पूर्वपदात् संज्ञाया

मिति णत्वं वेमाहुः अत्र आनुगागमस्यादौ दीर्घोच्चारणं आगमाग्रमिति केदार्थं इयदीनामन्ते केवल सिद्धाकारादेशा

विधानम् ततोपि विधाने लिंगं तेन वल्लन् शाहार नेतत्ताभावे पिंडयोगोडीप् नकारस्याकारादेशो ... निसिद्धं व

ल्लाणीति नैवात्र किंकृते अतोऽशणइति परुरूपायत्तिरिति वाच्यम् अकारोच्चारणसामर्थ्यात् अन्यथान्तैकेव सिद्धे:।

नचाकारोच्चारणमल्लोपानइत्यस्य बाधनार्थमिति वाच्यं यत्वनेइति वदादेशोकर्तव्ये आगमलिंगस्य ककारस्योच्चा

रणमाचार्यादेव तदप्रवृत्तेः ननु शार्वशाहानरो यादकारोच्चारणं तत्र न संयोगादन्यादिति निषेधाल्लोपान्तवका।

शादिति ननु किंकृते अन्तर्वल्लाणिकमारेवा ... लोपोनइति अवहमाइहादावपित्स्थानार्थं लायो

गात् आनुकिंकृते सवर्णदीर्घस्य स्थानमलात् अनित्यमनुग्रहणोपग्रयुक्तहणपरिभाषया अथ हृतावपित्वद्

णमति यदोक परिभाषायहत्तो बाधकाभावात् अतएव कोविविभक्ता विति सूत्रे तयेव स्पष्टं भाष्यपर्वस्थाशिक

इन कादेशावारणार्थं मपीति वोध्यं कृडिति दित्वे नाणलोपवारणसंभावात्त्वपरादिलिंगस्या नेतत्ताभावे न तद

संगात् इमाहुः यनुनस्याः अस्तु दीर्घोच्चारणमन्यतो विधेयं तया प्यास्तु गीति केदेभावः उभयविधौ वाक्यभेदापत्तेः।

किंवइदमावष्टइति तत्करोतीत्यादिणपनात् किंयिरेदशाह्नोरेफान्तः ततो ङीप् इदमीइह्नाणीमेवकल्पयितुं युक्त त्वा

त् दीर्घोच्चारणसामर्थ्यादतइत्यत्र परसंज्ञेनादित्यस्य बाधिकारस्य बाधात् नैवैतद्युक्तं स्यादतइत्यधिकारमात्रं बाधि।

नाकारविधानमेवयुक्तमिति वाच्यं उभयवाचमपेक्षापि वाक्यभेदस्यापि तत्रमनादिति तदसत् वचनविरोधे

वाक्यभेदस्येवाकिंचित्करत्वात् वाक्यभेदोयमीवाकं तथमीतियमं न्तरोधेरेव वर्णोपलात् इंहमानयतीति

समस्ता उदकस्थले इंद्राणी शाक्तसिद्धिसंभवाच्च तन्मात्रार्थं तायाः परिशोषयि ....

श्चैत्रेकंप
ग्रंनस्मात्

सिद्धिविषयत्वमेवमंत्रत्वं ऊहादिप्रयुक्ताभियुक्तानां मंत्रत्वप्रसिद्ध्यभावान्नतत् तदेकवाक्यतापन्नमंत्रातरणांतमंत्रत्व
मप्यभिताभातन्येतिश्रापसंत्वेपि स्नानाप्रातान्रमेयायया श्रवरोहनामधेयग्रहणानीति अतएवमेवंस्यस्त्रादिरो

तो संगतः स्यात् तस्य
मंत्रत्वाभावात् अतो मंत्र
शाह्वस्य शाह्वमात्रपरत्वमि
तिमतेसिद्धान्तामंत्रो॰

षेणानिष्पन्नकत्वमित्यर्थः यथेंद्रश्राग्र्विनिदृष्टोन्हीनरमस्यस्यानेडष्टः शाह्वइति भाष्ये पठितम् यद्यपि साहेंद्रमात्र
वेद्वैषेति वेदेपिपठ्यतएव तथापि ऊहित्वानुकरणमेव तदितिनतदनुकार्यस्यलौकिकत्वमस्त्वेतम् नचस्वरस्यवेद
मात्रविषयकत्वात्तत्रतस्यप्रयुक्तगुणदोषयोर्नेमसाक्षिरितिवाच्यं तद्विधौक्ष्व्हरसीत्यनधिकारात् वेदेत्रैस्वर्यकस्यात्।
श्रयथासंप्रदायंव्यवस्था लोकेत्वैकिकोविकल्पइतिविशेषः स्यादेतत् अजेपतिमतिषेधएवयुक्तः तथाहि उद्देश्यत्।
गेवावषट्कारइति सूत्रस्यैव [illegible] वाशाहस्यविभाषायांक्ष्व्हरसीत्यत्रानुवृत्तिसंभवात् विभाषाग्रहणं व्यर्थं स्यात्
तद्विकल्पस्यैव यज्ञकर्मणीत्यस्याप्यनुवृत्तिर्माभूदिति तदर्थम् उद्देश्वराणं वेतिसूत्रेयज्ञकर्मणीत्यनुवृत्तेः पर्युदासप्र
सेच यज्ञकर्मणीत्येकश्रुतेर्वैदमात्रपरत्वान्नियमत्वाद्विभाषाक्ष्व्हरसीत्येकश्रुतेरपि यज्ञकर्मविषयकत्वेपक
क्षेवैकल्पिकत्वानिमायाश्रश्राप्तिविरोधात् तस्यविहायययज्ञेतकर्मणीत्यस्यानुवृत्तेर्वाग्रहणानुवृत्तेस्संभवात् न॰
दे॰ नविभाषाग्रहणवैयर्थ्यमस्पष्टशतिषेधपक्षे विभाषाक्ष्व्हरसीत्यत्र यज्ञकर्मानुवृत्त्यावपिवैदवैकल्पिकत्वमक्षतिः ऊ
हादौत्वयज्ञकर्मणीतिसूत्रेणनित्यमेतिविधेः सोपपत्तेश्रुक्तकरीत्यात्तत्सार्थकमितिचेत् मैवं पर्युदासपक्षेपिवैका।
ल्पिकैकश्रुतेः ऊहादिविषयकत्वानित्यैकश्रुतेश्च मंत्रविषयकत्वात् ऊहः शाह्वस्यसामान्यपरत्वसंभवातिरिक्तपरत्वे
कल्पयित्वाविकल्पस्यन्याय्यत्वपरत्वसंभावात् विशेषविधिविरोधेसामान्यविधेस्तदतिरिक्तविषयकत्वस्यप्र।
मन्नत्वात् अतउभयमतेपियज्ञकर्मणीत्यस्यानुवृत्तितात्पर्यग्राहकत्वेनविभाषापदस्यसमानयोगत्वेमसमैवेति।
केचित्तुपकश्रुतिमसंगेणुदात्तोदात्तस्वारणदेवेंद्रशाह्वशाखेऽप्युक्तमिमाहुः यदधीतमविज्ञातंनिगदेनैवशाह्यतेअन

ग्नाविवशुष्कैधोनतज्ज्वलतिकर्हिचित् निगदःपाठमात्रे नज्वलतिनप्रकाशते निष्फलमितियावत् तिष्ठकेनुस्थाणु
५ रयंभारहारःकिलाभूदधीत्यवेदंनविजानातियोर्थम् योर्थज्ञ इत्सकलंभद्रमश्नुतेनाकमेतिज्ञानविधूतपा :सन्
सि॰स्व॰ प्मेतिमंत्रेलिखितायद्गृहीतमविज्ञातमिमादिपाठः गृहीतंशब्दतः अविज्ञातमर्थतः प्रक्रमादिविभागेनचेत्य
र्थः एकःशब्दःसम्यग्ज्ञातःसुप्रयुक्तःस्वर्गेलोकेकामधुग्भवतीतिषाष्ठभाष्यवस्मारणाङ्कतिमूलकम्।
भ्राजादिश्लोकप्रकाशायनस्मरणमपि यस्तुप्रयुङ्क्तेकुशलोविशेषेशब्दान्यथावद्व्यवहारकाले सोनंतमा
प्नोतिजयंपरत्रवाग्योगविद्दुष्यति ....

ङीवभावपक्षे ङीषपवृषसञ्ज्ञा प्राक् ऋत्विति यापोऽनुपपत्तेः अत्र भाष्ये उत्सर्गापवादयोर्द्वयोरपि विकल्पितत्वे सति अप
वादनिर्मुक्ते विषये उत्सर्गो न प्रवर्तत इति पाठे सम्यक् इमा दोषा सिद्धान्तितत्वात् ङीवप्रवृत्तौ ङीषोऽप्रसक्तत्वात् अपः सिद्धा।
त्वात् सूत्रभेगस्यानुवर्तितत्वात् यद्वा ङीषपवादेशोऽयं ङीप् तेन न कार्यत्र उपपत्तिः ङीप् इति अनुवृत्तस्य द्विकारवर्णपदा।
दिति पञ्चम्याः षष्ठीप्रकल्पनात् द्विकारवर्णपदान्तस्य गोनात्प्रातिपदिकात् परस्य ङीपो ङीवादेशः इति वाक्यार्थः न च प्र
मय विधौ पञ्चम्याः प्रकल्पकत्वे नास्ति सतः सन्नादेशाप्रसंगादिति वाच्यकत्वात् कथमेतदिति वाच्यम् अन्येन वि
हितस्यादेशाविधायकत्वात् अस्य प्रथमविधित्वाभावात् "वाहः" वाहन्तात् प्रातिपदिकात् ङीप् ङीपो वरितत्वाद् अनुवृत्त्य।
भावात् बहुष्वमनेन कर्मण्युपपदे ण्वि प्रथमविधानात्तामर्थ्यान्नेदं त विधिः वाहयते स्तु किम्पोने गीकारात् दित्य
दू ८ वात् स्वमे दित्यो हीचमे ङीषिभवेत्वा हक्रूट इवंरूपं पत्ते परस्य स्विति हृदिः "सख्यशिश्वीति भाषायाम्" सखी अ
शिश्वी शिश्ना विनेतमरः भाषायां किं सखा सप्तपदी भव इति शान्दसप्रयोगार्थे सभाषायामिन्नितरा नयि
त्वात् कश्चिच्छन्दस्यपि सखीत्याये नवो न ते तामशिश्वीः "जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्" जातिवाचके स्त्रीलि।
गत्वनियमाभाववत्यकारोपदभिन्नेव यत्ततः स्त्रियां ङीष् वृषलब्राह्मणशाहूपरत्वाच्छागेरवादिलक्षणाङी
न् स्वैरभेदः आकृतिग्रहणा जातिर्लिंगानां च न सर्वभाक् सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या गोत्रं च चरणैः सह अपर आह
प्रादुर्भावविनाशाभ्यां सत्वस्य युगपद्गुणैः असर्वलिंगां बह्वर्थां तां जातिं कवयो विदुः इति भाष्ये प्रथमस्यायमर्थः इ
त्यतेनेनेति ग्रहणमिति करणसामान्ये पदश्रुतत्वो आकृतिर्ग्रहणं यस्याः इति पदोत्तरसमभिव्याहारात्स्त्रीत्वे सतीते।
वैहिंगनात् ङीपोऽनन्तरे वा ोपसर्जनत्वात् अवयवसन्निवेशाविशेषव्यंग्यमर्थः गोत्वादिजातेर्लक्षणमेतत् बाल्य
गात्वत्रियादीनां परस्परव्याहतसंस्थानविशेषाभावात् तत्संग्रहाय लक्षणान्तरमाह लिङ्गानां चेति तृतीयचरणाय

५१
येतम् सर्वशब्दस्य लिङ्गपरत्वे विशेषणाकाङ्क्षोत्थितेः सर्वाणि लिङ्गानि भजन्तीत्यर्थः लिङ्गानामिति कर्मणि षष्ठी स-
र्वलिङ्गानन्वयित्वे सति साकाङ्क्षेयं किंविशेष्यकौ स्वरूपेणान्वयेऽनेनैवपि कथने विनैव ग्रहणयोग्येत्यर्थः एकस्याब्रा-
सि.ख. ह्मणादिव्यक्तावुपदेशान्निश्चितस्य ब्राह्मणत्वस्य तत्पुत्रभ्रात्रादिषु विनैवोपदेशं निश्चयात् नैवं तदादिशब्दानां त्रि-
१२ 13 न लिङ्गतां जातिशब्दत्वस्यादिति वाच्यम् इत्यर्थाभावात् मन्त्रमिति किंशब्दो सकृत् किंदेवदत्ता एकव्यक्तौ देवदत्तत्वे गृही- त्रां
तेष्वन्तेन तरहन्नेभेदेन गृहीतुमशक्यत्वात् एकव्यक्तिभेदेवासंयोगनादिकालीतमादाय तु समानकालीनव्यक्ति-
भेदाभावादनन्तानितत्वं अथ शुक्लेत्यादेर्ब्राह्मणादिनः किंचैवं शुक्लादिपदानां विशेषलिङ्गग्राहित्वमिति चेन्न इष्टत्वा-
त् किं ब्राह्मणत्ववृत्तीदं वस्तु ब्राह्मणत्ववत् अथ यमर्थो ब्राह्मणत्ववान् इति विशेषात् यत्पदजन्यबो प्रकारस्य सर्व- ध
लिङ्गान्वितार्थविशेषणत्वे जात्यापि नान्वितत्वात् सब्राह्मणपदेऽभावात् न तु ब्राह्मणत्ववद्वृद्धस्तथा न तद्ब्राह्मण-
शब्द इति चेत् मैवं केवलगुणवाचकशुक्लशब्दाद् धर्मिवाचकशुक्लशब्दस्यापि भिन्नत्वात् गुणवचनेभ्यो मतुपो लो-
दि पस्य वाच्यत्वात् धर्ममात्रपरशुक्लादिपदे व्यभिचारतादवस्थ्यात् असर्वलिङ्गत्वे सतीत्यस्यापि कोऽर्थः यत्पदजन्य-
बोधप्रकारस्य सर्वलिङ्गानन्वयित्वेऽपि विशेषणत्वं नाद्यः शुक्लपदजन्यबोधप्रकारस्य शुक्लगुणस्य सर्वलिङ्गान्व-
याभावात् गुणशुक्लादयः पुंसीत्यभ्युपगमात् धर्मिपरत्वेऽपि तिङाम्नेः प्रसङ्गात् नाद्यः उभयसाधारण्यात् तत्पदज- ५
न्यप्रतीताववैवस्यकावपि दोषतादवस्थ्यात् ब्राह्मणादिपदजन्यशुक्लादिपदजन्यस्य वा बोधप्रकारतापन्नजातेर्गुणेन वा
वा सहैवान्वयमात्र विशेष्यबोधप्रयत्नापि ग्रहणात् न च पदान्तरसमभिव्याहारानपेक्षस्य यस्य शब्दस्य नानालिङ्गबोधकत्वं
तज्जन्यबोधप्रकारत्वे सत्यसर्वार्थ इति वाच्यम् डित्थादिसमभिव्याहाराभावे ब्राह्मणादिपदस्यापि स्त्रीत्वाद्यनवबोधकत्वात्
न च समभिव्याहारस्यानेकसामानाधिकरण्यप्रवेशेन निर्वाहः पदसंस्कारपक्षे गुणवचनानामप्यनेकलिङ्गवचनानी-

स्यस्यवाचकत्वं गौकारात् शुक्लादिपदानामपि पदान्तरसामानाधिकरण्यमन्तरेणैव लिंगबोधकत्वात् न च ब्राह्म
णादिपदानां लिंगत्रयाभावादेव नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् रूपादिपदेष्वतिव्याप्तितादवस्थ्यात् तेषां विशेष्यलिंगानव
गाहित्वात् न च लिंगद्वयप्रतिपादकत्वं विवक्षणीयम् शुक्लं रूपं शुक्लो गुण इति द्वयसमानाधिकत्वात् लिंगत्रयबो-
धकस्य च धर्मिपरस्य शुक्लपदस्य भिन्नत्वात् न च धर्ममात्रबोधकत्वमपि विशेषणं गुणांशे प्रकारीभूतरूपत्वव्याप्तिजा
तेरपि शुक्लपदाद्बोधात् ब्राह्मणादिपदस्यापि ब्रह्मत्वादिवक्कचाविद्धर्ममात्रपरत्वाच्च किंच ब्राह्मणपदस्य लिं
गत्रययोगेनास्तीनस्य कोऽभिप्रायः तादृशानुपूर्वीकमात्रस्य वा समानप्रवृत्तिनिमित्तावच्छिन्नस्य वा नाद्यः वैदिके-
शापरस्य ब्राह्मणशब्दस्य नपुंसकत्वसद्भावात् नान्त्यः शुक्लो घटः शुक्ला शाटी शुक्लं वस्त्रमित्यादावपि प्रवृत्तिनिमित्त
स्य नतन्तुरूपस्य भेदात् तथापि शुक्लत्वेनानुगतानां तासां भासमानत्वमस्त्येवेति चेत् तर्हि एकधर्मावच्छिन्नप्रवृत्ति-
ह्मणत्वस्य निमित्तत्वस्यैव संभवः ब्राह्मणपदे ब्रा॰ तदवच्छिन्नप्रवृत्तिनिमित्तत्वात् न च किंचिद्धर्मानवच्छिन्नैकप्रवृत्तिनिमित्तत
दवच्छिन्नस्येति वाच्यम् शुक्लपदसाधारण्यात् जातिवच्छिन्नस्यैव गुणस्य प्रवृत्तिनिमित्ततया किंचिद्धर्मानवच्छिन्नप्र
प्रवृत्तिनिमित्तावच्छिन्नस्य लिंगत्रयान्वयत्वात् अत्रोच्यते प्रत्येकविशेष्यतासंबंधेन लिंगत्रयबोधकपदजन्योपस्थि
तिविशिष्टं यन्निष्ठविशेष्यतानिरूपितकिंचिद्धर्मानवच्छिन्नप्रकारताश्रयत्वं सर्वलिंगत्वम् उक्तविशिष्टमाश्रयः
तन्निष्ठविशेष्यतानिरूपितगुणनिष्ठप्रकारतायाः शुक्लत्वावच्छिन्नतया निरवच्छिन्नप्रकारत्वाभावान्न दोषः शुक्लपद
जन्योपस्थितेर्विशेष्यतासंबंधेन गुणेऽपि सत्त्वात् तन्निष्ठविशेष्यतानिरूपितकिंचिद्धर्मानवच्छिन्नप्रकारतायाः शुक्लत्व
जातिसाधारण्यात् तद्वारणाय प्रत्येकविशेष्यतानिवेशः सा तत्राश्रयनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतारूपा [illegible] पीति तत्र
स्त्रो ब्राह्मणादिपदजन्योपस्थितिप्रत्येकविशेष्यतासंबंधेन यत्कौ तन्निष्ठविशेष्यतानिरूपितकिंचिद्धर्मानवच्छिन्नप्रकार-

४

सि·कौ·

ता अयो ब्राह्मणत्वादिरिति नाव्याप्तिः एवं च ब्राह्मणत्वादिरिति नाव्याप्तिः एवं च ब्राह्मणादिपदस्यार्थो न तेन द्रुमकत्वेपि नत्व।
तिः यावल्लिंगसमभिव्याहारे विशेषकत्वस्याविवक्षितत्वात् ब्राह्मणत्वसंदेहे ब्राह्मणोऽजलमिमत ब्राह्मणसंबंधस्यैव सुत्रे
विशेष्यतयाऽनिरूपितं किंचिद्धर्मानवच्छिन्नप्रकारतायाः अभावादेव तस्य वारणात् ब्राह्मणादिनापि कजातीयलिंगयो
गेन विशेषकं विवक्षितमेव तेन शुक्लो गुणः शुक्लः पट इत्यत्र विशेष्यभेदान्न दोषः अन्यथा गुणमात्रपरशुक्लपद
स्यामोपस्थितिमद्गुणनिष्ठविशेष्यतानिरूपितनिरवच्छिन्नप्रकारताश्रयं शुक्लत्वं व्यभिचारात् इति संक्षेपः ना
शायेनैव बहुत्वमिति दर्शनात् आचरणसमर्थयोर्नानात्विलिंगतया पूर्वलक्षणेनाप्राप्तेरिहा तत्संग्रहायं लक्षणमाह गोत्रं
चेति अपत्यमित्यर्थः चरणशाखाध्ययनपरः इह तु प्रचारादध्येतृपरः अपत्यसमर्थयोर्नानाशाखाध्येतृवाची च शाखा जा।
तिकार्यभाग् इति भावः औपगवी कठी बह्वृची अत्र संततलक्षणस्य ईषोपयरत्नाद्यदाधकः तेनापत्याधिकारे औपग।
वीत्यत्र टिड्ढाणञित्यादिना ङीप् इति व्याख्यानेऽचिंत्यमिति केचित् अपत्याधिकारानंतरमेव गोत्रशाखा लौकि
कगोत्रपरः तेन पारिभाषिकगोत्रासंभवात् एव जातित्वेऽपत्यसंभवात् गोत्रं च चरणैः सहेति वचनस्यापत्याधिका।
रात्पृथगेव पठितत्वादित्याहुः कठेन प्रोक्तमधीते कठी अत्र प्रोक्ताल्लुगिति प्रोक्तार्थस्याणप्रत्ययस्य कठचरकादिति ।
अध्येत्रर्थस्य अणो लुगिति विवेकः स्त्रीणां वेदाध्ययनाभावेऽपि पुराकल्पे हि नारीणां मौंजीबंधनमिष्यते अध्यापनं च वेदा
नां सावित्रीवचनं तथेति यमस्मरणात् नेह व्यवस्थोपपत्तिरित्याहुः द्वितीयजातिलक्षणस्य तात्पर्यार्थः द्रव्यसमवाइ
भावविनाशाभ्यां यस्या आविर्भावतिरोभावौ यावद्द्रव्यभाविनीति यावत् गुणैर्गुणपदं द्रव्येण समाप्यते निर्गुणस्येवा।
जातिरहितस्यापि द्रव्यस्य स्त्रीकाराभावात् असर्वलिंगामिति व्याख्यानम् बह्वर्थो सर्वव्यक्तिव्यापिनीमनेकव्यक्तिवृत्ति
मिति यावत् इत्याद्यविवेकः आकृतिग्रहणा जातिरिति पद्ये अन्यादीभावे इत्यत्र जातेरेष्वेति कडारवर्निषेधः यावद्द्रव्यभा। १७४

विनीतिलक्षणेनक्रमा[?]र्थः कौमारस्ययथावहुत्वभावित्वाभावेनजातित्वाभावादेकनिषेधाप्रवृत्तेः भाष्यकृतस्त्वा
कृतिग्रहणेतिपक्षस्यवाभिमतः अपरस्त्वाहैतत्पक्षस्यद्वितीयलक्षणस्यैकत्वात् इत्याह तत्रैवप्रवर्तीतरेष्वदाहृतत्वा
त् जातेरितिप्रवृत्तावनिषे[?]ध्यन्तत्समतत्वादितिकैयटः यत्तुप्रवृत्तौलक्षणस्यांगपूर्वेपदादितिवाऽत्रीष् इतिकैयटे
नोक्तं तज्जातिसर्वादित्यस्यानन्तावपियावद्द्रव्यभावित्वमितिद्वितीयलक्षणमभिप्रायेणयोज्यम् इत्यलस्यथा
प्यहत्तित्वात् नचतथापिब्राह्मणादिनीयमनुष्यजातावितिणिनिर्नेष्यादितिवाच्यम् आकृतिग्रहणेतिपक्षमाश्रित्य
तदुपपत्तेः एतेनजातिकालसुखादिभ्यइत्येतोऽलनविधाने जातेः किमुच्यजातइतिदीक्षितोक्तप्रत्युदाहरणमपिव्या
ख्यातम् अत्रहतीय[?]क्रौर्य[?]स्याद्योयामितिदूषितिकेचित् प्रकृतमनुसरामः जातेः किमुंड[?]स्त्रीतिकिंबलाका
नतु स्त्रीविषयत्वेप्रवृत्तिनिमित्तविशेषणंजातिपदिकविशेषणंवानाद्यः द्रोणी कुटी पात्री पादेरसिद्धेः द्रोणशब्दो
हिपरिमाणेपुंलिंगः गवादमामोषधिविशेषेस्त्रीलिंगइतिप्रवृत्तिनिमित्तेकोपस्त्रीविषयत्वाभावात् नान्त्यः मात्राव
लाकेमात्रावतिप्रसंगात् मल्लेमालेइत्यस्यपुंस्त्वेप्यविशेषयेनपुंसकेचवृत्तेः बलाकापत्नीतिप्रयुक्तमात्रावलाका
शब्दस्यपुंस्यपिवृत्तेः यत्रक्वचित्स्त्रीविषयत्वसत्त्वात् सैवंद्वितीयमेवसम्यक्त्वात् मालेत्यादेरजादौपठितत्वात्
अन्यपदक्रियावाचीजातिशब्दस्तस्यपवेतिपरिहारोप्यत्रसंभवतीतिकैयटः अयोपधात् किं तित्तिरितायोपधप्रतिषेधे
गवयहयमुकयमनुष्यमत्स्यानामप्रतिषेधोवक्तव्यः गवयी हयी मुकयी मनुषी हलस्तद्धितस्येतिलोपः मत्सीम
त्स्यस्यङ्यामिति सूर्यतिष्येतियलोपः गवयादीनांगौरादिगणेपाठस्तु नार्थः पाककर्णपर्णपुष्पफलमूलवालोत्त
रपदाच्च पाकाद्युत्तरपदाज्जातिवाचिनोङीष् स्त्रीविषयार्थमारंभः ओदनपाकी शंकुकर्णी शालपर्णी शंखपुष्पी
दासीफली दर्भमूली गोवाली एते ओषधिविशेषरूढाः सदच्काण्डप्रान्तशतैकेभ्यः पुष्पात् संभस्त्राजिनशणपिण्डेभ्य

सि॰कृ॰

स्वफलान्तमन्यस्य मूलान्निषेधो वक्तव्यः सत्फलाशाकफलेमादि अवतिः किमन्तोऽयमप्युपदेनस्याहुः संफलाभस्त्राफले
त्यादि अजादिगणे स्त्रदक्षुकाण्डेत्यादिपाठस्त्वनार्षः एतेनाजापोरिति ह्रस्वे भस्त्रफलेत्यपि व्याख्याने विफलेत्यस्य
माह्योरेद्विगुः द्विगोरिति प्राप्ते ङीपो बाधित्वा परत्वात्समासस्य ङीपो यन्निषेधः नैवं ङीबापत्तिः निषेधवैयर्थ्यात् अ
ग्रादाननिह्नुतिस्वरेण ङीपोऽप्युदात्तत्वे स्वरविशेषाभावात् || इतो मनुष्यजातेः || ङीष् स्यात् दाक्षी जातिग्रहणं
वृक्षावपि जातिग्रहणं योपधादपि विधानार्थं उदमेधस्यापत्यं औदमेधी अत इञ् इञन्तोपसंख्यानेन स्वेन गमेन नित्येन
मौलेयमौञ्जन्नकारणादिस्वरेणाख्य मौनिविधी अनार्यत्वप्रारंभः || ऊङुतः || अकारान्तादयोपधान्मनुष्यजाति
वचनादूङ् स्यात् कुरूः स्त्रियामवेतिश्यादिना कुरुवादिभ्यो ण्यस्य लुक् लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्यादयः नैवं
कादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणान्प्रातिपदिकत्वाद्देवविभक्तिरितिवाच्यं कोऽर्ज इत्यादावपि एकवचनमुत्सर्गः
तिस्त्रमहन्निमसंयोगात् अग्रमपन्त्येस्य समस्यप्रतिषेधत्वेन प्रकृतेऽपि प्रातिपदिकत्वनिषेधापत्तेः अपश्रेणिमेक
देशविरहाल्लिङ्गविशिष्टपरिभाषा [illegible] अपण्सावयपकत्वाच्च अयोपधात् किं अध्वर्युर्ब्राह्मणी तक्षाद्योपधीत
इष्येत्त्वं प्रोक्तवाक्यावरणे लक्षणं जातित्वे अध्वर्यवादितिश्रुतिविशूहेभ्यगङ्घादिना क्वरवरपाह्वां मनाकामलोपस्य
उकारान्ताद्[illegible] यातो विमर्थः ऊकारमात्रस्य तत्रोपादाने पवाग्वापवाग्वे इत्यत्रापि निषेधापत्तेः वर्णग्रह
णोऽस्वर्थं वमविभाषानवकाशत्वात् अयोदीर्घो ग्रहणे अर्थं ऊङो विधानेऽपि स्व[illegible]वेदपरिमादौ सवर्णदी
र्घेण सिद्धेः नैवं कादेशस्यान्ताद्यवद्भावादुपसर्जनात्तस्मात्प्रातिपदिके स्त्रीप्रत्ययान्तभवतीतिगोस्त्रियोरिति ह्रस्वाप
त्तिर्दीर्घग्रहणेनतन्नामप्यान्तनयतिवाच्यं उभयतआश्रयेत्वादिवत्स्वावनिषेधात् एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन प्रा
तिपदिकसंज्ञानेपायात्प्रथमस्य इति प्रतिषेधापत्तेः परादिवत्त्वेन वक्ष्यमाणस्य संपाद्य एकस्यैव युगप

धा॰

इमयावयवत्वबुद्धेर्विशेषाद्यस्मादात् स्त्रीशब्दस्योपसर्जनत्वाभावात् तत्रोपसर्जनस्य स्त्रीशब्दस्य विशेषणत्वात् नचब
त्वंपश्वन्तरमिमन्त्रषत्वतकारसिद्धइमेकादेशस्यासिद्धत्वाद्बहुलत्वलक्षणनिमित्तकः प्रसंगः अधीमेमाद्विबमदांतपदा
घोरेकादेशस्यैवासिद्धत्वमितिसिद्धांतात् नापिनबंधेनबहुव्रीहेर्नघेतत्वात् इयपः प्रसंगः नष्टतानीयोबहुव्रीहिरिति
स्वीकारात् मैवंदीर्घोच्चारणेनोकारद्वयंविधीयते तत्रद्वितीयउकारः परत्वाद्बाधकस्य शेषत्वलक्षणकर्याबाधनार्थं
इतिस्वीकारात् अप्राणिजातेश्चारज्ज्वादीनामितिवक्तव्यं भेदप्रतियोगिनउकारांतत्वाद्धुकारांतानामेवानुयोगित्वं
अलाबाकर्कंधातोः धातोविनितक्षंवेयियणः परेषांशब्दादीनामुदात्तत्वप्रतिषेधः शार्ङ्गीतिकिं कृकवाकुः अव
न्वादीनांकिंरज्जुः हनुः उपसंख्यानशब्दस्य सप्तदशसूत्रः केचित्तुपठंसतिपंचगार्ग्यायणेदेवतास्यपंचगार्ग्यइत्यत्र
द्वीपोत्वकिंष्कशब्दस्यलुकनशसिद्धेत् ङीपइतकः स्यानिवद्भावेननतद्धितलुकः परत्वाभावात् ईकारपरत्वायोवि
धिस्त्वैवस्यानिवद्भावनिषेधोपगमात् असचतयात्वाभावात् एवंपंचभिः सप्तभिः क्रीतः पंचसप्तइत्यत्राका
रोकारलोपः स्यात् ऐनेयः श्यैनेयइत्यादौ यस्येतिचेतिङीपोपेनकारस्यापिनिवृत्तिः स्यात् नकारस्यहर्षमेवनिष्प
न्नतयाकार्यत्वाभावात् स्यानिवदादेशइत्यस्याप्रवृत्तेः निहत्वभावरूपकार्यस्याणात्वीपत्वात् नचङीपकारयोः स
हविधानेनईकारपरविध्यभावान्नात्कनिषेधइतिवाच्यम् आनुगेकारयोर्ङीपासहविधानेन पंचेंद्रइत्यादेरसिद्धे
रिमाहुः तत्रष्कशब्दस्यघत्त्वसहेद्वङीपोत्वकुप्रवृत्तेः तत्रहिप्राग्दीव्यतोऽणत्वद्धितइतिस्त्रीत्वंष्कशब्दस्यैवार्थेऽङीपुपुंवत्वं
सामर्थ्यादृश्यतीतिसिद्धांतः ॥ बाह्वंतात्संज्ञायाम् ॥ भद्रबाहुः संज्ञायांकिंवृत्तबाहुः पुंयोगत् ॥ पंगुः श्वश्रूवचनत्वाद्यामा
ताश्वश्रुः ॥ ऊरूत्तरपदादौपम्ये ॥ उपमानपूर्वपदमूरूत्तरपदंचयत्प्रातिपदिकंतस्मादूङ् करभोरूः मणिवेधादाकनिष्ठ
करभकरभोवहिः याभ्रीकराभ्यांकरभोपमोरूतिमत्त्वतन करभशब्दस्योपमानवाचित्वेपिपूर्वपदत्वाभावात् क

४ शाफादिकोरूयस्याः सा शफोरूः लक्षणशब्दो
॥ श्राद्यजन्तः वामोरु दरारूरूयस्याः वामोरूः +

रभोपमशाहूस्य वोपमानवाचित्वाभावात् न च साहस्यप्रतियोगिमात्रार्थैकपदस्य स्वेपदत्वविवक्षायां करभोरूरिम
सि॰ व॰ त्यपि करभशाहूस्य न स्यात् स्वशैलाक्षणिक तथा ऊरूस्यादिति वाच्यम् साहस्यप्र[illegible]तियोगिनोनेकपदगम्यत्वस्य विव
क्षितत्वात् न च समासस्याप्येकपदत्वाद्दोषसाम्यं प्रतियोगिनां सम्बन्धेन पदान्तरार्थानन्वितार्थकोपमानवाचकप
१९ 16 दस्यैव पदादित्यर्थात् ॥ संहित शफ लक्षण वामादेश्च ॥ अनौपम्यार्थमारम्भः संहितोरुः शिष्टाहूरूयस्याः सा संहितोरूः
कथं तर्हि पीवरोरूः पिवती च बर्हिणः इति कुमारः पिवोरूरम्भात् पीवरोरूरिति श्रीहर्षश्च सत्यं संज्ञा एवैकत्वात्तत्व
हिरण्येनेति कथंचित्समाधेयं संहितसहाभ्यां चेति वक्तव्ये यद्यपि एकदेशविकृतन्यायेन संहितग्रहणेन सहि
तस्यापि सिद्धम् तथापि हितेन सहितो सहितारूरयस्या इति तदर्थं सहितोपादानं सहेते इति सहोरूरयस्याः स
होरूः यद्वा विद्यमानोरूरयस्या इति जर्वति शाद्यशतिपादनार्थः प्रयोगः विद्यमानत्वमात्रस्य साधारण्यादिति कैय
टः ॥ कद्रुकमण्डल्वोश्छन्दसि ॥ ऊङ् स्यात् कद्रूश्चैव कमण्डलूः गुग्गुलुमधुजतुपतयालूनां चेति वक्तव्यम् लिंगव्यत्य
येन छेत्वम गुग्गुलूः मधूः जतूः पतयालूः स्पृहिरहीत्यालुजन्तः पतयालुशब्दः ॥ संज्ञायाम् ॥ कद्रुकमण्डल्वोः स्त्रियाम
ऊङ् संज्ञायां कद्रुरित्यादि छन्दोर्थमारम्भः शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन् ॥ शार्ङ्गरवादेरञन्तस्य पाकारान्तात्स्व जातिवाचिनो ङी
न् स्यात् गोत्रप्रत्ययान्तशार्ङ्गरवी जातिलक्षणस्य ङीषोपवादः नित्यस्वरादयुदात्तङीषि तृप्रसमपरस्वरेणान्तोदात्ता
अश्वेयात् विदस्यापत्यं स्त्री वैदी अञ् खल्वनेतर्थं विदादिभ्यो त्रापि नामकारविशेषणं किं तत्र सेनी जनपदशब्दात् १९
अतश्चेति लुक् अत्र ङीन् माभूत् किन्तु नातिलक्षणो ङीषेव यथा स्यात् शार्ङ्गरवकापटवब्राह्मणगौगुलवगौतमे
मादि त्यपचम्प्तुं शार्ङ्गरवदीप्तनोणा गौतमस्रम्भाणांतः केचित्तु गौतमशाहस्य गौतमादिसु पिपाठात् ङीषपि भवतीमा
हुः इद्धजातेरिमन्नाहनेः प्रयोगे शार्ङ्गरवी वैदी [illegible] दावपि प्रयोग लक्षणो ङीषेव बोध्यः नरयोर्ह्रश्चेति गणसूत्रम् न
त्या

शृङ्गाद्दं नलत्वणोङीपि नरशाह्नानातिलत्वणोङीषिचस्यामेतद्बाधनार्थं हृद्विधानार्थं माभूत् भः नारीसखयोरेकमेव
रूपम् अत्र यद्यप्यर्थभेदात्तन्त्रेण स्यात्तेन रूपमेकत्रमेवोक्तम् अत्र शार्ङ्गरवादिगणे पठितः तस्मात् स्त्रियां ङीन् आत्मजस्ता
नयः स्तनुः स्नातः अन्नः स्त्रियां त्वमी आर्षत्वे हितं समेव इत्यसमर्थे ते एतेन कर्वैतद्वीपतिप्रतिसर्वमित्यादि व्याख्यात
म् एवं च सूत्रानाग्रराज्ञमौजफलमेहम्पोइहितः अत्रैषु ति कारस्यागमस्येति सूत्रस्य वार्तिकमपि व्यर्थमिति दीः ।
हिताः ॥ यङश्चाप् ॥ यङन्ताच्चाप् स्यात् स्त्रियाम् ष्यङो ङिद्ग्रहणं सामान्यग्रहणम् एकारो हलन्त्यं विमत्र सामान्यग्रह
णार्थः चकारस्तद्विधानार्थः चित्स्वरेण परत्वाच्चित्स्वरबाधः आम्बष्ठस्यापत्यं स्त्री आम्बष्ठ्या हृदेकोसलेति ञ्यङ्
कारीषगन्ध्या करीषगन्धस्यापत्यं स्त्री अणि अणिञोरनार्षयोरिति ष्यङादेशः तस्य स्त्रियामेव विहितत्वे पितत्वात् ।
इष्यं चाप् न त्वङ्करणस्यैतत्त्वेष्यङ् ग्रहणं साध्यार्थत्वात् प्राच्ययेन स्याद्वक्तव्यः एकारात्परस्य यस्य तस्यार्थः
पौतिमाष्याह् तिमाषस्यापत्यं स्त्री गर्गादित्वाद्यञ् एवं शार्कराक्ष्या नेन गोकक्ष्यशब्दस्य कौड्यादिपाठोऽनावश्यकः
यञन्तत्वेपि चाप्सिद्धेः यङश्चाप् इति वार्तिकादेव चाप्सिद्धेः ष्यङः प्रयोजनाभावात् न चैवं ष्यङः संप्रसारणमिति संप्रसारणा
भावे गौकक्षीपुत्र इति न स्यादिति वाच्यं गौकक्ष्यापुत्र इत्येवेष्टत्वात् ष्यणः संप्रसारणे गौकक्ष्यायाः प्रतिषेध इति सौनागाः
पक्षमानत्वात् ॥ आवट्याच्च ॥ अस्माच्चाप् यञश्चेति ङीपोऽपवादः अवटस्यापत्यं स्त्री आवट्या गर्गादित्वाद्यञ् यतः ष्फ
श्चापो भवति पूर्वविप्रतिषेधेन यञश्चापो वक्तव्यश्च उदीचां ष्फ इत्यस्याभावे ष्फस्यगार्ग्यायणीत्यादि आवट्यशब्दात्प्राचां
ष्फस्य चापोवकाशोऽयं संयोगः पूर्वविप्रतिषेधेन ष्फ एव एवं गौकक्ष्यायणी अत्रवोऽयम् भाष्येत प्राचां ष्फस्तद्धितः ।
तत्र सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्य इति सूत्रान्तर्वेत्रस्य पक्षे ष्यते यत्र ष्फस्याप्राप्तौ सामान्योक्तिस्तत्र ष्फ एवेत्यर्थः ततो लोहिता
दिकतन्तेभ्यः सर्वत्र चापः उदीचां ष्फ इत्यर्थः ॥ तद्धिताः ॥ आपञ्चमसमाप्तेरयमधिकारः अतः परे वक्ष्यमाणाः प्रत्ययाः । ता

यास्तद्धितसंज्ञाः महासंज्ञाकरणमिति भाष्यः प्रयोगेभ्यो हितास्तस्मादन्वर्थसंज्ञया प्रयोगानुसारित्वलाभार्थं तेनाभिधानलक्ष-
५ णाः कृत्तद्धितसमासाश्चेति सिद्धम् बहुवचनमुपसंख्येयानामुपादानार्थम् स्यादेतत् ङ्यापः प्राग्वत्तद्धिताः इत्यधिकि-
सि॰म्र॰ यतां ष्यङ्विधौ न तद्धितग्रहणमस्य यस्येति चेति सूत्रे ईङ्ग्रहणमस्य च परिमाणेन लाघवात् मैवम् यद्वीमादौ गुणग्रह- ३
णात् इति केचित् अन्येत्वीकारस्य तद्धितान्तत्वमुपादानमेव ङित्वमपि न तद्धितकार्याभावज्ञापनार्थम् तेन कृदो-
णानुपपन्नात यत्लोपो ज्ञापयतीत्याहुः तदसत् ईकारस्यावश्यमुपादेयत्वे पूर्वं तद्धिताधिकारादेव भवेयर्थ्यापत्तेः।
न च यावामित्यत्र तद्धितपदस्याणादेर्लाघवमिति वाच्यं ङीबादीनां ङकारस्यानुबन्धत्वानुपपत्तेः यत तद्धितः इति श्रुति।
विधानात् स्त्रीमुखोनीयत्र संप्रसारणं न स्यात् तद्धितः इति निषेधात् राज्ञीत्यादौ न स्तद्धितः इति टिलोपप्रसङ्गात् नच
ङित्वमपि न तद्धिकार्याभावज्ञापकं करीषगन्ध्यात्मातृव्यत्रापि विवक्षितम् कौशल्यादौ यस्येति चेत्यकारलोपानुप-
पत्तेः हल्ङ्यादिति स्य ङित्वात् न च ज्ञापकस्य ङित्वस्य प्रत्ययमात्रपरतया निर्वाहः कौमुदगन्ध्यादौ विकारादिलोपा-
नुपपत्तेः ष्यङः स्त्रियामेव विहितत्वात् समर्थानामित्यतः प्राक् स्त्रियामित्यस्याधिकृतत्वात्॥ यूनस्तिः॥ युवन्शब्दा-
त्तिप्रत्ययः स च तद्धितः नोत्तलक्षणस्य ङीपोऽपवादः स्वादिष्विति पदसंज्ञायां नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपः।
युवतिः लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्यादेव; न तद्धितग्रहणमुत्तरार्थम् युवतीति त्वक्कृदिकारादक्तिन इति ङीष् युवतीरति।
भाष्यस्वारस्यात् विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणमिति परिभाषाव्याख्याने सोऽदेवेन तथैवोक्तत्वाच्च॥ अणिञोरनार्ष-
योर्गुरूपोत्तमयोः ष्यङ् गोत्रे॥ त्रिप्रभृतीनामन्त्यमुत्तमम् तस्मात्पूर्वमुपोत्तमं गोत्रे विहितावनार्षौ यावणिञौ तदन्त-
योर्गुरूपोत्तमयोः प्रातिपदिकयोः स्त्रियां ष्यङ् कुमुदस्येव गन्धोऽस्य कुमुदगन्धिः उपमानाच्चेति समासान्त इकारः कुमुद-
गन्धेरपत्यं स्त्री कौमुदगन्ध्या अणः ष्यङ् वाराहित्या ष्यङ् वाराहस्यापत्यं स्त्री वाराह्या इञः ष्यङ् अणिञोः किम् आ-

तैभागी अत्नभागाद्विदादिभ्योन् अनार्षयोः किंवाशिष्टीगुरूपोत्तमयोः किंडौपगवी गोत्रेकिं अहिकृत्रेजातात्राहि
कृत्री अत्रवार्तिकानि प्रकर्षचेत्तमेकृत्वादासानोपोत्तमेगुरू आविधिः केनतेन सामप्रकर्षेयग्येतमः उक्तस्प्रकर्षो
पगतशाह्रा अत्लप्यते नाप्यर्थप्रकर्षोस्तिपान्वयोर्थप्रकृष्यते उक्तोपेदितेकिंचित्रपाणौदोकिलोकृतौ वचनःप्रभृति।
स्प १ कर्तव्योवायाद्यायानसिद्धपति भियते तस्परस्तेनविधिश्चामोनलम्पते आहोतरमिदंविधाद्रूष्टमभ्यंतरंत्रिषु अयमर्थः
ननूत्तमग्रहस्साश्रुत्तमनस्यांतमस्मात्रवचनेनात दातीतस्तगुरूपोत्तमत्वात् प्यङ्स्यात् सैवं आतिशायनिकतमवत्
स्यउत्तमपदस्य यत्रैकोनुक्तः प्रथमोव्याविततात् नयत्वकृता कर्षोष्यारिता तैत्रैवप्रयोगात् एवंचवचनःप्रभृतिवि
षयत्वमुत्तमशाह्स्य पत्तुभाष्येत्रिप्रभृतिषित्यके तदुक्तापेद्दयेत्यदोषः प्रकर्षचेतिपाठेवनशाह्पवचेदित्यर्थः न
त्वेवंकिमेतेङ् व्याघ्यादिनामाउत्तमामितिसाक्तुव्याहृत्याव्यपवादिनाशंक्यते आविधिरिति उक्तह्रीग्रसाधनविशिष्ट
क्रियावचनः द्रव्यप्रकर्षद्वारकस्य क्रियोत्कर्षस्याभावः अद्रव्यप्रकर्षएवतद्धियानादित्यर्थः ननुयत्रत्रयोवर्णास्ते।
षामाद्योनुक्तौ द्वावुक्तौ द्वयोश्चैकस्यप्रकर्षेतरपान्तमपोवाप्राप्तुत्तमग्रह्स्तत्रनास्ति किंतुयत्रैकोनुक्तस्त्रय।
स्तुक्तास्तत्रैव नप्राचवारायेस्तत्रप्यङ्स्यादित्याशंक्येत उक्तोपेद्दितिरमादिनाश्रिद्धांतमाह भियतेस्येति नमपः
पित्वादनुदात्तत्वादुत्तमग्रहस्याद्युदात्तःस्यात् अंतोदात्ततेनतत्रैषृयगुपुंकादिषूत्तमशाष्वतमोपग्रवत्रेतिपठ्यते।
तथापितदनपेस्यपतङ्क्रम् क्रियाप्रकर्षेप्यामंतस्य कचित्प्रयोगादर्शनात् उक्तहानमेवैवनास्यनभिधानात् अ
त्रुत्तमएवमुत्तमशाह्:स्वभावात्रिप्रभृतीनामेवस्यवाचकः आतिशायनिकस्तुवचनःप्रभृतीनामेवसमपत्वमात्रेण।
नमाहयपमितिसम्प्रदायार्थः स्यादेतत् अयंप्यङ् आणिनोराद्देशोवातनाभ्यांपरोवा नचपष्ठीश्रवणादादेशस्वनिर्णी
यान्यमयत्वशंकानुपपत्तिः गापोष्टक् व्रीहिश्यासोर्थगिमादौप्रत्ययविधावपिषष्ठीनिर्देशात् नद्वितीयः उक्तमे।

४ अस्मात्तपत्यसंगोत्रेस्त्री अत इञ् ततः परः स्त्रियां ष्यङ् गौदमेध्यापत्यस्येति चेतीकारलोपः गौदमेध्यायाश्चात्रेयो दमेध्या इत्य
सि॰ कौ॰ त्र आपत्यस्येति यलोपो न स्यात् यकारस्यापत्यार्थकप्रत्ययसंबंधित्वाभावात् आदेशप्रत्ययेत्यस्यानिवर्त्तकत्वे न ष्यङ् आ
पत्येन यलोपसिद्धिः एवं इञ्प्रत्ययस्यान्ततरे ष्यङ् स्त्रीतिवक्तव्यम् इञः परोयः ष्यञ् तदन्ताद्दणामर्थः तेन ऊक्तस्य।
२८ व१ लेश्वरण एवं गौदमेध्यानां संघो गौदमेध्याः संवाकेस्य चापि पूर्ववत् कव्यमिति द्विरणिवि यिष्यति ताघः ष्यङ् लोपः श्यार।
१४ लोश्यारलोमा येयः आदेशप्रत्ययेत्यस्यानिवर्त्तकत्वादिन्ग्रहणेनैव सिद्धम् तदुक्तं ष्यङ्नादेशो द्विरण्विपिष्यति ताघः
ष्यङ्लोपः श्यारलोशारलोमा स्त्रीवापत्यसंगोत्रे स्त्री गोष्ठलोम्या शारलोम्या बह्वादिपुलोम शाङ्पाद्याकेवलस्य वृत्तस्याप।
त्ययोगाभावात् सामर्थ्येन तदन्तग्रहणादिन्तस्योक्तवचनेन ष्यङादेशः तत्र पेचाथा बकर्मणोरितिप्रकृतिभावेरि
लोपानवकाशत्वाद्गृहुलोमन्नौ शारलोमप्रत्ययस्यापनो टिलोपार्थेवचनात तरारम्भप्रसंगात् प्रत्ययपदेत्वसिनाथवथाना
त यकारपरत्वाभावात्प्रकृतिभाव इति वैषम्यम् अत्रोच्यते आदेशापत्यपदसिद्धान्तः तेनैवोडुलोम्यस्यादोरक्तदोषा
पत्तिः इञ्निमित्तके टिलोपे कृते तदनन्तरमिनः ष्यङादेशविधानात् अमयाद्रूपेतमत्वाभावात् ननु प्रत्ययपदे
पिभस्याढे तद्धिते इति पुंवद्भावेन अणाश्रयविवक्षायामेव ष्यङः संबन्धि यकारनिह्नमानयलोपवचनारम्भगौरवं
नापिद्विरणिवि यिगोरवं पुंवद्भावस्यात्रापि सद्भावात् इञन्तात्यान्तिपादिकाद्विधीयमानस्याणो लिंगविशिष्टपरिभा ८
षयाष्यङ्तादपि सिद्धत्वेति चेत् मैवं गौदमेध्याया अपत्यं गौदमेयेयत्र यलोपवचनारम्भस्यावश्यकत्वात् किञ्च
येयेरपुंवद्भावानवकाशात् नचादेशापत्येष्यङः स्थानिवत्त्वं सामान्यग्रहणार्थस्तदविघातार्थश्चेकारोङकारश्चेत्यनु घ१
वेयदयंकार्यप्रत्ययपदेन तु टापेवापपनोचापोनपेदितत्वेन तयोः परित्यागात् आदेशापत्येस्यानिवत्त्वेनाणन्तत्वमि
ते तत्वेनतत्वाश्रयमाकारांतत्वंचाचापडीबापन्ना टापो ऽलभत्वात् मैवं अणायोकारः इञ्यकार इति व्याख्यानादलि

पित्वेन स्थानिवद्भावविरहात् इत्यादेशस्य ष्यङोनस्याश्रयमिकारान्तत्वे नापि स्थानिवत्त्वमप्रसक्तमनल्विधाविति
निषेधात् इत्यादेशपक्षेपि टापेव सिद्धिः संभवे सत्त्वानुबन्धयोः परिभाषासंभवात् इत उपसंख्यानमित्यत्र इत इत्यस्या
पेत्वापोवृङो यमसंकरत्वाभावात् नचैवं वाराह्येतिपदमासृदान्तस्मात् स्थानिवद्भावेन सिद्धं तत्त्वात् तस्मादन्तोदा
५८ त्तार्थवादेत्वन्यथाविधेय इति सामान्यग्रहणार्थमनुबन्धद्वैमावश्यकम् नचशन्यपक्षेपि नैव ह्रीत्वस्याकत्वाद्धाप्र
स्यादिति वाच्यं उक्तेपि ह्रीत्वदृष्टावुस्यनेः तेषां स्वार्थिकत्वस्वीकारात् तमेव नकारविशिष्टस्यैव कन्ः ष्यङादेशस्वीका
रात् ततश्चनितस्वरापत्तेः मा गमनयस्वरेण यकारस्योदात्तत्वे टापश्चानुदात्तत्वे यकारादेशस्योदात्तेनोदात्त इत्यन्तोदा
त्तस्य सुलभत्वात् ननु तथापि त्वापकत्वे सानुबन्धकस्यादेशवचने इत्कार्याभावस्येति निर्देशेन जित्वाभावात् यथा
ङोश्च भवत्येवं ह्रदिरपि नस्यात् श्वईजरतीयस्य दुष्टत्वात् नचशन्यपक्षेपि ष्यङः संप्रसारणमित्यत्र विशेषणार्थ
मनुबन्धयोरावश्यकत्वं इति वाच्यम् यस्य संप्रसारणमित्येव वाच्यत्वात् निरनुबन्धकग्रहणपरिभाषया हि डेको
सत्वानादाविति त्रिस्कन्धे च पादानेमास्वष्टापुत्र इत्यादावतिप्रसंगाभावात् नचपञ्चपानां सम्प्रदः पावपेति पावणादिष्वेष य
श्रत्ययान्तस्याष्यनन्तुबन्धकत्वासामर्थ्यपतिरिमादौ संप्रसारणं स्यादिति वाच्यम् तथाष्यकस्यैवानुबन्धस्याजोपादेयत्वात्
सिद्धांते त्वनुबन्धद्वयमिति गौरवमिति चेत् मैवं सत्यनुबन्धः षकारउकाराभ्यामस्मिन् वा षकारमात्रे वा ङकारमात्रे
वा नाद्यः सन्नमेदापत्तेः न द्वितीयः षित्वात् ङीष्प्रसंगात् न तृतीयः लोलूयापतिरिति यङ्लादप्रसंग्यपतिष्ठाह्वे नत
त्कृषे संप्रसारणापत्तेः न तु प्रत्ययस्योरिति सप्तमीनिर्देशान्नत्वन्नवहिते प्रवृत्तस्यङः संप्रसारणं स्थिरीयते वारा
ह्याशब्दे टापास्पेङ्कादेशस्य पूर्वं प्रवृत्तत्वाज्जातत्वात्तदपवादान्तरे यङ् भवतीति वाराहीपुत्र इत्यादिसिद्धं लोलूयेस
त्तथाने इरेकाचो हलादेरिति यङ् तादप्रत्ययप्रतोलोपः पश्चान्निमित्तकोपरिष्ठात्कारस्यलोपः ततश्च संप्रसा

सि·कौ.

१९

तस्य स्वर्णदीर्घः तत्र वृश्चपतिस्मासमन्ववहितपूर्वो यङ्लुन्भवस्याकारेणाव्यवधानात् अतो लोलूयावृश्च्यादौ न संप्रसार
णापत्तिरिति चेत् मैवं यङः संप्रसारणमिति हि षष्ठ्यर्थे पष्ठी गणसूत्रणीयं तत्र लिटि यातो विस्मृतो धातुपदानुवृत्तौ धातु
नायङ् विशेष्यः वृश्चपतिस्मोरव्यवहितपूर्वस्य यङ्श्चासंभवात् यथावचनसामर्थ्याद्धातोरप्यनेतरस्य वाराहीवृश्चय।
तत्र यङः संप्रसारणे भवति तथा लोलूयावृश्च्यस्य व्यवहितस्यापि धातोः संप्रसारणापत्तेः धातुग्रहणस्यैव सा
मर्थ्याद् हायो नत्वव्यवधानांशस्येति लिपितं तत्समशक्यत्वात् धर्मद्वयविशिष्टस्य कार्यविधाने धर्मद्वयस्यैकस्मिन्नसं
भवेप्यन्तरमात्रस्यागे मानाभावाद विशेषान्तरमेकविशिष्टस्य कार्यमिति प्रसंगस्य दुर्वारत्वात् ननु धातोर्यङश्च
द्वयोस्तु नावा विशेषणविशेष्यभावादुभयोः प्राधान्यमेव ननु मिथो विशेषणविशेष्यभावः ततस्त्वव्रश्चपत्यो
रनेन तव स्य यङो धातोरसमुच्चयेन संप्रसारणविधानं तत्र वाराहीवृश्चादौ संप्रसारणे ननु लोलूयापतिरिस्या
दौ धातोराकारेणाव्यवधानादिति फलतो धातुग्रहणानुवृत्तिफलं तयोर्थवेति चेत् मैवं वाक्यत्विरिस्मात्र वचैर्धातोः
संप्रसारणप्रसंगात् यङ्धातोर्मिथो विशेषणविशेष्यभावाभावे धातोः पृथक् संप्रसारणविधानसामर्थ्यात्
प्रत्याख्यातं द्वेधा वाक्यस्याप्यामाण्यप्रसंगात् ननु धातुग्रहणमेव व्यङः संप्रसारणमित्यत्र नानुवर्तनीयमतो नानु
पत्तिलेशोपीति चेत् मैवं आदेचउपदेशोशितीत्यत्र दर्थं तदनुवृत्तेरावश्यकत्वात् अन्यथा गोभ्यां नौभ्यामि
त्यादेरप्यात्वप्रसंगात् ननूपदेशपदस्य शास्त्रपरत्वाच्छास्त्रे पठितानामात्वं विधीयते प्रातिपदिकानां तु शास्त्रप्र
द्पाठो नास्ति किं तु प्रकृतिप्रत्ययविभागकल्पनया साधुत्वमात्रं प्रतिपाद्यं इति नातिप्रसंगः न च नौग्लवष्टन्।
गोह्यो संख्यापरिमाणादेर् स्मादौ शास्त्रे प्रातिपदपठितानामात्वदुर्वारमेवेति वाच्यं गोनौ णिदिति ज्ञापकेन तत्।
द्भावात् गोशब्दस्यालंकृतेणित्वस्य प्रयोजनाभावात् तस्मात्प्रतिपदोत्स्यप्रदोषः अत एव कौशादिष्वप्रसिद्धि पंच।

मी निर्देशः संगच्छते नवैगोदमेधे यस्त्वयं उवज्ञाव विरहा लोपो न स्यात् इति वाच्यं आपत्यार्थो ह्यमर्यः प्रनो विहितस्य
प्यञः पि स्वार्थिकतया पत्यमस्य पत्वाद् लस्त्वडितस्येति यलोपस्य तु लभ्यतेति सिद्धे अत्रोक्त विचारपराणि वार्तिका
नि अनुबंधेन यथा कार्योत्पादयत्वाद् घृं टादिविधिमेम स्वार्थस्त द्वि उक्तेपि तेन निन्न भविष्यति अस्या नित्य दोषा पयं ह्यदिर
गन सिध्यति तथा अत्र विशेषार्थं कर्तव्यं तस्माद्विशेषणम् अकिंचैव विशेषो त्र सानुबंधे विशेषवान् पाशपायं तेक
थं न स्यादे को मे स्याद्विशेषणम् तथा पुनर्हैकनैव्यैः पकस्मिन्नकः करिष्यते अनस्मिन्नर्थभेदः स्यात् सिति लिंगं प्रसज्यते
दि नि चे कौ यि ते दोषा अवर्णा नानड् इष्यति यो नेत रोन धातुः सधोयातुः सन्तानेनरः नचैव भयतः साम्यमुभयत्र प्रस उ.
ज्यते यत्र विशेषेण नपदी दृष्टा न येड् यान् नावायदि त्वसमेतत् उभौ प्रधानेयदिना त्र दोषस्तथा प्रस्तार्थे तत्र वाक्य
तिसः याति प्रकारेण संदेहन स्यान मिति विद्यते आत्वार्थं परिकल्प्येत तेनैव न करिष्यते उपदेशे यदेजं तेन सचेटा
त्वमिष्यते उपदेशे इङ् लिंगं शाब्दानां तेन गोनेभविष्यतीति दिक् ॥ गोत्रावयवात् ॥ तत्त्वावयवग्राहः स्वगार्थः एक
देशार्थो वा नाद्यः प्रेरकाः सत्स्वर्थेन तथा अगोत्रे यावृणि नोत्तरयोः प्यड्ङ्तार्थे पूर्वसूत्रे गोत्र ग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः
नान्यः कृत्स्नावयवग्रहणत्ववैयात्रप्रभृत्यपत्यसमुदायस्य गोत्रत्वे तदवयवस्यापि तत्त्वात्तावत्पूर्वेणैव गतार्थत्वात्
न चावयवरूपेण सामर्थ्यमिति वाच्यम् अगस्त्या शमानां समानां स्वर्णाना पत्संगोत्राणि ततो न्ये गोत्रावयवाः तत्र
सर्वेभ्यो पिष्यञ्प्राप्तेः भार्गवगोत्रावांतरगोत्रेषु च्यवनादिषु श्रपिशाहेभ्यः पूर्वसूत्रेनार्षयो रिति प्रतिषेधात्रूपो
नेमेभ्यः स्वपिशाहेभ्य पवप्यङ् इष्यमाणत्वात् नचैवमत्र रूपो न मेभ्यः उणिक पुरुवादिभ्यः सङ्ङ् स्यादिंगयोध्या ति.
दिष्ट पत्यवान्तान् अत्र कौशादीनामेव पूर्वर्वार्ये गौत्र्यादित्वेन व्यवहारात् अत्र सिद्धांते भारद्वाजीयाः पंठंति
सिद्धं तु कुलाख्याभ्यो लोके गोत्राभिमताभ्य इति अस्यार्थः अप्रधानार्थो गोत्रावयवग्राहः प्रवराध्यायपठितानां तु

८

सि॰ स॰

२॰ ऽभियोगेत्वनम् येवादिशुरुणाः कृतश्शीलादिसंपन्नाः प्रथमसेतानवशिष्टदेहतव: तेषामग्रधानम् तेभ्योनेनष्टद्. विधाने
घृणिकसर्पवंतेगोत्रे ह्रीयोणिका योणिकासोऽविर्याग्रहा गोत्रादेवश्रुत: स्थगृहीतोगोत्रावयवोनेतरापसे प्रथमत्वे
नगोत्रस्याद्वस्यसनिवेशत्वात् तेनज्ञानार्थे आविद्धमेसादेनष्टद्. देवदत्तस्यानंतरापसेस्त्री देवदत्तायनस्तस्मात्प्रत
तरापसेपिनसवेत्र कृत्तद्धितसमासानामभिधानलक्षणत्वात् ॥कौसल्यादिभ्यश्च॥ स्त्रियामष्टद्. अत्रद्वयोनमार्थानणिन
र्थस्यारंभः सूत्रद्वयमाद्यमा भोजसुतवियोभोम्या॥ देवयज्ञशौचिवृक्षसात्यमुग्रिकांठेविद्धिभ्योऽन्यतरस्याम्॥ वक्तव्यमेवा
ष्टद्. अगोत्रार्थस्यास्यपरत्वात्गोत्रेपिप्रवृत्तिः ष्टद्. भावपक्षे इतोमनुष्यजातेरिष् देवयज्ञादेवयज्ञी शौचिवृक्षा शौचिवृक्षी
ती सात्यमुग्री सात्यमुग्री कांठेविद्धा कांठेविद्धी इतिश्रीसिद्धान्तव्याख्यानिधौ चतुर्थस्याध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमा
ह्निकम्॥ सामान्ये नापत्यमाह॥ इदंपदत्रयमधिक्रियते प्रागदिशा इतियावत् ननुतस्यापत्यमित्यत्रतच्छब्दस्यापत्यशब्दयो:
परस्परमन्वयात् यत्रषष्ठ्यर्थसंबंधप्रकारकबोधो विशेष्यतासंबंधेनापत्ये भवतितत्राणो विधानात् वस्त्रमुपगोर
पत्येदेवदत्तस्यसमासादावसामर्थ्ये[गुणार्थेषु ग्रहणमितिचेत मेवम् नत्वविभक्ते तत्र]प्रत्ययप्रसक्तिरेवनास्ति वस्त्रस्यैवतादा
त्म्यबोधविशेष्यत्वादेव सम[र्थे समासाभावेपि]तोऽर्थे समर्थग्रहणमितिचेत मेवम् तत्रविभक्तेरुक्तसंबंधप्रतिपादक
नार्थत्वाभावात् प्रयोजनाभावात् किंतुषष्ठ्यंतात्मनयोस्तन्निरितिबोधनायषष्ठीनिर्देशः अस्तु ननुसमस्यार्थनिर्देशा
इतिपरस्परसंबंधप्रतिपादनेनासमर्थाभावादसमर्थात्प्रत्ययोमानिवारणायसमर्थग्रहणमावश्यकत्वात् प्रत्ययोत्पत्ति
वेलायामलौकिकविग्रहे अपत्यशब्दप्रयोगाभावेनतादृशार्थस्यबोधयितुमशक्यत्वात् गोपगवइत्यत्र अपत्यस्यांत
र्गतत्वेनबोधात् अपत्यस्यनामजन्मोपस्थितिविशेष्यत्वाभावेनषष्ठ्यर्थभावेनचसहकबोधस्यदुरापत्वादत्वात् तेनस्य-
इत्योपगोरपत्यमित्यत्रापिनप्रत्ययः सापेक्षत्वादसामर्थ्यात् प्रथमप्रकृतानामिदमनावर्ति नेवकृतस्रुपगोरपत्यं देवदत्त

स्य इतिवाक्याद्ग्रस्यमानस्य वार्यस्य वस्त्रमौपग वेदेवदत्तस्येत्यस्मात्प्रतीतिर्न भवति प्रकृतिप्रत्यययोः परस्परार्थान्वि
तार्थबोधकत्वनियमेन उपगोर्वस्त्रेणापमस्य च देवदत्तेनान्वयानुपपत्तेः संस्कृतस धिकार्यं परिनिष्ठितात्मन्यस्य योग
तिरिक्तेन तदर्थसमर्थपदोपादानात् प्रत्ययाविभक्त्या व्याख्याने सूत्र उपस्थितइत्यस्माद् णिवार्णोदागमिति मायेनस्य वर्णे दीर्घे
वाधित्वा नदितेषुवामादेविति सुब्राह्मणुहृदोपचोयवायावइमावादेशाधातुस्थितिरिति स्यात् एवं चेत्माणिरिमादेर्योसं॰
नयोगान्तरंगत्वाद्वाणिकार्यं प्रकृते प्रत्यययोस्सन्निः तया प्यकृतव्यूहपरिभाषा ज्ञापकत्वेन सार्थक्यात् तेनपशुषइत्यादि सि॰
द्धं तथाहि यथा वस्त्र अस्त्र इति षिते वस्त्रेकाजितिइउगागमस्य संप्र स्य च प्राप्तौ यतिपदविधानात्संप्रसारणेकृते वलादित्वा सारण॰
उ॰ भावान्नेट् नचेरिकृते सुपाद्यंतादितिपरत्वेभविष्यतीतिवाच्यम् यथाशब्दिप्रसारणबहिरंगपरिभाषाया अनिमित्ता॰
श्याकारस्यैव तेन परत्वेविधानात् नन्विटोयणादेशे वहिरंगपरिभाषयासंप्रसारणस्यासिद्धतया लेपेर्योपितिपत्वो
पोद्याख्यास्यते वलिलोपस्यसंहितानपेक्षत्वेनांतरंगत्वात् नचवहिरंगपरिभाषयासंप्रसारणस्यासिद्धतया यणोवड्॰
लेभ इतिवाच्यं नाजानंतर्ये इति निषेधात् नचैवं वलिलोपोपिहितुर्लभः वहिरंगस्य यणादेशस्यांतरंगे वलिलोपकर्तव्ये॰
सिद्धत्वात् नचवहिरंगेप्यजानंतर्यापेक्षायांनाजानंतर्ये इति निषेधस्य हरदत्तेन स्वीकारान्न यणोसिद्धत्वमितिवाच्यम् ।
य॰ उत्तरकालमहत्ते प्रजानंतर्यापेक्षयामेव कैयटेन तन्निषे स्वीकारात् नचैवं वइर्ईतेमादेस्यातोङितः तत्रइमाकारस्यानिकस्य
इयादेशस्यासिद्धत्वात् यकारस्य वलिलोपो नस्यादितिवाच्यम् वहिरंगपरिभाषाया अनिमित्तत्वात् केचित्तु निमित्ता पा
यपरिभाषयैवाकृतव्यूहपरिभाषाप्रयोजनमगतार्थं नचासिद्धपरिभाषयानिमित्तमस्त्येवेतिवाच्यम् वाहऊठित्यत्रसा॰
योवहिरंगपरिभाषायांभाधिकारीयस्य संप्रसारणस्यासिद्धतया वहिरंगपरिभाषाया अप्रवृत्तेः नचसमानाश्रयत्वेना॰
स्तीतिवाच्यम् परिभाषानिमित्तंयद्वहिरंगंसंप्रसारणादितस्यनिमित्तंयद्वहादि तद्वहसोःसंप्रसारणमित्यस्यापिपरस्परा॰

५
सि·त्र·

निमित्तस्यापि परिभाषानिमित्तत्वस्वीकारात् अमयासंप्रसारणस्यासिद्धत्वाद्योपधत्वस्य अत्र आतो लोप इति चेत्न अकार

लोपानुपपत्तेः नचोस्यपदांतादित्याकारस्य पररूपमेवास्त्विति वाच्यम् बहिरंगपरिभाषया संप्रसारणस्यासिद्धत्वात् उसः

परत्वाभावात् तच्चिंत्यं नामानेनत्वं इति बहिरंगपरिभाषानिषेधात् पररूपस्योपपत्तेः नच प्रतिपदोक्तस्य उसो ग्रहणमिति ।

मामाहिदर्शनाद्वलात्तणिके उसिपरे कथं पररूपमिति वाच्यं तत्र लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तेः पदुष ।

इमत्यत्वं दक्षभयद्येति वसोः सार्वधातुकेवे आतो लोप इत्यस्याप्रवृत्तावपि उस्यपदांतादिति निर्वाहात् अधिकाराग्

णेवासिद्धमधिकारात् च वाहऊठित्यस्याभीयत्वाभावे बहिरंगपरिभाषाया अप्राभीयत्वाभावात् एतेन जनसनखन ।

क्रमगमो विडित्यत्र इकारो वेरपृक्तस्येति विशेषणार्थः अन्यथा वकारस्यैव लोपविधाने परलोकदृश्वेत्यत्र णिविटि ।

लोपे च वकारस्यापि लोपः स्यात् इति रतित्र ग्रंथोपपादनस्तः बहिरंगपरिभाषयैव गतार्थत्वात् अन्येत्वगोरतद्धितलुकी ।

त्यत्र तद्धितग्रहणमकृतव्यूहपरिभाषाज्ञापकम् तद्धि सुलुकि निषेधो माभूदित्येतदर्थं तथा हि राजगव इति समासांते

कृते तमिच्छतीति क्यच् सुपोधातुप्रातिपदिकयोरिति सुपो लुक् अलकोस्त्रमाने च यदि भाविनं सुपोलुकमालोच्य

पूर्वं टच् न क्रियेत यदि वा पूर्वं कृतस्यापि टचः सुपो लुकि कृते निवृत्तिः स्यात् तदा तद्धितग्रहणं सार्थकं न त्वन्यथा पूर्वमलु

क्त्वात् कृतस्य टचः पश्चात्तेन लुका तस्य अभावात् तथा च तद्धितग्रहणाभावे सुपो लुक्यपि टचः प्रवृत्तिर्न स्यादिति सि[illegible]द् दे॰

कपरिभाषाज्ञापकमित्याहुः अयमादिति त्वपदस्य विशेषणवचनाद् देवदत्तादिशब्दान्तुस्यपोमसि निवारणार्थं अन्यथा इदो देव

नास्यपेदं हविरिति निशयमांतात् त्यपयोमसि निदर्शनात् देवदत्तोपसमसेप[illegible]गोरि[illegible]र्थं देवदत्तशब्दाद्देवदत्तस्यापि देवदत्तिरूप स्य॰

त्रि॰ त्रि[illegible]स्यात् देवदत्तनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकत्वाश्रयो अपत्यमित्यर्थः प्रायेणैव लक्षणवाक्यापेक्षं तस्यापत्यमि[illegible]स्यादे

अपत्यवत एव तत्त्वान्न्ह इदं प्रथमे निर्देशात् नन्न विग्रहापेक्षपयोगेण सर्वस्यशाभ्यस्यादभ्यावर्तकत्वापत्तेः अयं देवदत्तस्य

द्यत्वमेव प्रतीयते न त्वपत्यत्ववान् शाब्दशक्तिस्वाभाव्यात् तथा चोपपत्तिनिरूढलक्षणानिरूपितत्वमतापत्यार्थे वदन्ते गौपगवश
ब्देनैव प्रतिपद्यते न तु द्वितीयातासीपगवशब्दादेव प्रत्ययो भविष्यति तथा चापत्यार्थकप्रत्ययसमभिव्याहृत्यर्थनिरूढप्रकारतानिरूपित
विशेष्यतासंबंधेन शाब्दबुद्धौ तद्गुणसंजनयोपस्थितेर्विशेष्यतासंबंधेन कारणतायां जनकत्वमेव सांसर्गिकविषयता प्रा
कार्यतावच्छेदकं न त्वजनकत्वमिति न देवदत्तनिष्ठजन्यतेत्यादिबोधसंभव इति प्रत्ययस्य प्रकृत्यर्थमिति चेन्न रहस्यपदेविति भा
अकारः नन्वेवाव्ययनमपत्यनार्थेकप्रत्ययस्थलनियमत्वात् अयेहैकार्थीभावयोरत्यन्तभेदात् भिन्नार्थस्यवाक्यस्य समासबाधात्तु प
पत्तेः अयेहासामर्थ्यं वाक्यैकार्थीभावसमस्तइति प्रव्यवस्थापयते सम्बन्धिवाक्ययोर्वा तयोरर्थभेदस्य पिबुच्यानार्थभेदाभावा
त् गौपगवमानयुतरणोरप्ययमानयोस्तूभयत्रैकस्यैवानयनात् अयेन्तु विशेषः वाक्ये उपगुः संबंधे सत्वयं स्वीयपदत्वेन प्र
पद्येविशेषणांशे तौ तदुपगुसंबंधी अभेदेनेति एवं च गवीशब्दादधिकस्याप्यौपगवस्य भानेपि नातिप्रसङ्गोर्थाभेदाद्यथा गौश
ब्देन वा पयस्यकायान्न रसावाकास्यापि स्यादिति वाक्याध्याहारानायववावचने तु कृत्स्नम् प्रागदीव्यतोण् तेन दीव्यतीत्यतः प्राग् अणो
धिकारो बोध्यः यद्यपि दीव्यतीति शब्दात्प्रत्ययते न तु दीव्यत्विति पदं वाक्यार्थस्येवावधित्वात् तस्येष्टत्वात् समानता
नीयानामेवावधित्वमर्हावोपगमात् तथाप्येकदेशेन समुदायनिर्देशात् अयस्येवावधित्वलाभः एकदेशाविकृत
मनन्यवद्भवतीति ज्ञापनार्थो विकृतनिर्देशः यदा यत्तावधित्वेन निर्दिश्यते दिवेर्लिटि कृते गम्यमानार्थत्वादस्य तु के
नार्थादिसिनेनाश्रयमाने न सामानाधिकरण्यानुपादेशः नन्वेकदेशानिर्देशः शयमासामानाधिकरण्येन भवतीति प्रति
देधाप्युपगमेत्वयपुत्रमानार्थशब्दसामानाधिकरण्यमनपेक्षैव शास्त्रसौलभ्यम् दिक्शब्दयोगे सप्तमीति बोध्यम् प्राग्व
बंधेन सत्त्वे द्विधानार्थम् अणित्येवाधिकारे प्रतियोगितद्ग्रहणापत्तेः प्रागदीव्यतोऽर्थाः तावत्सर्वानपेक्ष्यानेन सह संदेहात्राणिवा
धानेत्वासवत् नवाधिकारादेवाणः प्रतियोगमुपस्थितिर्भविष्यतीति वाच्यम् अपवादविषयेप्याप्यत्तेः तत्सूत्रस्यानन्तरम

५ सि. कौ. तु.

२२

भवमणेवेति द्वयोरेकविषयत्वाद्विकल्पप्रसंगात् इह प्राग्दीव्यतो याः प्रकृतयस्ताभ्योऽण् अस्य विधाने अण् इञादीनां चैकविषय
त्वाद्बाध्यबाधकभावो न स्यादिति तस्मात् प्राग्दीव्यतो ये र्थास्तेष्वणि विधाने तेन यञादिविषया याः प्रकृतयस्तासु विप्रकृतिभ्यस्तस्मि
न्नर्थेऽस्यावकाशोऽण् इञादिविषयो विशिष्टाभ्यः प्रकृतिभ्यस्तस्मिन्नर्थे उभयप्राप्तौ नेत्यादि विप्रतिषेधे परत्वादणेन बाध्यत इ
ति नैकोऽपि दोषः अतएवार्थानामेव नानात्वं प्रतिदेशेन प्रकृतीनाम् अस्य चाग्याकुलस्यादणिति योऽर्थविदेव प्रकृतिर्निमित्तत्वे
नाभिदध्यात् वस्तुतः प्राग्दीव्यतो याः प्रकृतयः इयर्थापि साधुः नेवापवादविषयेऽप्यण् प्रसंगः पौत्रापत्यादीति तापकेन बाध्य
बाधकभावानुमानेन न तदभावात् अस्य चाणोऽनैव सिद्धो वा ग्रहणं वैयर्थ्यात् किंबहुना सत्त्वमेव तदर्थ्यं स्यात् एवं इत्येवमेनैत्व
ण् सिद्धत्वात् एवमुदस्थितो न्यतरस्यामिति सूत्रविभाषोपादानमपि बाध्यबाधकभावे लिंगम् अस्य चाणेनैवासिद्धो ह्येक एव तत्र वि
धीयत्वात् ननु प्राकृद्रणिमेवास्तु बाध्योऽनाप्राप्ते वहते द्वगिमस्यैवावशिष्टत्वाभ्यसंभवात् अर्थेष्वण् भवतीति तापनैदीव्यतः
सुकत्वात् एवं क्रीमोऽञादिभिर्ग्रहणे बाधसिद्धेः तापकेवि नैव बाध्यबाधकभावस्य स्पष्टमवगमात् अवपत्यादिभ्यश्च अण्
स्त्यादीत्यादीव्यतीये ष्वर्थेषु दीव्यतः प्राक् प्राग्दीव्यतः अपपरिबहिरंचवः पंचम्या अव्ययीभावस्तेनोऽपुरादित्विवः अमेदसादा
ले कुमाव स्वरेत्पादेश्च परिगणनानुसृत्य अश्वपतेरपत्यादिष्वश्वपतेगणपते गाणपत्यमेवं इति प्रामादिकमिति दृष्टव्यदत्तः चत
र्दशमेदेशाकृतिगणत्वात् तस्यार्थेष्वनेन मिति दीव्यतिनः दिसदिमा[illegible]पत्यत्वमरपदात्प्रपः पत्न्यन्तरपदेति बहुव्रीहिः ततो दिमा
देर्देहः पश्योऽण्पः स्यात्संज्ञायोश्च पत्न्यादिस्त्रके त बहुवचनत्वादपि स्यात् अणोऽपवादोऽयम् दैत्यः अदितेरादित्यस्य चापत्यमादित्याः दिसः
आदित्यश्च पाल्पे पत्येत्यकारस्य हलो यमो यमि लोपः इति यकारलोपः न चालोपस्य स्यादिति वेत्न न पदांते तेनियलोपेन विधानात् पमा
वेतिसमारपः नामप्रयामश्चन्तस्त्रोपयाभ्याः पनर्थे न नानन्त्यदपना वार्षः अस्य भाष्यमृते वा नानिवर्हादिति दीक्षितः बाह्मते पि
र्ष्यमतेक्त्वन्दसिपत्सेत्योनेत्र वो दिश्रमतिपिरमहूदृष्योरपत्यमिति भाषायामपिण्यपविधानार्थः पादः अनेन तत्केदसिमवेश्च प्राग्दी

य

दकोनेन

द्वके

स्थं

द्वित्य

२२

न्त्य

य

मती॰ द्वयेष्वणविधिरिति केचित्ः वाक्यमात्रं पेरमस्मसरूपियाक्तेऽन्नोणार्थिवाणाद्ये की देवस्यपत्नौ देवंदेवं वरिषष्ठिलोपो।
यमन्वर्ईककववकमयः बृहिर्भवो वाल्यः बाहीकः स्वप्रयानांभमात्रे टिलोपस्यानिमन्नतापत्नार्थे टिलोपविधानेनेनानातीयप्रति
वृद् सिद्धं यत्नोविधानमा॰ तार्थेईकनलंदसिवकमयः बाहीकमनुभद्रं वः स्यान्नोकारः अस्यस्यामः य॰ पिकेवल्मस्यामश। य
हस्याप्रमयोगाभावेपिजातादिषुवविधिः स्यात् तथापि भाष्योदाहरणवलाद्वत्मप्रमपविधावपितद्दनविधिः अस्येवस्यामवले
यस्येति बहुव्रीहिः हृषोदरादित्वात्सस्यनकारः अपत्याद्यर्थेकारः अमयः नस्त्रहितइति टिलोपः लोम्नोपत्येषुवहुष्वकारो वक्त
व्यः बहुष्विति लोमन् अपत्यानि इति निःप्रमेतत्पवादः उडुलोम्नोपत्यानि बहूनि उडुलोमाः पारलोमाः बहुष्विति किं उत कमिष्यत पु।
वंभावादिमितउडुलोमिः केचित्तु बहुवचनेष्वेवास्त्वबहुवचनेः प्रागष्भरतेष्विति समुलकिम्भयल्तत्वेन स्वादिष्विति पदसंज्ञाया
न नलोपे उडुलोमा इति सिद्धं अलेवत्वं भवति वर्णाश्रयेप्रत्ययलक्षणनिषेधात् नङि संबुद्ध्योरितिसूत्रे नलोपनिषेधादेशमाहुः तत्र द
उडुलोमः केचित् प्राक्समभरतगोत्रातमञ्चकडुलोमः उडुलोमे कडुलोमेभ्य इत्यादो वैसादि निरूपाद नलोप इति दुष्ठितो नलोपस्यासिद्ध।
तात् पदसंज्ञापिनाप्तिनलुमते तिप्रमयलक्षणनिषेधात् अतएवककथ्यनयेनवाप्राक्समधीयते कास्यपिनइस्यचप्राक्कालुगि
न ति अणोलुकि कृते टिलोपेनभवति अतस्त्रावश्यकमकारविधानेसर्वत्रगोत्रजादिप्रसंगेगणहकमयः नापसमाचेकिंतुगाविभ
वेगोरिंदगोदेवतासेसारावपीतिसर्वत्रपदस्यार्थः केचित्तुसर्वत्रपदस्यप्रत्तेरीप्यतीयेषुसर्थेषुमेषुपीसर्थः तेनगवावरतिगाश्च
रमाद्यपीमाहुः अजादिप्रसंगेकिं गोभ्योहेतुम्य आगतं गोरूप्यं गोमय इत्यादोमाभूत् द्वेनमनुष्येभ्योमतरसंतान्मयः मयड्वपा
दयोर्थविशेषलक्षणः स्यवादात्॰ सर्वविप्रतिषेधिद्वंस्यार्थः एणादयोयेननाप्राप्तन्यायेनाणपवादापवादाः अणपवादेठगादिभि
स्तमन्दसमम्प्रथारणायामपवादद्विप्रतिषेधात् परत्वात् ठगादयएवस्युः तथाबादितेणपुसयोदेवताद्यर्थेसावकाशोपवेन्तः।
पबादिनस्यानिनइतिठ॰ काबाखेत पबे अघितहस्तियेवाहकोवकाशः आहृपिकमिमादि एणादीनां प्रजनापरयमिसा

७.
सि·ह.

ह्रिवनस्पतीनां समूहो वा नस्समभिमयपरत्वात् वृक्ष्यात् अतः स्वविषयत्वेषु प्रयोजनाभावः अर्थविशेषो लक्षणानिमित्तं यस्मोर्थवि।
शेषलक्षणः यस्य सामान्यलक्षणापवादः सप्रयोजन इत्येव इत्युपत्तिर्नाम समग्रं नस्य हमोत्पत्तेपस्यापूर्वपरिभूदश्रेष्ठ न्नलक्षणः
नत्वेवं देते पक्तिर्न स्यात् अथाहुः पिनिशब्दान्तकृदिकारादिति ङीष् स्त्रीभ्यो ढक् न च लिंगविशिष्टपरिभाषया आपिणपत्तिः।
२२ नस्यानिमित्तत्वात् उक्तादिभ्योऽन् डौ तसः शीघ्रादर्के दसीतिवक्रवर्थे श्वक्रोटमिकिं रैष्णीतित्रिष्टुपशके इति इनमग्रहणेनैव श्वकेदः
प्रग्रहार्थ इति त्रिष्टुभसंख्यकस्य इवप्रग्रहार्थत्वाभावात् किंलक्षणः शैतोदात्तत्वं विशेषः अदंचशीघ्रादेवतास्या इत्यर्थं विवक्षायां शीघ्रा।
भवेति शेषार्थे विवक्षायां लक्षणः सिद्धाम दिश्रनाशैषिकवाधमनर्कैः नु सकलानामर्थविशेषलक्षणानां प्रादीनामे।
वासावाधात् लक्षणात्मकत्वात्तस्य प्रा...त्वादलौवाधकः कालात्कृन्नवेत्यपवादः ठनस्य लक्षणं रेष्माङ्गेतो मामाविसत्रभवत्ये
वङ्केदसः प्रयोजनार्थत्वाभावात् इदमपि शेषलक्षणादर्थादस्य शेषस्य लक्षणपवोक्तत्वात् ह्रीणीमास्यां न नहु...नो भवनात् शा
गिसन्नवर्तते यामानां भवन इतः प्राग्दीव्यतो ... शब्दाभ्यां कमा...न...नौ...सः ह्वेणः स्त्रीभवः स्त्रीभिश्चयति स्त्रीभ्यो।
ह्रित इत्यादिर्दिः पर्वतमुः स्यादेतत्... सकारान्तस्य यापिनस्येव सिद्धे मन्त्रसंयोगान्तस्येति सकारलोपापत्तिः नस्मिक
तेयेष्ठवेत्रासिद्धमिमन्नुस्वारस्यासिद्धत्वात् अनुस्वारस्यापि अयोगवाहत्वात् तयापत्स्यहारान्तर्भावस्यो...त्वात् सकारान्तस्य संयो
गान्तत्वात् इति चेत् नहि न...नोदावपि माभूत् किं त्वनेवानुवर्तिष्यते नत्र भमत्त्वात् अदत्वाभावान्न संयोगान्तलोपः नका
रस्यानेनागमो विधीयताम् अथ नकारः स्वान्तः पदादित्वात् स्त्रैणः इत्यत्र वह्नेपयतत्वोस्मस्मो लोपप्रसंगात् स्त्रैणानां संज्ञ
इत्यत्र संयोगान्तलक्षणोऽभ्य...नामिति अ... ह्वनामः पदादित्वेन नाम्नः संयोगान्तकार्याभावेपि हलादिय मयपरत्वेन।
प्रकृतेः पदसंज्ञायां संयोगान्तलोपनादवस्थात् न चैतदागमस्य तद्ग्रहणेन ग्रहणात् पदादित्वमस्य नुकार्यप्राप्तिदोषः ऊनोना
नाःइति वाच्यम् अस्यास्यावृत्तिचेत्समभिमतत्वात् शाकेधादित्वात्सोपनादापरत्वं पैमेवं शूवान्तसोवारोषत्वात् घनतोऽस्मस्य परका २२

दिभ्यश्च स्मात्संज्ञाः केयं पञ्चगोत्र चशणेरित्यतो गोत्रग्रहणं तु स्मृते: अपिधयन तस्यैव लोके गोयत्वात स्त्री वनार्थे नैयिर्गुणाद्वाक्ये
मामान्यमितिदेश पदृयोहारसंभवात् न चाभ्रेन तस्येविरिष्टाणामिति शिकापत्ति: इष्टत्वात् तत्र तत्त्वस्य न इकक् खिस्ल रुणतल्वाना
गुणसंख्यानमिति सोनागे: पदसमानत्वात् मेवं शङ्कैस्यकाजिमयत्र इष्टमेवस्मान्न पटत्वात्स स्लढित इति दिलोपापत्तिरिति स्वयं यं
विधिं शब्दपदेशोनर्थक: सविधिर्विधीयते यस्तु विधेर्निमित्तमेव नासौ वाध्यते इति माघेत सूं गुस्तशान्नूयोन्नु कपवलोपनिमित्त
तथा तुग्विधानेन दिलोपस्य वाधितमशक्यत्वात् तुगभावे नातत्वाभावाद् भपत्वापि दिलोपप्रसक्तौ तुगभावेपस्लोपेवेति वाच्यं
श्रीदेवतास्य आयमिमाद्याविवयस्येति लोपं वाधित्वा परत्वाद्वृद्धिप्रसंगात् स्यात्तन तस्मूत्ता वैवविधेयौ नत्वनयो: शरम्भवनाद्विधा
नेप्राग्वतेर्वीनाय: प्राग्भवतास्तवे स्वर्थे गुण पदत्ति विप्रो प्रादिधीयमानाभ्यामाभ्यां शङ्कमत्तरे गुसावकाशस्य वतेर्वाधापत्ते: स्त्री
वत्से वदित्स तु योरसिद्धे: तोस: भावे र्थे न योर नापत्ते: मेवं स्त्रिया: पुंवच्चेति ताप केन वत्तेरेव ग्रहणं: न चैव मपि स्त्रीवदिति न स्यादि
तिवाच्यम् तापकस्य योगापेक्षत्वात् वसर्थे स्त्रीपुंसाभ्यामिति नञ्वततत्र स्तनत्वाभावात् द्विगोर्लुगनपत्ये द्विगोरिति वहुव्रीहे:
तत्पार्थो नञ्चर्यन रसामत्वादिवक्ष्याविस्ते पितु स्त्री दाहुविरुद्धम् पतेन नतन्निमित्तग्रहणं कर्तव्यमिति वार्तिकं व्याख्यातम् द्विगो
र्निमित्तं यस्तद्धितो नादिश्रय परार्थ: सागरीयतीयस्य लुक्स्यात् पञ्चसु कपालेषु संस्कृत: पञ्चकपाल: पुरोडाश: तद्धितार्थो
त्तरपदेति तद्धितविवक्षायां तद्धितात्स्वेमेव द्विगु: तत: संस्कृतं भक्षा इत्यणस्तस्यानेन लुक् द्विगुनिमित्तस्य किं पञ्चकपालस्य
इदं पाञ्चकपाले अत्र द्वितीयस्याणो द्विगुनिमित्तत्वाभावान्न लुक् अर्थविशेषणं समर्थे अतन्निमित्तादपीति वक्तव्यम् तेन पञ्च च
कपालेषु संस्कृत: पञ्चकपाल इत्यत्रापि लुक् न द्वितहेतुकाद्विगोर्लुक्रियस्तार्थ स्ययतीति तस्यैवातद्धितहेतुकादपि यतोत्ताविस
र्थे: भवति च समाहारद्विगोतद्धितार्थे मेतद्विहितेवद्विगो नदर्शयतीति स्यायम् भाष्यकारस्त्वाह: पञ्चसु कपालेषु संस्कृत: पं
चकपालं संस्कृत: पञ्चकपाल इति चेदूपमिष्टम् तत्राघन विग्रहेन द्वितामतोल्वकिं च पञ्चकपाल इति सिद्धं न द्वितस्यैक

लोपप्रसक्त्यभावात् स्त्री प्रत्ययपि तुगेव लोपनिमित्तं न चैतेन यस्येति चेत्यनेनै इ कार

न च तथापि स्त्रीत्वं पुंस्त्व सिताच्चतिद्धि: आवता दिति वकारेणतस्मावे पास्यवद्यमाणत्वात्

४
सि.सु.

स्यिकत्वाद्दाकमपि द्वितीयेनत्वाक्समेव नन्वत्र विहितो न स्मियानात् भूतपूर्वावेर्मासमिति विग्रह एव तद्धितेनत्व विकल्पाद्द्वादेवस्त्रावि
कमिति तदेतदुक्तं अथ विकल्पं येनेति अविरविकल्पं येनेति पाठे तु तत्र मा यपदं द्वारपदं अविशाद्वाय्याविकल्पाद्द्वारेण
प्रत्ययमुत्पाद्य तिन तत्स्वयंत याधमपीत्यर्थः अथवा अविरिति विभक्तं तस्यैवानुकरणं तस्याभेदविवक्षायामनुकार्य
त्वार्थवत्त्वात् विभक्तौ तस्मादृक्कृते लोपेन तत्सर्वेभ्यः अनुकरणत्वान्मुख्याभावादस्यवामीयमित्यादि वस्त्राध्यग्रयोगादासा
पुनमितिकेयटः ॥ गोत्रेऽलुगचि ॥ अनादेशोपादीव्यतीयेयमये विवक्षिते गोत्रप्रत्ययस्यालुक् यस्कादिभ्यो गोत्र इत्यनेन प्राप्तस्य
लुकोऽनादावपवादोऽयम् स्यादेनत् गार्ग्याणां छात्राः इति प्राग्दीव्यतीयार्थविवक्षायामलुकि सति वृद्धाच्छः तस्मिन्नीषा
देशे च कृते अनादिश्च यये परे विधीयमानोऽलुक् प्रतिषेधः स्यमोमाश्रयः व्यक्तिपक्षे परस्परभ्यामयं विचारः जातिपक्षे विषयस
मभ्यात्तन्तदोषशंका मैवम् गार्ग्यस्य छात्रा इत्येकवचनान्ताद्गर्गशब्दात् प्राग्दीव्यतीयार्थविवक्षायामलुगवकाशः गार्ग्याः
दि॰ गार्ग्याणां छात्रा इत्यत्र तु परत्वाच्छ एव भविष्यति तदुत्तरमनेन यञोऽलुगिति न दोषः नन्विह प्रतिषेधो येन [illegible]कः तदुक्तम् भू
श्रीतिचलुक्कथमेवाहोवार्थविधीयतेनादिः वहिरंगमन्तरंगाद्धि प्रतिषेधात् इत्युक्ते हि प्रत्ययार्थवद्बलसापेक्षेद्विलुगन्तरंगः
वाह्यश्चाग्दीव्यतीयार्थापेक्षयाक्ष्मादिप्रत्ययो वहिरंगः अन्तरंगवहिरंगयोश्च विप्रतिषेधानुपपत्तिरवलत्वात् मैवं लुकोऽ
पि हितांतरंगत्वे तदुक्तं भूम्नि प्राप्तस्य लुको यस्मात् होमतिप्रेल्लकेषणापि एतद्वीति ऊर्वे न समानकालाभव्तकव्य अयमर्थः
उक्तरीत्यान्तरंगवहिरंगयोरसमकालत्वादनादौ प्रत्यये परेऽलुग्विधानसामर्थ्यकम् सर्वमेवलुग्मन्वे अलुग्विधानानुपप
त्तेः अन्तरंगवहिरंगयोरसमकालत्वात् तस्मादलुग्विधानादजादिप्रत्ययात्पूर्वं लुको न प्रवृत्तिरिति अजादिप्रत्ययसापेक्षत्वात्
लुगपि वहिरंग एवेति विप्रतिषेधो युक्तः अपि च पदविधात्वकः अर्धगभवमलुकः [illegible]ल याधसिद्धोस्सलुग्वात्वकः अधगमती
त्वते कैलुगस्तनया विप्रतिषेधं विनापि अलुकोऽलुगपवादत्वेनवलवत्वात् अलुङ्कि मितनमनादिप्रत्ययएवअनुमयते अव

क्सात्प्रालीयइत्या दि॰

मपवादः शैवेष्टे तेन पक्षे उत्सर्गोऽपीति न्यायात् घटालिङ्गवालकेविषये परिहृतस्य शैवर्त्तते तेन नक्षेपरे लुक् सिद्धः प्रकल्प्यापवादं वि
षयं तत उत्सर्गोऽभिनिविशत इति स्वीकारात् तस्मात् मरसस्मस्यामपि न दोष इति सिद्धम् इति तन्न ज्ञानस्य बहूक्षितिसूत्रे विचारितम्
ऽपत्यं वा गोत्रमिमादिभाष्यम् गोत्रेऽलुगचीति सूत्रे गार्ग्यायाणामः ॥ इनि लुक् ॥ सा री यतो यिञादौ यस्य येविवक्षितेयुवप्र
मयस्य लुक् म्लुचुकस्य गोत्रापत्यं म्लुचुकायनिः प्राचामवृद्धात्फिन् हुलमिति फिन् ततो यूनि म्लौचुकायनः तस्य छात्रा इति प्र
रीयतीयविवक्षायां प्रकृतस्यैवाणो लुक् ततो यूनाभावान्न छः किं त्वण् तेन म्लौचुकायनस्यैव छात्रा इति रूपम् प्राग्दीव्यती
ये किं म्लौचुकायनायहितं म्लौचुकायनीयं अजादौ किं म्लौचुकायनरूप्यं अजाविपरसमीमाप्रित्यस्याद्यत्वान्नेति ष्ठयस्य यस्य अवर्णे
स्यात् फाण्टाहृतस्य गोत्रापत्यं फाण्टाहृतिः अत इञ् तस्यापत्यं युवा फाण्टाहृतः फाण्टाहृतिमिमताभ्यां णफिञाविति णः फाण्
टाहृतस्य छात्रा इति प्राग्दीव्यतीयार्थविवक्षायामिदमिष्यते न तु प्राप्नोति णान्तत्वेन इञन्तत्वाभावात् ततश्च वृद्धलक्षणे
छप्रत्यये कृते तन्निमित्तकोणः स्यात् लुक् स्यादिति छस्यापवादे फाण्टाहृतीया इति छात्रे रूपं स्यात् भगवित्तस्यापत्यं भागवित्तिः अ
त इञ् तस्य युवापत्यं भागवित्तिकः वृद्धाट्ठक् सौवीरेषु बहुलमिति ठक् भागवित्तिकस्य छात्रा इति विवक्षायामिञन्तत्वाभावा
दणन्तस्यात् छप्रत्यये परत्वाट्ठकोऽलुकि भागवित्तिकीया इति छस्यापवादेणः स्यात् तस्मादिष्यमसमस्यैव युक्तान्तरवादो वेवण
ठकोऽलुकि फाण्टाहृतिभागवित्तिशब्दयोरिञन्तत्वादिञश्च अप्रयत्नात् तिकस्यापत्यं तैकायनिः तस्य युवापत्यं तैकायनीयः फे।
छश्च इति छः पञ्चदशसु ग्रामा च वा अञ् यणि फिञः स्मृता इति परिगणनं भाष्यकारेणानाश्रितत्वात् नित्यं मूल इति ग्रामणिकाः तस्य
छात्रा इति विवक्षायां छस्य लुकि ह्याच्छ इति छस्य यः तैकायनीयाः तदुक्तं वार्तिककृता प्रयोजनं णाट्ठक्छ इति इञणोस्स
वेति वार्त्तिकम् उपगोरपत्यमौपगवः स्यात् ततो युवापत्ये इञ् औपगविः छात्रा औपगवीयाः इञो लुकि वृद्धाच्छः नवाऽत्र इञ् स
त्वेऽपि छस्य याणिरस्यैव इति लुकः प्रयोजनं तेन तिवाच्यम् यूनो गोत्रवदिमतिदेशादित्येगोत्र इत्यणः प्रसंगात् तदतिदेशस्य

स्ती

५
सि·स्व.

गार्ग्यायणानां समूहः स्यादेः गोत्रलक्षणोञ्सर्वं मा वधूकत्वात् वस्तुतस्तु राजन्यादुत्तमनुष्याच्चेति ज्ञापकेन तत्कार्याणां।
सिद्धत्वदतिदेशः असात्वोस्सतः इति इञोलुकं विना श्यौपगवीयाः इति सिद्धमिमद्रादाहरणमेतत् यत्तु ब्राह्मणादिभ्योलुगिसह
हार्थम् स्वसुरस्यापत्यं स्वस्रुधेः तस्य युवापत्यं स्वास्रुविः अतइञ् आपत्यस्य तद्धिते नातीतिय लोपः न च तथाप्यामिति वृद्धिनि
षेधापत्तिः उणादीनां ॥ मस्तुमत्त्वात् तस्य छात्राः श्वशुराः ऊलस्यापत्यं ऊलीनः युवापत्यं कौली ॥ निस्स छात्राः कौलीनाः
स्वस्रपत्यं स्वस्त्रीयः स्वस्त्रुकः तस्य युवापत्यं स्वास्रीयिः तस्य छात्राः स्वास्रीयाः मैवम् सगर्थः ऊलीनः स्वस्त्रीयइत्येव रूपाणां स्युरिति।
इष्टत्वात् तदुक्तं अणिञोर्लुकि अवृद्धात् लक्षणे गोत्रमात्रात् युवप्रत्ययस्योपसंख्यानमिति न चावृद्धात्लक्षणेति पर्युदासेन तत्सदृशात्र्चिया
दिग्रहणात् ऊलादिशब्दानां च तद्वियानभिधायिकत्वात् कथमत्र तत्प्रसक्तिरिति वाच्यम् युवप्रत्ययमात्रस्य लुकं विधायवृद्धा
लक्षणे गोत्रमात्रान्मयत्प्रत्ययस्य लुको निषेधस्वीकारात् अत एवमत्र स्यपदिविशेषस्यापत्यं गोत्रे इञ् तदंतात् युनिफञो
श्चेति फक् तस्य लुक्‌ माषुरिः काण्ठेविः कापिंजलिरित्यादि तस्मादणिञोः सर्वत्र प्रयोजनम् स्वत्तुकस्य गोत्रापत्यं स्वा ॥ तुका
यनः ततो युन्यण् तस्य लुकि स्वात्तुकायनस्य छात्राः स्वात्तुकायनाः कपिंजलादस्य गोत्रापत्यं कापिंजलादिः अत इञ् तस्य यु
वापत्यं कापिंजलादयः ऊर्वादिभ्योण् तस्य छात्राः कापिंजलादाः इमत्र अणस्य लुकि इञः स्थाने ण् अमयथा हृ दलक्षणच्छः स्या।
त् मागद्दीचतोधिकारो युवापूर्ववदिति वक्तव्यम् तदमिति पूर्वाचार्याणां गोत्रसंज्ञा युवसंज्ञया गोत्रसंज्ञा बाधाभावात् गोत्रनिमि
त्तककार्याणां ॥ लभत्वात् तदर्थमतिदेशारंभः गार्ग्यायणानां समूहः किं विद्दा गार्ग्यायणकं गोत्रादिनाद्योऽञ् यत्र अनितो गोत्रे।
ति युनि फक् समूहे गोत्रचरणादिति वुञ् गार्ग्यायणाः भक्तिरस्य गार्ग्यायणकः सास्य भक्तिरित्यर्थे गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुल
मिति वुञ् न चोक्तातिदेशस्यैष्यतिलुगिमस्यमसाख्यानात् इत्रोलुगभावाद्गोत्रवदिस्यतिदेशादिञ्चेस्यणश्संगोत्रेपया।
वो यूनञ्छात्राः औपगवीयाः इति द्रोनस्यादिति वाच्यम् यथा गोत्रे युवप्रत्ययो नोत्पद्यते तथा युन्यपि प्राग्दीव्यतो ॥ र्थविवक्षया।

२५

या॰

युवप्रत्ययो न भवतीति । इह देशार्थे इत्यत्र गोत्रसंज्ञाभावात् न च वचनात् तस्यां भेगो रवं श्रुतिलिङ्गिमस्य विभागात् फक्फिञो
रपत्यस्याभिन्नस्य स्थाने च फक्फिञ् प्रकृतित्वाद् वृद्धे इति वचनेन कर्तव्यम् तथा च फक्फिञोः प्राप्तिः कार्याप्रसङ्गात् तदा ।
भो देशे युवसिद्धम् । एवं यत्तस्य यास्यति गोत्रे वद्धावयवे फको त्वस्मात् गार्ग्यकमिमस्य सिद्धाविपि फक्प्रकृतेः गोत्रवद्भावाभा
कौ॰१ वप्रदे गार्ग्यायणानां समूहो गार्ग्यायणाः इत्यादि न सिद्ध्येत अथ युवा च गोत्रवदिमर्था निर्देशः प्राग्दीव्यतः इत्यधिकारे
सु॰१ इत्येव यद्यपि भवतीति तत्र चार्थे इतो गोत्रवदिति निर्देशात् वयस्य यस्याभावात् श्रुतिलिङ्गिनिर्देशः गोत्रम् एवं गार्ग्यायणकमित्या
दि सिद्धं । अथ सिद्धान्तवार्त्तिकम् राजन्यादिनृमनुष्यापत्यापकलौकिकपरम् गोत्राद्युक्तिर्यु न्वितो राजन्यमनुष्ययोर्ग्र
हणं लौकिकस्येह गोत्रस्य ग्रहणमिति तथाहि गोत्रसंज्ञाः प्राक् गोत्रेऽङ्गानादिभ्य इत्यतो गोत्रग्रहणं प्रागनुवृत्या राजन्य
मनुष्यशब्दयोः राजन्यशब्दाद्यत्र म...नो नौनाताव स्मृतौ प्रकृचेति मनुष्ययोः कुशाद्यो यणेत्याभिधायित्वाद् ग्रहणे ।
ततः समपि वृत्तसिद्धेः किं इत्यत्रापत्यं वृत्तविधानेन तेन वृत्ताप्यते अपत्याधिकारो तत्र वृत्तादिविधौ लौकिकस्यैव ग्रहणं गोत्रस्य
मिति तथा च राजन्यमनुष्यशब्दयोरर्थान्तिविशेषवाचित्वात् लौकिकगोत्राभिधायकत्वाभावाद्गोत्रतितायां वृत्तत्वप
त्यशब्दे इत्यत्रापत्यं वृत्तविधानसार्थकं लौकिकं च गोत्रमपत्यमात्रम् तेन युवप्रत्ययान्तादपि गोत्रलक्षणावुञादेः सना
द्गार्ग्यायणकमित्यादि सिद्धम् न तु तथापि औपगवेऽर्थं न स्फुरत्वा औपगवीयाः इत्यत्रापि इतो गोत्रस्य ग्रहणं संप्रत्यः न च सा
मूहिकप्रत्ययमात्रपरत्वापकम् समातो घ्पेल्लनादितिवाच्यं गार्ग्यायणानां किंचिद्गार्ग्यायणके गार्ग्यायणाभक्ति
रस्य गार्ग्यायणकरत्निवृत्तेः गोत्रप्रवृत्तेः नचवृत्तविधिविषयकं तापकं वृत्तवसो मूहिको ञ्जो वा इति तत्राप्रसङ्गात्ति वाच्यम् शा
लेकेऽर्थेन स्फारा: शालेकस्यत्यये गोत्रस्य गोत्रप्रत्यते: शालेको इत्यस्य मिति वाक्यादेशाकृति गणनादिना पैलादिषु
शालेकिशब्दपाठान्निपातनाल्लुकादेशः तस्मादेव निपातनाद्धोचपिनश्शादिभ्यः फ गिमवे ने जो न बाधः ततो यन्निमो

सि. ८ श्वेतिश्चनिफक नमसैपत्नादिनालुक श्ले मैवं श्लोगोत्र श्मय गोत्रो विहितो यश्ल् इतिव्याख्यानात् फकिञ्जो ऽमतरस्याम् ॥ इ
स. श्वैणानिमियामस्य विकल्पविधाने प्रागदीव्यतीयेगादौ विवक्षिते युवार्थयो: फक्फिञोर्वालुक् कनस्य गोत्रापत्ये कास: गर्गा
२८ दिभ्यो यञ् युवापत्ये यञ्क्वायन: यञिञोश्चेति फक् तस्य कात्ता: कातीय: कास्यायनीया: यस्कस्यापत्यं गोत्रं यास्क: शिवादिभ्यो
ऽण् तस्यापत्यं युवा यास्कीया: यास्कायनीया: ॥ तस्यापत्यम् ॥ ब्रह्मतालुक् तसंधे: समर्थादपत्ये ऽर्थे उकारवस्य माणस्त्र यस्य वा स: उप
गोत्रापत्ये ॥ तत्रैव मपि उपत्वपत्यमितिसमासो नस्यात् समासे न तदितस्य निमित्तावाधापत्ते: उत्सर्गापवादयोर्महाविभाषया विकल्पे
पवादनिर्मुक्ते उत्सर्गेन यथैवं ज्ञानात् अत्र वार्तिकम् तस्येदमित्यपत्ये ऽपि बाधनार्थं कृतं भवेत् उत्सर्ग: शेषएवासौ वृद्धान्यस्य
प्रयोजनम् अयमर्थ: तस्येदमित्यनेनैवापत्ये ऽपि अणसिद्ध: इदंपदेन सम्बन्धिकारनिवासनाम्नि वापत्यस्याप्युपसंग्रहात् स
माधानमाह वाधनार्थमिति यद्यपि तस्यापत्यमित्यनन्तरार्थमावश्यकं तथापि योगविभागसामर्थ्यात् बाधकबाधनेसिद्धे यो
गविभागाभावेहि अर्दतादिप्रकृतिविशेषभेदवदस्यैवापत्यार्थस्यनादिप्रत्ययविधावुपयोगाप्रकृतिविशेषानवच्छिन्नाप
त्यार्थ: शेषएवस्यात् इत्रादिप्रत्ययविधावनुपयुक्तत्वात् तथा च भानोरपत्यमित्यादौ शैषिकोपत्यादि: स्यात् योगविभागे
तु अतइञ् इत्यादापत्यप्रत्ययविधिवाक्यस्थाः यत्कृतयोविशिष्यते पानात्मसामर्थ्यितस्यापत्यमित्यत्राप्यत्र प्रत्ययविधोत
त्वेहेनोपयोगात् कश्चिदपि अपत्यार्थ: शेषोनभवतीति तत्र कृत्स्नमलगमकिरितिसद्वादार्थ: ॥ एकोगोत्रे ॥ गोत्रएकएवा
पत्यप्रत्यय:स्यात् उपगोर्गोत्रापत्यमौपगव: गार्ग्य: नाडायन: अनेनतदपत्यवद्दोत्रापत्ये ऽप्यण्यञ् फक्प्रभवंति न
तु गोत्रापत्यस्यानेनतदापत्यप्रत्ययांतादनइञ् अपत्यसमस्यास्यानोपत्ययानामसंगत: एकमात्रप्रत्ययार्थमारभ्योयंप्रतीय
ताम् तथाहि इहपोत्रप्रभृत्यापत्ये विवक्षिते मूलप्रकृतिभूतादेर्गादेरवप्रत्यय:इष्यते नत्वनेनतदापत्यवाचिनो गार्ग्यप्रभृते:
नापि गोत्रप्रत्ययांतात्गार्ग्येस्मादे: इतिगोत्रप्रत्ययांतादेवप्रत्यय:इष्यते ननुमूलप्रकृत्यनेनतत्प्रत्यय: स्यात्तोत्रकार्यमे २९

औपगव: कृतसंधे: किं सौत्थिति: सामर्थ्यात् किं वस्त्रमुपगोरपत्यं चैत्रस्य प्रथमात् किं अपत्यं वा वका देवदत्ताद्यौ माभूत् न वेति किं पदे वाक्यमपि यथास्या त् उपगोरपत्यं ९५

वर्तते इतिसिद्धांतात् सत्यं देवयज्ञेति दृत्रा दूत्यन्तरस्यामि त्यनुवृ त्त्यास्तीमामस्यापिसा धुतास्य ९६

वेष्यते न तत्पूर्वकार्यं इत्येतावत्स्थितिः सेयं सूत्रद्वयेन कथं सिध्यतीत्यत आह दिवार्थेते लोके तावदस्माद्यपितरेवापत्ययोगो
दृश्यते पितामहस्योत्सङ्गे दारकमासीनं दृष्ट्वा केनचित्कस्यायमिति पृष्टे पितामहादिर्वदत्यस्य यत्तदनस्यैवेम तनयति न
तु ममेति लोकव्यवहारगम्यश्चायमर्थः नन्वेकमपत्यं पितुः पितामहादीनां सर्वेषां संबन्धि भवितुमर्हतीति अपत्यं पौत्र
प्रभृतिगोत्रमिति सूत्रे पौत्रप्रभृतिशब्दस्यापत्यशब्देन सामानाधिकरण्यदर्शनात् पौत्रत्वं हि पितामहनिरूपितम् पितामह
ह निरूपितापत्यत्वं पौत्रे रौकार्येवतत्सामानाधिकरण्यमनुपपन्नं स्यादेवमग्रेऽपीति चेन्न गौणत्वात्तस्य समर्थयिष्यमा
णत्वात् तस्माद्गोत्रपदस्य गोत्रसमुदायपरतया गोत्रसमुदायेऽपत्यसमुदायो नेन वा यते नन्वेको गोत्रे इत्यारंभेऽपि अनन्त
न्तरापत्यस्य अपत्यत्वाद्गोत्रे अपत्यस्य स्यादेव नियमस्य तु सजातीयापेक्षत्वात् तथा गोत्रप्रत्ययान्तादपत्यस्य गोत्रप्रत्ययस्याप्याहृतत्वा
त्वपि अनन्तरापत्यप्रत्ययान्तादनन्तरापत्यस्य दुर्वारत्वात् तस्मादनपत्यादिस्येव सम्यग्णीये आपत्यान्तादेकस्यैव विधाना
दपत्यप्रत्ययान्तादपत्यप्रत्ययो न भवतीत्यर्थः यद्यप्येकोऽपत्यस्य इति वक्तव्ये अपत्यजातावेकस्यैव विधानादपत्यप्रत्ययान्तादपत्य
ते प्रत्ययान्तरस्यानवाप्तिरिति शक्यत्वात् एवं गोत्रे गर्गादेर्यञ् न स्यात् जनकस्यैवापत्ययोगमूलप्रकृतेर्गर्गादेरपत्यापत्य
वत्संबन्धाभावात् न च गर्गादिभ्यो यञिति विधानसामर्थ्यात् भविष्यतीति वाच्यम् तथाप्यनन्तरापत्ये सावकाशत्वा
नामण्प्रभृतीनां मूलप्रकृतेरूपगवादेर्गोत्रापत्ये तु ततोऽपि प्रसङ्गात् नैवैको गोत्र इत्येवंतर्हि अस्य तथाप्यतिप्रसङ्गनियमार्थ
तानुपपत्तेरपत्ययप्रत्ययान्तरस्यापत्ये दुर्वारत्वात् तस्मात्प्रथमप्रकृतेः शेषोऽत्यनिर्वक्तव्य इति वचनमारम्भणीयं नैवमपि गर्गा
देर्गोत्रेणापत्यमात्रापत्यवद्वा संबन्धाभावादन्वेनायत्तादेवस्य वचनप्रामाण्येन परम्परासंबन्धेनान्वयोपपत्तेः यथा
मासेन तु साक्षात्संबन्धवचनस्यवापितार्थे परम्परासंबन्धाश्रयेणापत्ययोरपत्येर्दुर्वचत्वात् अथ यथा कपोतस्य तद्वयव
स्यत [illegible] कारस्यावावयवो विकारो वा तस्मादभेदोपचारात् कपोतविकारत्वेन तदवयवत्वेन वा ग्रामकापोतलक्षीकारात्मयाहु
द्वि

सिं॰
म

पनार्थे जितस्यतन्त्रमुपयादिति महत्त्वं चेयमाख्यायते तथेदमपि युवगोपगवौपगवोरौपगवतदपत्ययोर्वा भेदोपचारात्सौत्रप्रभृतेरपा
त्यसौपगवशब्देनाभिधानं संभवति यतेन युनि वंशतर्हि ते प्राप्नोतीति विरस्माणादोषोपि निरस्तः गार्ग्यायणापत्यस्याप्यभेदो
पचारेण गार्ग्यायणशब्देनाभिधानुं शक्यत्वात् अनेनादोषत्रयमपि नालिरिति चेन्नैवम् अपत्यविषये भेदोपचारात्गृह्यतेति
संगच्छते: तथाहि यथानन्तरापत्येनन्तरापत्ये वापकृपवत्सयपलस्यौपगवाद्यावृत्त्यभेदोपचार: यत्रतनद्देवस्त्रवोधोऽस्वा
रुपवगर्गादावनन्तरापत्येऽनोगोत्रापत्ये च यत्र इत्यप्रमाणत्वात् तत्र हि गार्गिगर्गयोरभेदोपचारो गार्गितदपत्ययोर्वा ना
यः गार्गी रवगार्गीति गार्गेरपत्ये गार्गिरित्यस्यैव प्रसंगात् गार्ग्यस्य च तत्रैवाप्रमाणत्वात् नान्य: गार्गेरपत्ये गार्गिरिति प्रस्ता
पनीतादेव स्यात् न च गर्गादिभ्यो यञिति वचनसामर्थ्याद्गार्गेरभिविष्यतीति वाच्यम् पाक्षिकस्य गार्गिरित्यस्य तस्यापि
वारत्वात् तस्मादपत्यधानात्यतिषेधः परमप्रकृतेस्त्रीसप्तति वक्तव्येति सिद्धम् किं च स्त्रियां विवक्षितायामनेकप्रत्ययोन
नियमेनः तत्रस्यानन्तरापत्यस्य स्त्रियां गोत्रस्त्रियां वा नियमप्रसंगाभावात्सामर्थ्यात्सौत्रप्रभृतिरपत्यं स्त्री इष्यते युवसं
तथा च गोत्रसंज्ञा बाध्यते वार्त्तिककारेणैकसप्तादिकारेण वृद्धं वृवेति पठितत्वात् सूत्रकारेण च युवसंज्ञायां तच्छब्दस्यपा
ति१ ठात्तथा च स्त्रियामेकोगोत्रइ नियमस्यानवकाशत्वात् सौत्रप्रभृतेरपत्यस्य योगे गोत्रसंज्ञाविरहात् नापि गोत्राच्चूनीमस्त्रियाम् त्रि१
मिसङ्के: तत औपगवस्यापत्यं स्त्री औपगवी स्यात् न स्यात् तदेतादृतोमतत्प्रसङ्गात इति इदं स्यात् गोत्रे च वरोः स्वद्रूम
त१ त्रयास्त्रीयगोत्रग्रहणात् स्त्रियाख्यायां गोत्रसंज्ञाया अभावात् यद्यपि नर्यपसंख्यानमप्रत्यर्थमितुक्तं तथापि तद
तपैस्तदुक्तं किञ्चाजीवद्वृत्यपायां च स्त्रियामेव पत्नादि गोत्रप्रत्ययः स्यात् पौत्रप्रभृतेरपत्ये जीवद्वृत्यपायां तन्न स्यात् किं
तपत्यसामान्यलक्षणप्रत्ययः स्यात् किं च तदपियादिनाव्यवहिते यंषमादावपत्ये नियमं तत्र यद्दृष्टौ गार्ग्यायणा
स्यापत्यं गार्ग्यायणेन स्यात् तदुक्तं युनि वा न हि ते प्राप्नोतीति तन्त्रमादध्यन्तु येषापत्ययोगा इति पक्षे नियमस्यानुपयोगाच्छ

गाधूनिरिति सूत्रस्य विध्यर्थत्वसंभवात् एवं तेरेषु नियोगान्यतमपक्षसिद्धेस्तथाविधानानर्हत्वात् व्यवहितेषु नियोगेष्वेण्यरण
स्याप्यापमवत्से वैधाभावाद्ग्रामः समयो विधास्यत इति कथमयं दोष इति चेन्न गोत्रसमुदायेषु समयमालातिक्रमसंभवार्थेय।
थैको गोत्र इति सूत्रे तथा पुत्रवत्समुदायस्य पुत्रवत्सु तत्रस्य वा पुत्रवशात्त्विन विवक्षायां गोत्राद्गोत्राच्च समयोस्तनिय सं।
गगोत्रादेव पत्नीति नियमार्थमेव गोत्रागृह्णीति सूत्रम् तथा च [illegible] विधायकत्वानुपपत्त्याश्च निचोत्तर्हिते शास्त्रिविनाप।
नेष्ट्रकनत्वात् एवं शास्त्रे सिद्धान्तः सर्वेषामपमापमवड्वावलत्त्वाणः संबन्धः अपतनहेतुर्ध्वपमसिति यस्मिन्दे दशाप्र
रूपान्तकं यस्य पूर्वे शूद्रान विधेरन समो मे पिबेदिति वचनात् अनुपूर्वान्तके शूद्राह्णनपरं दशाप्ररूपान्न स्मिन्दशाप्ररूपस्य
सन्तके मपराधे बहुव्रीहिः दशाप्ररूपान्तको यस्मिन्निति पुनर्बहुव्रीहिः दशास्य प्ररूपेषु यस्य विवाहिताः शूद्रानसं।
तीस्यर्थः शूद्रावेदी पतत्यत्रेरुतथ्यतनयस्य च शौनकस्य सुतोत्पत्त्या तदपमतया भृगोरिति मनुः अत्रापि गौतमयो।
मेते शूद्राविवाहः पातनहेतुरिति शब्दार्थो यः एकस्मिन्नपतिते सर्वेषां तथात्वमिति अर्थादेकस्यैव सर्वेषामपतनहेतुत्व
वादपमत्वमिति गम्यते न चामेषामसमयासिद्धतयाकथं तथात्व इति वाच्यं पौत्रोत्पत्तौ प्रपौत्रोत्पादनस्यैव व्यापारत्वा
त् यद्यपि जनकं प्रति शुद्धवर्तित्वमगृहीतावयस्य प्रपितिशुद्धवर्तित्वं न गृह्यते तदन्यथासिद्धप्रत्यं प्रति पूर्ववर्तित्वग्रहण एव
पौत्रं प्रति शुद्धवर्तित्वं न गृह्यते तदन्यथासिद्धं प्रपौत्रं प्रति शुद्धवर्तित्वग्रहीतावयस्य, प्रपौत्र पौत्रं प्रति शुद्धवर्तित्वग्रहणं।
यमात् तथा चैतरस्यासिद्धेः पित्रात्मतासिद्धिरिति त्वमेवात्र विवक्षितेत्यवधारणानुरोधादिति न दोषः एवं चापमपौत्रप्र
शूद्रीति सामानाधिकरण्यमपि समासे तत्त्वस्येन संगच्छते शुद्धस्मिन्नुपपत्ते नदोषवानिकमेव प्रसात् यत्र पितामहादिर्वदः।
त्पन नादिकमेवापतिक्त्तयाव्यपदिशाति नास्मानमिस्रुक्तेन तद्गमनप्रभियायम् कस्माय मिमादिसामान्यप्रश्नेपि विशेषपर्यव।
सानोपपत्तेः गोविशेषस्यापि गोपश्यमीति प्रयत्नदर्शनात् तथा च गार्ग्यस्यापत्यं गर्गा गार्ग्या इति निरूपितापत्य।

पूर्वं ८ स्त्यस्यायज र्थैव
विधानमिति कथमत्य
ये अन्येषामपीति दी
र्घत्वं च अनूकपदमनू

४
सि.
मु.
२८

त्वयोगाद्गार्गिगार्ग्योभ्यां प्रतियोमाभूत् गर्गशब्दादेवयथास्यादित्येवमर्थमेकोगोत्रइतिसूत्रे नन्वेकइतिसामान्येनोक्तेः।
त्वाद्विशेषानवबोधापत्तिः एवंपदेन क्रमेण संबन्धविवक्षायां गोत्रपरम्परायां प्रत्ययपरम्पराप्रसंगे एकएवेतिनिय
मेयपवपरमप्रकृतस्तनरपसत्कृतस्यैवभवतीति प्रत्ययविशेषनिर्णयोपपत्तिरेकस्मिन्नपत्येनेकप्रत्ययप्रसक्त्यभावे
ननियमस्यैवपर्थ्यंच अस्मिन्नपक्षे प्रकृतेरनन्तरस्यापत्यस्यैवसंबन्धसंभवात् अणन्ताद्दत इञ् इञन्ताद्यञ्नोऽप्रतिफक् इ
तिफगिञोर्हंशतरपी प्रत्ययमालाप्राप्नोतीतिभाष्यम् दृष्टावयवावायसत्सदृशतयः संबद्धः तत्रभवाद्याशानवीत्यर्थः
अनेकप्रत्ययापत्तौनामर्थेदृशानविवक्षायांप्रयोजनाभावात् इतिचेन्न गर्गाच्चनर्थेहि गर्गादिवृत्तिनिरूपितापत्यत्व
प्रसिद्धांतेस्वीकारात् यदागर्गशब्दात्प्रत्ययत्सहावदोषाभावेपि गार्गिगार्ग्यशब्दाभ्यांप्रत्ययोत्पत्तौदोषःस्यात् नि।
यमान्तरेण गर्गशब्दादेवप्रत्ययोत्पत्तिरित्युक्तिरायाते अतोनगार्गिगार्ग्यशब्दाभ्यांप्रत्ययः इञ्जोरपत्यप्रत्ययतयात्।
द्वितीयस्यापत्यस्योक्तेरात्मो अनेकप्रत्ययापत्त्यानियमविरोधप्रसंगात् इत्थंपदेपिगोत्रशब्दस्यैकमात्रापत्यवाचकत्वाद
मादपिप्रकृतिकस्यैकस्यैवापत्यप्रत्ययस्यप्रसक्त्यानियतत्त्वाभावेननियमानुपपत्तावपिअपत्यपरम्पराविवक्षा।
यांप्रत्ययपरम्पराप्रसंगसत्त्वान्नियमसार्थक्ये तदुक्तम् अपत्यसमुदायस्याप्येकत्वान्नियमात्रसमीहितः तस्मिन्बहवः
शतानियमोत्रभविष्यति अत्रापत्यपदंगोत्रापत्यपरम्परामात्मविरचितोपित्यकरणावशेनविशेषणपर्यवसानात्।
तथाचगोत्रापदंगोत्रसमुदायपरं अवयवधर्मेणसमुदायस्यव्यपदेशात् अमेनअपत्यंपौत्रप्रभृतिगोत्रमित्यत्र
क्रियावचनेनापत्यशब्देनसमुदायस्यैवगोत्रपदार्थत्वंबोध्यते कचिन्नवयवमात्रेपितसमूहत्तिः समुदायेषुवृत्ताःश व
ब्दाअवयवेष्वपिवर्तन्तइतिन्यायादित्याहुः सर्वथापिपौत्रप्रभृति अपत्यविवक्षायामेकएवप्रत्ययःकर्तव्योन।
त्वनेकःइतितेनपरमप्रकृतेरेवप्रत्ययः नचतन्निरूपितापत्यत्वस्यतद्वितीयादावनेर्गकारकयमेनदितिवाच्यम्

परस्मात्संबंधमात्रेस्मिन्नुपपत्तेः यत्तु कैश्चिदुक्तं हर्षेपदेउक्तरीत्या ग्रस्य यपरस्मात्रसंयोगेपक्वोगोत्रइतिसूत्रं मूलप्र
कृतिकारणादिशब्दस्य सजातीयस्य विधानार्थं तथाचास्मिन्नास्तित्वाच्च काङ्क्षाप्येस्मिन् इत्यत्रादिना यत्तु तायन्
इतिहर्षेस्वकारणादिलोपस्य संभवेनानेकस्य स्यापत्यवर्णाद्याप्यानापत्तेरिति तत्तत्राउपपन्न इमादौ फगंतात्फकि दोषप्र
संगात् इममेस्याद्देतन्न मूलप्रकृतेर्यः अस्य यत्तदस्मैवगोत्र ग्रस्य यानोलोपार्थमेवैकोगोत्रइतिसूत्रमस्तु मैवं नदं
येत्ययानियमस्यैवलघुत्वात् यदप्युक्तं स्त्रियां वा नियम इति तन्न गोत्राद्यूनि नियमस्य यो भवति स्त्रियां नेति योगविभा।
गात् नन्वेवं युवप्रत्ययस्यवार्ये निषेधः बाधामात् ननु युवसंज्ञायाः इतिगोत्रलक्षणः प्रत्ययो न स्यात् युवसंज्ञायागो
त्रसंज्ञाबाधकत्वात् किंतु पत्यसामान्यलक्षणप्रवृत्तप्रत्ययः स्यात् ततश्च गार्ग्यस्यापत्यं स्त्रीति गर्गादिभ्यो यञ् इतियञो
यञ्श्चाञकस्तद्धित इति ङीषुक्ष स्यनस्यातात् तथाचगार्गीगार्ग्यायणीति न सिद्ध्येत् यद्यप्येवं स्त्रियांगो
त्रेस्यापत्यमितिवाक्यमेवस्यात् मैवं स्त्रियां त्वितिनियमविधानात् तथाचगार्ग्यशाश्वात् ष्फलितोस्त्रेति फक् तस्यास्त्रि
यास्त्रीत्वेत्र कवचने न लुकेन यस्माच्छ्रप्युक्रत्ययदृष्टमिदं नन्वेवमप्यौपगवस्यापत्यं स्त्रीत्युपगोर्णतात्प्रत्ययइञ् तस्याऽकवच
नेनलुक् तत्रार्थद्वारेणाणाउपसर्जनत्वात् न लुक्तेनयत्नाश्रयस्य प्रत्ययार्थं प्रत्ययविशेषणत्वात् हिदुष्टाणस्तिति
ङीपूस्यात् इत्यर्थ्यस्यैवस्त्रीत्वसंबंधात् तत्रानुपसर्जनाधिकारात् नचप्रत्ययेत्वमेव प्रकृतेरेव प्रत्ययार्थे बाधकत्वात्।
णांतस्यानुपसर्जनत्वादेवतत्र ङीप् भविष्यतीतिवाच्यम् काशकृत्स्निनाप्रोक्ता मीमांसा काशकृत्स्नी इत्यत्रप्रसङ्गात्
तामधीते काशकृत्स्ना ब्राह्मणी मद्याति प्रसंगात् तदधीते इति अणः प्रोक्ताल्लुगिति लुक् लुक्तद्धितलुकीति ङीपोलु
क् प्रत्याख्यानेस्याऽर्थस्य प्रोक्ततत्वादनुपसर्जनत्वात् ङीपोदुर्वारत्वात् मैवं प्रत्ययमात्रमत्वनमण आश्रित्य ङीप्प्राप
्तिः शोकेवानाद्यः तस्यलग्नत्वात् नांतः तस्मात् उत्तरपदस्य नत्वात् लमनाद्य प्रकृत्यर्थस्यैवप्राधान्यस्य चविनार्थत्वात्

८
सि॰ प्र

दाक्षुर्ह्वैनोसन्नः इति वैषम्यं यद्यप्यापिशलिनाप्युक्तमापिशलं तदधीते आपिशला ब्राह्मणीत्यत्र इत्येवापत्तिर्दुर्वारा न
याचानुपसर्जनेनास्याः एवं विशेषणेन तत्संनिधौ सोपगवीति न सिद्ध्यति तथापि वक्ष्यमाणे दोषादेवमपि नेष्टसिद्धिरि
ति भाष्याभिप्रायः नैवौपगवी भार्या यस्य स औपगवीभार्य इत्यत्र जाते स्त्रीति पुंवद्भावनिषेधो न स्यात् गोत्रसंज्ञाविर
२९ हेणातिप्रसक्त्यभावात् मैवं वृद्धिनिमित्तस्येत्यनेन तत्सिद्धेः ननु स्तुघ्नकस्यापत्यं स्तुघ्नकायनिः शवाम वृद्धादितिफि
ञ् तदन्तात् ण्यान्तु कि क्रियमाणे इत्येतामस्मञ्जाते[ ]ति ङीषन्न स्यात् न च सर्वलोकिन्त्र्यादिश्चैव भविष्यतीति वा
चे पुंवद्भावनिषेधस्तथापि ईदृशलक्षणात् जातित्वाभावात्फिञो वृद्धिनिमित्तत्वाभावाच्च एवं स्त्रियां पुंवत्प्रसङ्गस्याल
गम्यापिकोविधीयइति गोत्रत्वम् एतेन गोत्रवचरणैः सहेत्यत्र गोत्रपदस्यापत्यमात्रपरतया शाखीयगोत्रत्वाभा
वेपि जातित्वमस्त्येवेति दोषः पुंवद्भावनिषेधस्य चासिद्धावपि न निर्वाह इति शामे सिद्धान्तः स्त्रियामिति योग
विभागस्तत्र गौणी यस्तु वर्तते परिभाषा चेयं तेन पुंवत्संज्ञायामेव स्त्रियामित्युपतिष्ठते तेन पुंवत्संज्ञायामस्त्रिया
मिति पर्युदासात् स्त्रियां गोत्रसंज्ञैव प्रवर्तत इत्येको गोत्र इति नियमस्य प्रवृत्त्या सर्वेष्टसिद्धिः स्यादेतत् नापत्यादि
तिस्तत्रणीयं अपत्यमपत्यस्यापत्यादयः श्र्यायोन भवतिइत्यर्थः सत्ताकारिण्यो वा म[ ]योगस्तद्विवक्षया ऊलव्यपा पं॰ १
देशादेतद व आदिप्रकृताः सत्ताकारिणो गर्गादयस्तेभ्यो पत्यप्रत्ययो [ ]भवतीत्यर्थः नचैवं गार्ग्यायणः २९
वात्स्यायन इत्यादेरसिद्धिः गोत्राद्यूनीत्यनेन तत्सिद्धेः सत्ताकारिग्रहणाच्चावश्यकं जातिस्तथोस्सर्वनामस्थः श्मय
पं॰ ७ वारणार्थं अन्यथा काकस्यापत्य[ ]न्तु वानामपत्ये सर्वेषामपत्यमिति सादृश्यप्रत्ययापत्तेः न त्वपत्यविशेषावगमा
यत्नकृतमर्थः अपत्यार्थे विशेषणेन उपादीयते स च विशेषो जातिसंबन्धप्रतीतिरिव यत्नीयत इत्यतः कस्यचित्पत्यापत्यवद्भा
वसंबन्धविवक्षैव नास्ति काकत्वजातेरुभयत्राप्यविशेषात् तदुक्तम् येनैव हेतुनैकः काकस्तेनैव द्वितीयादि

रथीति गुणस्याप्याश्रयसाकांक्षततया सामर्थ्याभावात् सर्वनाम्नोपि स्वं निर्दिष्टस्य सापेक्षत्वात्प्रत्ययानापत्तिरिति चेत्
मैवं काकन्यायाभिधेयं जनकस्याप्यस्यानविशेषणादेरनभिव्यक्तिर्द्दृष्टयो काकस्यापत्यं क्रकरस्यापत्यमिमा द्विकाकव।
हूतेरपि द्वीरत्वात् प्रकरणादिवशात्संख्याशब्दस्यैव विशिष्टसंख्येयपरतायां सापेक्षत्वाभावाच्च अथ मतमभिधाना
द्विकाकस्यापत्यमिमादौ हूतिप्रहूतिः यत्र त्वर्थप्रत्ययपत्यत्वजातादिर्भ्योपि प्रत्ययो मन्त्रे निर्दिष्टत्वात् अतस्त्वरतिमा
तृतिः केनकापिंजलिः कुशः स्त्राद्देयेन चद्दृष्टस्यपर्णः स्वतस्समीगतः इति दर्शनात् अत्रेदं पत्यमात्रेयः इतश्चानि
नष्टतिष्ठक् पाचिचितितिवाहूतादिवादिन् ताद्दायनिः पादायनिः कैमायनिः इदीवाहूडादितिफिञ् रुद्रस्रुते तथा
पि विशेषणत्वानार्थेनापमादितिवास्त्वाकारिष्यइतिवाच्यतत्पदद्वयपेकत्वमितिस्वंवपक्ष: सिद्धान्तस्तु गोत्र।
शब्दा नकृतेयं प्रथमेपकपदप्रत्ययो भवतीत्यर्थः प्रत्ययांतात्प्रत्ययांतरेभ्यमेनोवामनियमविरोधात् गार्ग्यायणा
दौ च समाहितत्वात् गोत्रग्रहणेपिपकग्रहणं प्रकृतेर्विशेषणं ननु प्रत्ययस्यपक इत्याहसंख्यावाची प्रथमोप
स्थितत्वाच्चैक इत्याह परमप्रकृतिमात्रपरः न चैक इति पुल्लिंगनिर्देशाविरोधः शाहइति विशेष्यस्यापेक्षत्वात् पक
पदस्याधारणपरत्मिमस्येपरमप्रकृतिश्च सर्वमाधारणीति तत एव प्रत्ययः प्रत्ययांतात्प्रत्ययांतरेभ्यमेनो प्रकृत्यन
रादपि प्रत्ययोत्पत्तिप्रसंगे नियमविरोधात् तस्मात्सर्वे प्रत्यनयुक्तं तद्वृत्तिग्रामाणिकः पतः अथवा लोके प्रथमश
ब्दसमानार्थपकशब्दोदृश्यते शास्त्रेप्येकेश्चलक्षणाइवास्य प्रथमास्तलक्षणाइतिवाख्यानात् तथा च प्रथमाप्र
कृतिरयमेव प्रत्ययमुत्पादयतीत्यर्थः अस्यापेक्षापकमानयेमादौ नपकशब्दः संख्यावाचीननु प्रथमपवाचीय
स्यकस्य विदेकस्य प्रतीतेः यत्तु कैश्चिदुक्तं समर्थानां प्रथमाद्वित्यधिकाराद्गोत्रे प्रथमादेव प्रातिपदिकात्प्रत्यय
इति व्याख्यायात्प्रथमेकग्रहणं सामर्थ्यमितिनिच्छिप्रम तत्र तल्लक्षणावाक्यापेक्षस्य प्राथम्यस्यानतत्वाद्यथा।

सि॰ ८ पसमानार्षेत्वयायाचस्यस्यविवक्षितत्वात् प्रथमादिन्यस्यभाष्येप्रमाणाभावोनाद्य ॥ मोत्राष्टमानियाम ॥ प्रवरापमार्थकः
सु. असमयोगोत्रसमर्यानादेवस्यात् ननुमूलप्रकृतेरनेनतरापमाप्रवरसमर्यानामसिद्धेतेननिरूपितस्याप्यसमत्वस्य।
सत्वेननतेभ्योपिप्रसमयप्रसक्तेःसत्वात् द्वितिनास्तुपितरेवापमामितिपदेननतप्रवप[illegible]र्यानादितिवाख्येयेननप्रवृ त्य०
२ त्तप्रकृतेरनेनतरापमान्तप्रसमयप्रसमस्याभावादित्याहुः केचित्तुननमहेपंचपोदर्शनस्त्रीयादितिरूपितापमत्वविरहात्
तद्विवक्षायोगगर्यशाख्याप्रसमयानुपपमाविध्यर्थमेवेदंस्यस्यानुतुनियमार्थं तथाचप्रवरसमर्यानादपिप्रवरति
योसमतेईशोरनयासपक्षोस्मिनस्त्रयेमाप्रवणीयः यत्तुगोयाप्रतीमावत्पकस्यायामसमयविधायकत्वेद्वितीयस्य
नियमार्थत्वेवास्मिन्नकोपिदोषइति तन्नप्रापृतौमानाभावादित्याहुः नचात्रगोत्रान्तेप्रथमेवेतिनियमःकृतोन।
स्यादितिवाच्यम् यावत्सोभावात् नवयोषिकाद्यादयपवत्यावर्त्यइतिवाच्यम् गोत्रेत्वगर्धीमनेनाजादिप्रागदीव्य
तीयप्रसमयविवक्षायांगोत्रप्रसमयस्यानुविधानसामर्थ्यात् उक्तनियमपरत्वेजातिप्राप्तौयस्यगोत्रप्रसमर्याता पृ९
रनुपपत्तिप्रसंगात् अस्त्रियामितिसूत्रस्त्रियांयुवसंज्ञानकिंतुगोत्रसंज्ञैवसमर्थेः शर्वसूत्रएवोक्तःकेचित्तु युव
वसंज्ञासूत्रएवास्त्रियामितिपठनीयंसैकवाक्यतापन्नस्यपञ्चदासस्यसंज्ञाविधावेवपदितमुक्तत्वादित्या।
हुः स्त्रनइन् स्रनइतिप्रातिपदिकेविशेषणेनतत्समर्थे इत्यर्थोर्दत्ताणोवापमामित्यादेः यञ्चैतस्यसमर्थस्याका
ंक्षितत्वाभावादितिप्राथमातिपदिकादितिसूत्रेउक्ते तथाच अरंतंयत्प्रातिपदिकंतत्प्रकृतिकात्सत्ताद्यपत्ये।
र्थेइत्रस्यादित्यर्थः दाक्षिःतवाःकिंशुभंयुःशाखात्पक्षंतात्माभूत् तेनशुभंयोःप्रसंगोभयइत्याप्त शद्वीयतोदाशा द० १०
रथ्यायमैथिलीमत्रशोभिकोए अपसत्वविवक्षायोनुदाशरथिशुद्धीकात्वः इत्नोहताहडाभ्योपिकन्पिनोविभ।
तिषेधेनेनोवकाशाउक्तःवानामधेयस्येतिसूत्रसंज्ञाविरहपक्षेउदीचांवृद्धादगोत्रादितिफिञोदात्तिविषयानवका

ष्यत् फिञोवकाशः ग्लुचायनिः मदादीनां तु द्व्यच्त्वात् तायस्सामितिकशाह्याभ्यामुभयत्र संयोगे परत्वा[त्फि]ञ् तायसायनिः
सामितिकायनिः फिञोवकाशः ग्लुचायनिः ग्लुचायनिः इञः प्राग्युक्त एव न च शाखायामह्नस्तात्किं तु द्वैलमित्यस्यापि द्वा
दिविषयत्वमस्त्रोः कथं तर्हि बैकर्णविषय इति वाच्यम् प्राचांमतेन तत्र फिञ्प्रसंगाद्बाह्वादौ प्राचांमतेन तदभावात् ग्लुचु
कशाह्लादुभयप्रसंगे ग्लुचुकायनिरिति फिञ्नेव न च दाक्षिरित्यत्र प्राचांमते पाक्षिकः फिञ् स्यादेवेति वाच्यं बहूलव
चनेन तद्वारणात् तद्राजस्य प्रसंगोऽपि प्रतिषेधेन तद्राजस्यावकाशः पैल्वाकः इल्वाकोरपत्यमिति जनपदशब्दात् द्वा
त्रिंशादञ् दाक्षिनायनादिस्त्रेनिपातनादुकारलोपः इञः प्राग्युक्त एव पाञ्चालः वैदेहः वैदर्भः इत्यत्रोभयप्रसंगे पर
त्वादञ् बाह्वादिभ्यश्च ॥ इञ्स्यात् बाह्विः तिरुषि विशेषस्य संज्ञा वाहविः गोत्रेण पतेन केवलस्य बाह्वोरपत्ययोगाभा
वात्तद्धितविधिर्नोऽसौ बाहवि रिति माधवोक्तं निरस्तं भाष्यादिविरोधात् जानन्ति बाहविमार्गोगीतं मम्मास्थलायनस्
च विरोधाच्च लोमन्शब्दस्यैव गणेऽपाठेऽपि सामर्थ्यात्तदन्तविधिः उडुलोमशब्दस्य बलोमानियापोऽस्ता उडुलोमशब्द
लोमानोऽन्तेपोरपत्यं गोत्रे लोमिः शारलोमिः नत्वेहि तरति विलोपः बहूनां तु उडुलोमा इति प्रागुक्तं बाह्वादिरुभ्यूतिगुपे
योदर्शनेनैगात्रभावेलौकिके तु नोम्यत्रतेषां प्रतिषेधोवक्तव्यः शभृतिषेडवसमाणक्षेनतत्रादिपरम् तेन पुत्राणादि।
शसिद्धानामेव बाह्वादीनामेव इज्ञादिविधौ ग्रहणं साम्प्रतिकस्य बाह्वादेरपत्यं तु बाहवः नादिरिमादि इदं च मायल्
भ्यस्मन्तादर्थं नोनादित्यानायर्थवाचकस्यैव बाह्वादेरुपादानात् संबंधिशब्देभ्यश्च यानोव तत्सदृशाच्छ प्रतिषेधः ते
नराजश्वशुराद्यदित्यत्र भार्याजनकपुरुषार्थकस्यैव श्वशुरपदस्य ग्रहणं न तु श्वशुरसंज्ञस्य तेन श्वाशुरिरित्येव तत्र
हूपैमस्य पदमतेत्रेनमातापितृभ्यां स्वसेतितद्वं मातृष्वसा पितृष्वसेत्यत्रैव जननीजनकपरयोरेवोपादानात् परिके
हवाचकस्य मातृपदेन मातृस्वसेत्येव इदमपि न्यायलभ्यं संबंधापाधिकस्य श्वशुरपदस्यानादित्य याश्रीर्न्द्रपस्थिमान

सि॰ ८ अयमस्याचरितार्थस्य विधेरप्रसिद्धेः यत्नस्याभावात् क्रियावाचिमाक्षशाद्दार्थस्य नादित्वेपि संबंधिशब्दस्य प्रसिद्धत्वात्।
सू॰ स्मृतात् तदुक्तं हरिणा अभिव्यक्तपदार्था ये स्वतन्त्रा लोकविश्रुताः शास्त्रार्थस्तेषु कर्तव्यः शब्देषु न तदुक्तिषु अनर्थ
कं स्थिरपार्थकाः प्रयुक्ता लोकमाद्दिशेषणात्र्ययेणाप्यात्तयः ॥ सुधातुरकङ् च ॥ वाहीकं सुधातुरपत्यं सौधातकिः व्यास
३१ वरुडनिषादचण्डालबिम्बानां चेति वक्तव्यम् व्यासस्यापत्यं वैयासकिः शुकः नयाभ्यामिमौ च वरुडादयो जातिविशेष
वचनाः वारुडकिः नैषादकिः बैम्बकिः भाष्यकारास्तु व्यासकादिशब्दाः स्वार्थिककप्रत्ययान्ताः अपत्यप्रत्ययं लभन्ते।
अकान्तास्तु वाक्यमेव प्रयोगः अत्र विकल्पादिति वार्तिकमनारभ्यमित्याहुः न च व्यासशब्दादिञ एव युक्तत्वात्क
थमिञ्जितिवाच्यम् बाह्वादेराकृतिगणत्वात् ॥ गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च्फञ् ॥ कुञ्जस्य गोत्रापत्यं कौञ्जायन्यः व्रातच्फञोरस्त्रि
यामिति ञ्यस्मात्णोष्यः ब्राध्नायन्यः स्त्रियां तु कौञ्जायनी जातिलक्षणे ङीष् अस्मादेव गोपधत्वात्तद्भावे दापि रूपस्य रयो
भेदापत्तेः अनेनापत्ये कौञ्जिः बहुत्वे तद्राजस्येति लुक् कौञ्जायनाः एतस्मात् प्राग्गोत्रे कोगोत्रस्मादित्यत्र तद्पाठेन गोत्र
ग्रहणेन कार्यमिति तत्र वक्तिमित्याहुः चकारोनोदात्तार्थः नकारो वृद्ध्यर्थः न च ककार एवास्त्विति वाच्यम् उभय
संगात् फक उदात्तेनाश्वायनादावपि प्रसंगात् फञ्श्चकारादपि अश्वायनादावतिप्रसंगात् अश्वादिभ्यः फ
क ञ् तस्मान्नञ्विशेषणार्थमेनोदात्तार्थं च चकारस्यावश्यकतया वृद्ध्यर्थं नकारस्यैव युक्तत्वात् न च परत्वादाद्युदात्तत्व।
संगात् चित्स्वरसिद्धिः विकरणासामर्थ्यादन्तोदात्तसिद्धेः नकारस्य तद्वृद्ध्यर्थतयोपक्षीणत्वात् न च विशेषणे। ३१
र्थतया चकारोप्युपक्षीण इति वाच्यं अनुबन्धान्तरेणापि विशेषणसिद्धेः न च वृद्धेरप्यनुबन्धान्तरेणासिद्धेर्नकार।
स्याप्यनुपक्षीणत्वादाद्युदात्तापत्तिरिति वाच्यम् तद्धितस्य कित इत्यत्र योगं विभज्य चितः इत्यत्र तद्धितस्येत्यनुवृत्याचि
तस्तद्धितस्यान्तोदात्तविधानात् न च वुफञेनात् स्वस्वविधानात्तिशिष्टत्वादाद्युदात्तत्वमेव स्यादिति वाच्यम् बहुत्वे

लोपे कृते कौंजायना इत्येतौ द्वावर्थवन्तौ स्यातां तत्र पूर्वाचार्यैः सामर्थ्यमेव विधीयते बहुत्वे लुक् कौंजायनः कौं
जायनौ कौंजायनाः इति रूपसिद्धेः किं रूपकल्पनेन तान् स्वविधाने नेति अत्र भाष्ये कौंजायनानामपत्यं माणवकः कौंजा
यन्यः कौंजायन्यौ इत्यत्र यकारेण न श्रूयेत तथा ह्येकयोरेव तद्विधानात् अत्र च प्रकृतेर्बहुवचनान्तत्वात् एवं कौंजा
यनस्यापत्यानि बहूनि कौंजायनाः इत्यत्र यकारस्य श्रवणापत्तिः द्व्येकयोर्विधीयमानस्य तस्य इर्वाद्ध्यत्वात् स्वप्रत्ययवि
धाने तु गोत्रे लुगचीति लुक्प्रतिषेधात् यशब्दश्रवणसिद्धिः द्वितीयपक्षे तु इञोऽण् तद्विषयविषये जित इति लुकि तद्राजात
स्य बहुत्वे लुक् तेन यकारस्याश्रवणं इति न दोषः यदि तु आपत्येष्वागोत्रे परमप्रकृतेस्तु आपत्यः आपत्यः जी
वद्वंश्यात्स्वार्थे द्वितीयो युवसंज्ञः स एवास्त्रियां एको गोत्र इत्यत्रान्यत्रचा बहुवचनलोपिपुत्रमिदमिति रीतिराश्री
यते तदा पूर्वाचार्यमतेऽपि न दोषः तथा हि अपत्यस्य द्व्यापत्येयो न प्रभृत्यपत्यं गोत्रसंज्ञं परमप्रकृते गर्गादिशाह्वा
देवापत्यप्रत्ययो न तु तेन तु गोत्रयुवभ्यः यदा गार्ग्यादेर्गोत्रप्रभृतेः श्रुतत्वात् अपत्ये जीवद्वंश्ये स्वप्रत्ययः क्रियते तदा स्वार्थे य
न्नन्तस्य स्यादिना द्वितीयः फगादिः क्रियते गार्ग्यायण इति द्वितीयप्रत्ययस्य स्त्रियां न भवति किं तु गार्गी त्येकप्रत्यय एको
गोत्र इति नारम्भं परमप्रकृतेस्त्वापत्यः इत्यस्मादेव तदर्थलाभात् युववहुत्वे विदाः इत्यादि सिद्धम् द्वित्वेकत्वयोस्तु वैदो
वैदाविस्मादि तथा हि विदानामपत्यमिति विग्रहे परमप्रकृतेर्विदादेरेव श्रुतिप्रत्ययः तत आपत्यात् जीवद्वंश्यादिति वच
नात् स्वार्थिको द्वितीयः इञ् अण् तद्विषयविषये जित लुकि तेन गोत्रस्य बहुत्वे लोपिनो बहुवचनान्तस्य प्रवृत्तौ द्व्येकयोस्तु स्वक
स्यः इति वार्तिकमत्र व्याप्तिं दृष्टम् अविविक्तमायनेति भाष्यपाठस्तु निर्मूलः परमप्रकृतेस्त्वापत्य इत्यस्य स्ववाचनिक
त्वात् इति केचित् अन्ये तु तद्वचनस्यैव न्यायमूलत्वमतिपादकत्वयानस्या इत्यस्य समूलत्वे विधानानि तिशतियांते न।
विग्रहेऽपि युवमप्यस्य इदादेव विदशाहाद्यस्मै तेविस्माद्दुः एवमिदापि कौंजशाह्वादेव युवापत्ये हि त्वेकत्वयोरुक्तम्

८ यद्वुलेवच फक् उभयत्रापत्यमात्रे जीवद्वंश्यादिनिमित्तार्थं वचनम् तस्यापत्यं हृत्त्रियेति लक्षक् नैतकौञ्जायनः कौञ्जायना इति
सि॰ सिद्धम् ॥ नडादिभ्यः फक् ॥ नडस्यापत्यं नाडायनः चारायणः अनेन यो नाडिः नडचरवरट्टमुञ्ज इतिक इतिशा उपक।
म॰ श्रा॰ लमक शलङ्क शलङ्कं च [illegible] लङ्कु शब्दस्य शलङ्कादेशो निपात्यते शालङ्कायनः पैलादिषु शालङ्की
निपातस्सामर्थ्यादिञ् पिष्यपुलवाजप्यतिक अग्निशर्मन् वृषगणे आग्निशर्मायणो वार्षगण्यश्चेत् अग्निशर्मी
मः प्रारणनरसायकदासमित्रद्वीप पिङ्गरपिङ्गलकिङ्कर किंनर कातल काश्यकाश्यप आजम्रमुष्यनिपातनात्स।
श्यालुक् अमुष्यापत्यमामुष्यायणः कार्शायनो ब्राह्मणः कार्शिरन्यः प्राणपञ्चकुमार क्रोष्टुः क्रोष्टं च क्रोष्टादेशः
क्रोष्टुरपत्यं क्रोष्टायनः लोहद्रुगं स्वमुशिंशपा अग्रहरणा शाकटस्तमतविमत कञ्जत रलर जवन युगंधर हंस
डि क[illegible] हलिन पंचाल चमसिन सुकृत्य स्थिरक ब्राह्मण वरुध्व श्रष्ठ खरखर कामुक ब्रह्मदत्त उडुवर शोण
दि॰ लोहट्ठ ॥ हरितादिभ्योञः ॥ विदाद्यन्तर्गणो हरितादिः यञ्चोञेतेभ्यो युनि फक् स्यात् नचयोगाधिकारात्कथं यूनीति
त्व॰ वाच्यं गोत्रम[illegible] यात्ताद्गोत्रमनुयात् अनिष्यात् हारितस्यापत्यं युवा हारितायनः इत्यादि ॥ यञिञोश्च ॥ गोत्रे यो यञि
ञो तदन्तात्फक् स्यात् युनि नवाधिकारलभ्यं गोत्रग्रहणं विधेयस्य फक एव विशेषणं युक्तं प्राधान्यादिति वा अन्या
त्वानारनुवाद्यो यञि नो विशेषणात् गार्ग्यायणः दाक्षायणः गोत्रे किं दीपादनुसमुद्रं यञ् द्वैपभवो द्वैप्यः सा
तंगमादिभ्यो युज्यते सौतंगमिः दृष्यस्य सौतंगमेरपत्यमित्यत्र फक् मा भूत् ॥ शारद्वच्छु २१
नकदर्भाद्भृगुवत्साग्रायणेषु ॥ शारद्वदादिभ्यः क्रमेण भृग्वादिषु अपत्ये गोत्रे फक् स्यात् आद्ययोर्विदादित्वादञ्
नीय स्यादेतेवादतः स्यापवादः शारद्वतायनः भार्गवश्चेत् शारद्वतोन्यः शौनकायनो वात्स्यश्चेत् शौनकोन्यः।
उभयात्र विदादित्वाद् दार्भायणः आग्रायणश्चेत् दार्भिरन्यः अत्र भार्गववात्स्यसूत्राग्रायणग्रहणं ज्ञेयमिति।

दैदैत्रायणयोर्ङ्ष्यणां तत्वेन तद्राजसंज्ञा स्त्रीयस्य नङरादिफगेलमात्रं भावः नच युगपदधिकरणवचनतायां लोपप्रतिषे-
धिमस्यपातनपदयोर्बहुत्वेनाहोयस्यत्रकं तद्राजस्य त्रै॥ द्रोणपर्वतजीवंतादन्यतरस्याम्॥ एभ्यो गोत्रे फग्वा द्रौणायनः।
द्रौणिः पार्वतायनः पार्वतिः जैवंतायनिः जैवंतिः॥ अनृष्यानंतर्ये बिदादिभ्योऽञ्॥ ननु कौशिको विश्वामित्र इति न सि-
ध्येत विश्वामित्रस्यापि कुशिकापत्यत्वात् विश्वामित्रस्य तपोबलेन ऋषित्वात् अनृष्यानंतर्य इति प्रतिषेधप्रसंगात् ऋषीणा-
मानंतर्ये अत्र च बहुत्वेन गोत्रत्वे न भवतीत्यर्थात् मैवं अनंतरमेवानंतर्ये च नवगोत्रे आकृतिगणत्वात् स्वार्थे अञ् न
चास्य बिदादिभ्यो यसमाने प्रत्ययापत्तिः ऋषिभ्योऽनंतरापत्येऽप्यस्य यो न भवतीत्यर्थात् भवति नानन्तः संबंधादसमर्थेऽस्मि-
न्नासत्स्नो भयत्रापि सत्वात् नच गोत्राधिकारादनंतरापत्ये अस्य अस्यासंभवात् निषेधवैयर्थ्यमिति वाच्यम् बि-
दादिष्वेव अन्यत्र पुंत्रतेतेभ्योऽनंतरापत्येऽपि अञ् न गोत्रस्य यः तेभ्योऽनंतरापत्ये इति सूत्रार्थः बिदस्य गोत्रापत्ये बै-
दः अनंतरो बैदिः नच ऋषित्वादण् स्यात् बाह्वादेराकृतिगणत्वादिञिति स्वीकारात् बिद उर्व कश्यप कुशिक भरद्वाज
उपमन्यु विश्वानर पर्णी परशुचेमा दिपरस्त्री शाङ्खस्य प्रमयसंनियोगेन परशुशब्दस्य आदेशः परत्वियो पर्णं पारशवः॥
गर्गादिभ्यो यञ्॥ गर्गस्य गोत्रापत्यं गार्ग्यः वात्स्यः गर्गवत्सयोर्यापत्यात् पुलस्ति बभ्रु मंडु वृतंड कपिकत शाकलके ट
अगस्ति कुंडिनी याज्ञवल्क्य पराशर जमदग्नि नवैवमंतरयोर्यांसपरशुरामयोः पाराशर्यजामदग्न्य इत्यस्यानुपपत्ति-
रिति वाच्यम् अनंतरापत्ये गोत्रापत्यत्वोपचारात् इति केचित् पाराशर्यशालालिभ्यां रामो जामदग्न्य इति सूत्रभाष्य-
योगादनंतरापत्येऽपि यञिति रहस्यम् बहुत्वे यञिञोश्चेति लुक् प्राप्तकाः गर्गाः वत्साः बिदाः उर्वाः॥ मधुबभ्र्वोर्ब्राह्मण-
कौशिकयोः॥ क्रमेण गोत्रे यञ् माधव्यो ब्राह्मणश्चेत् माधवोऽन्यः बाभ्रव्यः कौशिकश्चेत् बभ्रवोऽन्यः बभ्रुशब्दस्य गर्गादि-
त्वेऽपि नियमार्थमेतत् न च तस्मात् बहुवयञ्म लोहितादिकार्यार्थत्वात् तेन बाभ्रव्यायणीति सिद्धम्॥ कपिबोधादां।

८
प्रत्ययो भवतीति ज्ञा-
प्यत्वात् तेन पौत्रो दौ-
हित्र इति सिद्धम् तथा
च विदादिभ्यो गोत्रा-
पत्ये अञ् १

सि. गिरसे ॥ गोत्रे यञ् काप्यः बौध्यः आंगिरसे किम् कापेयः बौधिः । इमवनांगिरसेभ्यृ यास्यात् कपेपितस्थानिस्यतिरक्ते बोधा
दन्यत्रिबाहादूदेयाकृतिगणत्वाद्दाञ् कपेर्गर्गादित्वात्तु आंगिरसे वैतिनियमार्थे सूत्रे तत्र पाठस्तु लोहितादिकार्य प०
म. र्थः काप्यायनी ॥ वतण्डाच्च ॥ आंगिरसे गोत्रे यञ् वातण्ड्यः अनांगिरसे तु वतण्डस्य गर्गादित्वाद्यञ् वातण्ड्यः शिवादित्वादण्
२२ वातण्डः नच तथापि गर्गादित्वादेवोभयत्र यञ् सिद्ध इति वाच्यं लुकि स्त्रियामित्यस्यानुवृत्त्यर्थत्वात् अनांगिरसगोत्रेपि
स्त्रियां यञो लुक्प्रसंगात् नच गर्गादिषु च वतण्डशब्दाने तेन लुक् स्त्रियामिति पठ्यतामिति वाच्यं नच तथापि वतण्डात्
लुक् स्त्रियामित्येकएव योगोस्तु किं योगविभागेनांगिरसानुवृत्त्यासंभावादिति वाच्यं आंगिरसगोत्रे शिवाद्य
णो बाधनार्थं योगविभागस्वीकारात् वतण्डस्य ऋष्यित्वादेव ऋष्यन्धकेत्यणि सिद्धे शिवादौ तत्पाठस्य गोत्रे गर्गादित्वेना
सह समावेशार्थत्वात् एतत्सूत्रेणानांगिरसगोत्रेण असंयोगे यञ् विधानात् ऋष्यणो बाधः अनांगिरसगोत्रे तु यञ् नण्णो ।
हमयोः सिद्धिः ॥ लुक् स्त्रियाम् ॥ वतण्डाद्विहितस्य स्त्रियां लुक् शार्ङ्गरवादित्वाद्ङीन् वतण्डी अनांगिरसे तु लोहितादित्वा ।
त् ष्फः वातण्ड्यायनी शिवाद्यणि वातण्डी वतण्डी मण्डूकाण्णतो विति ष्फः तन्न भवति अनार्षयोरिष्टेः वतण्डस्य तु ऋष्यित्वा
बि० त् ॥ अश्वादिभ्यः फञ् ॥ आंगिरस इति नेष्यते अश्वस्य गोत्रापत्यम् आश्वायनः अश्व अश्मन् शंख विद शूद्र रोहिण खर्जूर नलि
न वंहिल भडिल सडिल भडित भडित प्रकृत रामोद क्षत्री ग्रीव काश कल्प गोलाङ्क अर्क स्वन वन पद चक्र कल आविष्ठ
पद विदधविष्ठ गोमिन् श्याम धूम्र अग्नि नाविश्वानर कुट शपश आत्रेय शापायन आत्रेय पक्षेत् यापिरम्यः मनवत यी २२
म अरड्वीन विशंप विशा यस्यापत्यं वैशंपायनः शंपाशातकूदामाह्वयनेयत्नेनततः विगतः शाम्पोनो यस्माद्वैशंपाय ।
नः स्मृतः इति तु योगारूढिकीनि निरुक्तिः विगतं शंपायां वज्ञ्यायनं यत्नेन यस्मात्स विशंपायनः ततः स्वार्थेण वैशंपायनः ।
अगस्त्यवत् तस्य वैशंपायनपवच जैमिनिस्सुमन्तुः पैवत्वे वज्र वाराणा इति वचनादिस्मर्थैः विशालो विविचपल

गृपदाहकैवेत्सलाप्य अनतुह्य अत्रैवेत्स्यंनुद्रुह्याचेयास्त्वयोगोत्रयस्ययोनाः पक्षेते विलिनोमराजर्षिः हैहकोस्मेवेति
सह. आत्रेहेति गार्ग्यादियंस्तेनः आत्रेयइतिइतस्मानिस्मइतिच्छगतः एभ्योयुवापत्येफक्त्समासमर्थ्यात् असमयायापमस्मया।
यद्दयस्यइलेभ्नवात्" शुभ्रिजाते" शुलिंगानुजातयाह्वाम्फक्त् जातस्यापत्येजालायनः शुभ्रीतिकिंजातायाअयमस्मिनत्र
कोवयथास्मात् शुभ्रीस्तक्तिलिंगविशिष्टपरिभाषायाज्ञापनार्थेमादिहिनोयइकम् अर्जेनपूढक समनस्तउर्मेन
त् आत्रेयभरद्वाजेआत्रेयायनोभरद्वाजस्येत आत्रेयोन्यः अनइत्रोएणतद्विधार्थेतिलक भरद्वाजस्मात्रेयेभारद्वा।
जायनआत्रेयस्येत भारद्वाजोन्यः तिकआतप कितव शिव वैदिर भर्गात्रैगर्ते गोत्रेफक् भार्गायनस्त्रैगर्तस्येत।
भार्गिरमः अनइञ्" शिवादिभ्योण्" गोत्रइतिनिहते अपत्यमात्रेप्राप्तेहृतिः ननुयूनिलुगितिसत्रेगोत्रसंज्ञापर्येन्तम्
गोत्रेकेजादिभ्यइमतोगोत्रयइत्यणोत्तुह्निरितिभाष्यकेयटयोः सस्थमितिचेत्समेतस्यमतोतरत्वात् असयात्रस्यहृतिः
कथ्यटादिविरोधात् शिवस्यापत्येशैवः अथशिवादिभ्य इत्येवास्तु एभ्योयथाविहितमपत्यार्थात् नचइत्यसं
गः पुनर्वचनवैयर्थ्यात् नचबाधकबाधनार्थेतत् इत्रोबाधकस्यअपत्यार्थात् शिवादिभ्योविधानाभावात् पारिशे।
षाद्गणएववसिद्धेः नैवमहद्दाभ्योनदीमानुषीभ्यइत्यत्रापि यथाविहितमित्यनुहृत्यापत्यमात्रेणापत्तिः पुनर्वचन।
वैयर्थ्यात् इकप्रत्ययबाधकबाधनार्थत्वाभावात् नचइदमप्यधिकेसमयथाविहितमित्यस्तौ इत्यस्यसंगाइतिवाच्यम् उक्त
रीत्येवतेनिराकात् मातुरुत्संख्येत्यत्रस्त्रीअपत्यार्थतत्वाभावादेवइकोनाशंकत्वात् सत्ये इष्टिरेषाशाह्नस्यशिवादिभ्युप।
हितस्य इत्रोवाधनार्थमपत्य इत्यस्यावश्यकत्वात् अपवादत्वात्सेनांनलतणकादिभ्यश्चेतिणप्रसंगात् नवाधनार्थेय
थाविहितमित्यस्योपपत्त्या अतइत्यमस्यसंगात् अण्वच्यनसामर्थ्याभावात्सिद्धेः शिवप्रोष्ठवैजेभमरिका अनाभि।
लात संयिष्ठनि ककुद कहोडकहूय गोधरलवनेउरणकार्णीवीरपुर्णीजलपुर्णीजलोकूद परिमेकपरिषिक गोहि।

८ सि. म.

लिक जटिलक बधिरक मञ्जिरक वृष्णिक व्रजनक व्रजनरोक्त आलेखने विश्रवणरवण श्रवणश्रमणयमस्त्रियोगेन वि
श्रवः शब्दस्यैतावादेशौ तन्मात्रविषयके मन्त्वमते रेवा विश्रवसोऽपत्यं वैश्रवणः रावणः वर्तनात्पिटकपिटाक
तृणाक नभाक जननामसन्तरन्कारु अथ तैतेनजागन्कारव आर्तभागः यथैश्चुतिव्राह्मणा अश्वादिभ्यात् फञपि दे
लाघोक्तस्यास्तकारलोपः नागन्कारेयः उल्कपापौरोहितिका आर्यश्वेतासपिष्टपिष्ठ मयूरकर्णावहरकर्णातन्तु
श्रस्माकाविलत्कर्णाक्षेपौषुः नन्दीचामित्र नाड्गायनः नाड्गायनः यथावावकर्मणोमयूरकसा भावतीमालत्य नतन्त
शाह्यकाहेनाघइतिवसामः क्षत्रियाणांगणागोत्राः तिकादिनाफिञ् गांगायनिः अश्वादिनाफक गांगेय इति वैरूप्यम्।
विपाशा वैपाशः कृत्वादिनाच्फञ् वैमातृषेयः यस्कलमहडुल अथः स्मृत्वाविलेदरविरूपाति भूमि इलासपल्ली य
वीनयाः कुस्मायाः अपत्यं कौसः विवर्णीविवर्णोच त्रिवेण्या अपत्यं त्रैवणः ॥ अवृद्धाभ्यो नदीमानुषीभ्यस्तन्नामिकाभ्यः ॥
अवृद्धसंज्ञानि यानि नदीनामानुषीनामवचनानि तेभ्योऽण् स्यात् ढकोऽपवादः यामुनः नार्मदः मानुषीभ्यो यथा शिक्षि
ताया अपत्यं शैक्षितः अवृद्धाभ्यः किं वासवदत्तेयः वासवदत्तेयः वृद्धिर्यस्याचामादिरिति वृद्धसंज्ञा ॥ ऋष्यन्धकवृष्णिकुरु-
भ्यश्च ॥ अण् स्यात् ऋषयो मे च स्वहारः वासिष्ठः वैश्वामित्रः अन्धकेभ्यः श्वाफल्कः वृष्णिभ्यः वासुदेवः आनिरुद्धः को-
विस्त्ववाह्लादिभ्यात् कुरुभ्यः नाकुलः साहदेवः ऋषिग्रहणात् ठक्फकोः प्रतिषेधेन वासिष्ठादौ ते यस्मादौ परत्वे
परिहारोऽणलक्षावकाशो यो अस्य ब्राह्मण ठकोर त्रिपदे विप्रतिषेधे परत्वादित आनिरुद्ध इति ठक् आत्रेयः अवृद्धाभ्यः १९
मणोऽवकाशः मार्कण्डिकाया अपत्यं मार्कण्डिकः शुभ्राभ्यो वेतिन्ढक् कल्यकाण्डिका अपत्यं कार्त्तिकेयः गोणिकाया अ-
पत्यं पौणिकेयः मौद्गलिकेयः उभयप्रसंगे परत्वात् ढक् यथा वाढकोढकस्त्रोविप्रतिषेधेन सुखं स्यात् ढको-
वकाशो दात्रेयो गौसेयः ढकः अवकाशः नदीदासी उभयप्रसङ्गे परत्वात् तुभ्राभ्य इति ढक् नाडेरः दासेरः ढकोऽव

वि॰ का॰ दासे

काम्याः कामेष्टेयः भाष्यवाहेयः फकः शूर्वोक्तः जेष्ठशास्त्राद्रभयप्रसंगेफलम् अविधः नवसंख्याणाः पुनर्विधानस्यापवाद
बाधनाधिना कथं विप्रतिषेधः इत्याशंक्येतन्नद्बाधकस्याणावलवत्वात् तस्मात्संख्याणि अत्रैः प्रतिषेधप्रवचकस्य इति चेन्न मे
वे मध्येणवा इत्यायेन संख्याणाऽस्य मात्रापवादत्वात् एकोविप्रतिषेधस्य युक्तत्वात् एतेन एकग्रहणस्याद्गु फलोविप्र ९१
तिषेधोपि व्याख्यातः स्त्रीभ्यो फलकस्य तन्नाम्निकाम्य इत्यणा यस्य एव बाधकत्वात् एवं संख्येधकमस्मिन्निरूपस्य इत्यस्याः
वकाश इकः सेनान्तः इति एष्यस्य पा विधिण्ये इत्यादिः नातस्मः ग्रास्मः वेधकस्मः भेमस्मः इत्यत्र परत्वात् एषव
स्यादेतत् निमानां शास्त्राणामनिराधका द्विवेशप्रयोगेण कथमवाख्यानमिति अत्राहुः त्रिप्रकरणान्तर्के नाम कार्यः
द्वितिस्त्रते रेधकाद्विवेशा अपि निमा[illegible] यदा पाय स्मानि स्मवे पिन दोषः शंकास्य प्रयोगेण कालस्य साधुत्वात्वाख्यानवदि
ति॥ माननु तस्यास्य समद्रूपर्वायाः अणि सिद्धेतन्नानि योगेन उत्तविधानार्थं वचनम् अप्येधमस्यस्त्रीत्वस्य शास्त्रस्मा
गोपेणा नि[illegible]देशः परिकल्पत्वा विमाप्यशास्त्रनिम्नमर्थः सचमायप्रसिद्धान्तुवादः संवेधि शास्त्रस्य प्रसिद्धत्वात् उपाद
नमिति वाद्धृदस्य त्रैकत्वात् द्विनिके घटः नेनसांमात्र इत्यादेर्धात्रमात्र परत्वे नोत्तम केचित्तु अभिप्रस्पात्प्र
घ्यो ये इत्यस्यानि मत्वज्ञापनार्थं इत्याहुः द्वयोर्मात्रोरपत्यं द्वैमातुरः षाण्मातुरः तद्धितविवक्षायां तद्धितार्थोत्तर
पदे तिद्विगुः सांमातुरः भाद्रमातुरः कन्यायाः कनीनच फकोपवादेण तस्मिन्नियोगेन कनीन्यादेशाश्च कन्याया
अपत्ये कानीनो व्यासः कोणाश्च न[illegible] वातत यानेत्र एवकत्वात् त एतस्य योगानुपपत्तिः शास्त्रोक्त विवाहस्य वैके शुभ्रसं
योगे स्मत्वकत्वाख्यास्त्र प्रयोगाभावात् विवाहस्यमिश्र एकेणापि प्रयोगापि कस्यात्मत्वात् इति केचित् अन्येत्पुनिरे
वनाम्नाहात्म्यात्स्य योगे प्रवर्तत यानिः कुम्भ यथा समवर्ती के इत्यादिः पुनः कन्याभावस्पतयोः प्रयाणा प्रसिद्धत्वा
दित्याहुः विकीर्णे शृंगाल्कग्रालाहत्यस्म यद्वाना मिश्र वैकर्णो वात्स्यश्च वैकर्णिस्मः शौङ्गः भारद्वाजश्चेत शौं

४८
सि.
स्त्र.
२१

द्विरमः कागलश्चात्रेयश्चैव कागालिरमः शुंगे साचेतपोटवत्वोगेयः इति प्रत्युदाहार्यम् ॥ कीलालपाका ॥ तत्रामिका ।
ध्वःस्वर्णोवाधितापरत्वात्प्राप्तस्य घवः इति ढकः पाक्षिकबाधार्थमपि विधानम् पैलपैलेयः ॥ ढक्च मंडूका
त् ॥ वासात् घादयापवादः ॥ मांडूकेयः मांडूकः मांडूकिः ॥ स्त्रीभ्यो ढक् ॥ स्त्रीप्रत्ययान्तेभ्यो ढक् ॥ वैनतेयः ननु स्त्री
शब्दग्रहणे स्त्रीलिंगशब्दस्य स्त्रीशब्दस्वरूपस्य तदर्थस्य वोपादाने नाभिपेलविल ... यौगिजदारद्दार
रसिद्धेः अत एव नापीपीति चेत्सत्यं स्त्रीशब्देस्त्री इति तत्र यतितानास्त्री इति नाधिकारगमात् अधिकारविहिता
प्रत्ययान्तानामेवोपादानात् किन्नादेश्च अवधानात्स्त्रीति स्त्र्यधिकारस्य स्पष्टावादेवग्रहणात् इलविला
दिशब्दानां तु स्त्रीहलिलेपि स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावात् नचैवमत्रेयादेरसिद्धिः शुभ्रादिपाठात् वडवाया वृषे वा
च्ये ढक् ॥ शुभ्राकृवात् कोकिलात् ततः प्रकत्वामितेता मत्रगोधाया ढ्रग्विधेः ततः प्रथमत्वाभावादस्य स्य
ढगादेरिदं विधानं वडवाया वृषो वाच्ये ॥ वाडवेयः वृषो बीजाश्वः प्रत्ययेन वाडवस्मैव प्रत्ययलक्षण ढगर्थेश्चेवो
क्तत्वेन नबाधात् क्रौंचः कौकिलः प्रथमप्रत्ययढगपवादौ तत शुभ्रिकापाणपाणा वात्तमात् मौषिकारेमाता
रः गोधायाः भ्रमात् गौधेरः ॥ अचः ॥ स्त्रीप्रत्ययान्ताद्व्यचोपत्ये ढक् तन्नामिकाण्यरमणोपवादः दात्तेयः पार्थेर
सपत्न्यादेरपि मण इति केचित् शिवादित्वादपत्यप्रत्ययः ॥ इतश्चानिञः ॥ इकारान्ताद्व्यचोपत्ये ढक् न तु इञन्तात्
दौलेयः नैधेयः इञः किं दाक्षिः अनिञन्तात्किं दाक्षेरपत्यं दाक्षायणिः यवः किं दधेरपत्यं दाधिः मरीचेः
तिहृति प्रत्युदाहरणं तु चिन्त्यम् बाह्वादित्वात्मारीचिः इति स्थुकत्वात् शुभ्रादिभ्यश्च ॥ अत्र इलत्वाणोत्सर्गि
कपोरणो निवेदक अनुषंगलत्वाण्ढनादेश्च यथासंभवमपवादोयं ढक् शुभ्रायाः अपत्यं शौभ्रेयः वैष्ट
पुरेयः शुभ्राविष्टपुरा लक्षणशब्दादशकालणालास्थल यातालकाविधवा विकर्णरोहिणी रुक्मिणी

उ० २५

दिक् शालूक अजवस्ति शकन्धि लक्ष्मणश्यामयोर्वासिष्ठे लाक्ष्मणेयः श्यामेयः वासिष्ठेऽन्यत्र लाक्ष्मणायनः श्यामायनोमः
श्वादिनामकन् गोधा कृकलास आणीवी प्रवहण प्रवाहण भरत भरत मकरुम मृकण्डु मृकेडस्मुनेस्तीर्थेमि।
तिस्कांदम् इकारांतपाठे इकारलोपः मार्कण्डेयः केशर इतर अन्यतर आलीढ सुपत्स्तदत्त सुदामन् कडुम्र कद्रूर
ति मधुरा स्मानो कारलोपः काद्रवेयः तुद अकशाप कुमारिका कुबेरिका किशोरिका जिह्माशिन् दीर्घिना।
यिना इति इत्येनिपातनान्नकारलोपः जैह्माशिनेयः परिधि वायुदत्त शकल शलाक खदिर अम्बिका अशोका गंधपिंग
ला खडोन्मत्ता अनुदृष्टिन् जरतिन् बलीवर्दिन् विप्र बिम्ब श्वन् अश्मन् अजिर आकृतिगणोऽयं तेन गांगेयः पाण्डवेयः ॥
विकर्णकुषीतकात्काश्यपे ॥ वैकर्णेयः कौषीतकेयः काश्यपे किं वैकर्णिः कौषीतकिरन्यः ॥ भ्रुवो वुक् च ॥ भ्रुशब्दाद
पत्ये ढक् तत्संनियोगेन वुक् भ्रौवेयः ॥ कल्याण्यादीनामिनङ् ॥ अपत्ये ढक् तत्संनियोगेन इनङ् च ङि·आदेशादेशः का।
ल्याण्या अपत्यं काल्याणिनेयः कल्याणी सुभगा दुर्भगा अनुदृष्टि जरती बलीवर्दी ज्येष्ठा कनिष्ठा मध्यमा परस्त्री दौर्भा।
गिनेयो जनकेन सह कश्चित् भवभूतिः कृतेकानि ह्नि ये यस्य ज्येष्ठिनेये विवासितमिति भट्टिर्णोर्हेणो यद्यत्र पस्मिचिल
अचेक्ष्म कमाराधयावइति भट्टीरविः ॥ कुलटाया वा ॥ इनङ् मात्रस्यायं विकल्पः ढक् तु नित्यः सर्वेणैव कौलटिनेयः कौलटेयः
इनङि ढे सती भिक्षुकी कुलटा याति ब्यभिचारिणी सा स्त्र्यादिभ्यो वा इति ढक् कौलटेरः ढकि कौलटेयः तथा चामरे
णोक्तं अथ बान्धकिनेयः स्याद्बन्धुलश्चासतीसुतः कौलटेरः कौलटेयो भिक्षुकी तु सती यदि तदा कौलटिनेयोस्याः कौल
टेयापि चात्मजः केचित्तु स्त्रीयामपीनङा कौलटिनेय इति रूपमिमाहुः त्वद्दाभ्यः परत्वात् ढगिति इति त्तिस्त्र चिमा न
स्यैकसिकतयापत्ते ढक इनङः सर्वोरत्वात् ॥ चटकाया ऐरक् ॥ चटकस्येति वक्तव्यम् अनया पुंलिंगचटकशब्दादिने।
वसात् स्त्रियोत्तलिंगविशिष्टपरिभाषया सिद्धे चटकादित्येव सूत्रपाठ इति सामकारो किंचित्साभाष्यवार्तिकविरोधात्

लोपू १

८
सि॰ त्रि॰
स॰

चटकस्य चटकाया वा अपत्यं मिथुनज्ञापितत्वित्तु चाटकैरः। स्त्रियामपत्ये लुक्वक्तव्यः तयोरेवापत्यं स्त्री चटका चटकाया।
अपत्यमित्यज्ञापितत्वादिति लोपे भिन्नकेटापो पुनरजादित्वात् अपत्ये चाटकैरः अपत्ये चटकैव स्त्री समरः॥ गोधाया ढ्र
क्॥ गोधेरः शुभ्रादित्वात् मात्रिकोढ्रक् गौधेयः॥ आरगुदीचाम्॥ गौधारः ढ्रकामित्युदीचां विधानमपत्ये पितृ्रिर्थ्ये जःस्वर्पा।
स्वापत्ये जारः॥ पौत्रारः॥ दत्रिमारिः क्लीवपुत्रवोध्यः॥ क्षुद्राभ्यो वा॥ अनियतपुंस्का अङ्गहीना वा क्षुद्रा इति भाष्ये वा शब्द
११ ग्रहणादि इति कैयटः शीलाभावो गुणाभाव वस्थेमस्मत्पूर्वं फलितार्थः काणेरः काणेयः दासेरः दासेयः॥ पितृष्वसुश्छण्॥ अ।
णोपवादः पितृष्वसुरपत्यं पैतृष्वस्रीयः॥ ढकि लोपः॥ पितृष्वसुः स्वस्रीयस्य लोपो ढकि ढकि परतो लोपविधानसामर्थ्यादेव
ढक् लभ्यते तेनाणन्तरस्यापि पैतृष्वसेयः॥ मातृष्वसुश्च॥ चकारेण पितृष्वसुरनुकर्षः तस्मात् छण् ढक् च भवेत् मातृष्वसुः शब्दं
स्यात् मातृष्वस्रीयः मातृष्वसेयः॥ चतुष्पाद्भ्यो ढञ्॥ चतुष्पाद्भिः तिजातिवाचिभ्योऽपत्ये ढञ् अणाद्यपवादः कमण्डलु शब्द।
श्चाहिशेषः तस्यापत्यं कामण्डलेयः शैतवाहेयः जाम्बेयः॥ गृष्ट्यादिभ्यश्च॥ ढञ् स्यात् अणाद्ढकोरपवादः गृष्टेरपत्यं गा।
र्ष्टेयः न च गृष्टिः सकृत्प्रसूता गौ सा चास्य गृष्टित्वादिति सिद्धत्वाय अयमेव गृष्टिशब्दः शुभ्रादिः सेवार्थ यो हृष्टभोगो मित्रानट्
इति श्वेतादाभ्यःप्रयोगात् अतः पातिकायुदात्तार्थे मित्रं हृष्टे गृष्टिशब्दो णत्वमित्याहुः गृष्टि हृष्टि वलि हलि विश्रि
इ अगस्त्य मित्रयु श्वेतयोर्ष्टिश्चिलादेशः अमेधोऽग्रतस्थानित इति ढक् प्रसक्तिः मित्रयोरपत्यं मैत्रेयः देविनाघनादित्वाच्चे।
११ निपातनात् युलोपः॥ राजश्वशुराद्यत्॥ राज्ञोऽपत्ये जातिग्रहणं कर्त्तव्यम् अपत्यस्य क्षत्रियत्वेऽपत्ये इत्यर्थः राजन्यः येवा
भावकर्मणोरितिनटिलोपः वेष्टपेभ्युद्देवा राज्ञोऽपत्ये राजनः इत्यण् अन्निति प्रकृतिभावान्नटिलोपः श्वशुर्यः श्यालः॥ क्ष
त्राद्घः॥ क्षत्रस्यापत्यं क्षत्रियः जातावेव अन्यत्र क्षात्रिरमः॥ कुलात्खः॥ कुलीनः यत्किंचित्कुलोपपन्नं लक्षणसाधारण्यात्
कुलपदं प्रशस्तत्वमभेतदन्तादपि जन्मराज्यपूर्वपदादेतिउ किमामपट्टात् अमध्याग्र…मातिपदिकेन तदन्तविधिरिति

१० सत्कृष्णस्य सकृत्प्रसूता गौरित्य
मरः सुकृत्प्रसूता ह्यंसेव
सिद्धमितिवाच्यं गोरि
त्यस्योपलक्षणत्वात्॥

षेधेन तद्देयर्थात् आढ्यकुलीनः नवकुलीनशब्देन कर्मधारयात् सिद्धिः अनाढ्य.... लोपस्येयर्थाकस्यायोगात् ईकारो
दात्तत्वानुपपत्तेश्च ॥ अपूर्वपदादन्यतरस्यां यड्ढकञौ ॥ कुलादित्येव कुल्यः कौलेयकः पक्षे खः कुलीनः अपूर्वेति किं आढ्य
सं॰ कुलीनः आढ्यकौलेयकः इति माभूत् पदग्रहणं किं विभाषायामपदस्ति बहुत्रिशिष्टकुलशब्दात् बहुकुल्यो बाहुकुलेयकः
ति यथा स्यात् ग्रामयत्वेन बहुव्रः पदत्वाभावात् ॥ महाकुलादञ्खञौ ॥ वासः पक्षे खः माहाकुलः माहाकुलीनः महाकु
खः॰ लीनः ॥ दुष्कुलाड्ढक् ॥ वासात् पक्षे खः दौष्कुलेयः दुष्कुलीनः ॥ स्वसुश्छः ॥ स्वसुरपत्यं स्वस्रीयः ॥ भ्रातुर्व्यच्च ॥ भ्रातृव्यः भ्रात
त्रः भ्रात्रीयः अणोपवादोयम् ॥ व्यन्सपत्ने ॥ भ्रातृशब्दाद्व्यन् अपत्यसमुदाये न शत्रौ गम्ये भ्रातृव्यः शत्रुः भ्रातृव्ये शत्रौ
लो॰ अपत्यत्वाभ्यामना भ्रातृव्येनेति वचनात् इति भाष्ये स्पष्टं अपत्यार्थे प्रत्यये तु भ्रात्रीय इति वृत्तिः सपत्नपदमशुमत्र
मिति केचित् सपत्नीशब्दाद्विवार्यते निपातनेति लिङ्गान्तर्गतादनवम् येनः सपत्ना अपत्ये भवे तिमन्त्राव ग्रहपाठा
दिमते ॥ रेवत्यादिभ्यष्ठक् ॥ रैवतिकः यथा संभवमणादिनामपवादः रेवती अश्वपाली मणिपाली द्वारपाली वृकव
ए॰ ञ्चीयूतग्राहकणग्राहदंडग्राह कुक्कुटाक्ष ॥ गोत्रस्त्रियाः कुत्सने णच ॥ गोत्रप्रत्ययान्तस्त्रीशब्दात्पञ्चकोत्सः । कुत्सायांपि
वनी॰ त्रहत्तानेमात्रापदेशः कुत्सा गार्ग्यपत्यं गार्गो जाल्मः गार्गिको वा अपत्यं निसामर्थ्यात् अपत्ये तद्धितेश इति पु
वद्भावात् गार्ग्यशब्दात्स्यसयो यस्येमकारस्य अपत्यस्येति यकारस्य लोपः गोत्रे किं कारिकेयो जाल्मः स्त्रियाः किंग
पगविर्जाल्मः कुत्सने किं गार्गीयः सोदनत् णिकरणं अर्थभक्ते रेवदा ह्वीमत्तेन हृदरनुपयोगात् नववर्तं इत्यगोत्रा
पत्यं स्त्री वर्तते ततः अपत्यं कुत्सितेत्वाते जाल्म इत्यप्रकृते हिमावादृर्शमिति वाक्यं नचापिपुंवद्भावेन रू ख्य॰
पातिदर्शादातं सर्वाद्वैवणमत्ययोमते सर्वमाचामवृद्धाफिन्बहुलमिति फिनेनार्थत्वात् लौचुकायनो जाल्मः
इहहिलुचुकस्यापत्यं स्त्री लुचुकायनिः स्त्रियामितोमनुष्यजाते विनिर्दिष्टेषु पुंवद्भावेपि लुचुकायनिशब्दस्य हृदिताहि।

८
सि॰
मु॰
१२

मातरिणित्वेन वृद्धेरविहितत्वात् नतु गार्ग्या अपत्यं कुत्सितास्त्री गार्गी सा भार्या यस्य गार्गीभार्य इत्यत्र वृद्धिनिमित्तस्येति पुंव।
द्भावनिषेधार्थमपि णित्वमस्तु मैवं अपत्यस्यैव गार्गीशब्दादपत्यप्रत्ययान्तस्मतेः नयाहि [illegible] निगोत्रे बाधस्यात् नाद्यः अस्त्रि पु
यामिति पुंवत्संज्ञानिषेधात् नोत्यः गोत्रे गोत्रप्रत्ययोत्तरनिषेधात् नतु गार्ग्या अपत्यं या स्त्री तस्या न पुंवत्संज्ञानापि गोत्र
संज्ञा गार्ग्यप्रत्ययाभावात् पौत्रप्रभृतेरपत्यस्य गोत्रसंज्ञाविधानात् तदभावे च एको गोत्र इति नियमाप्रवृत्तेः पित्रापि।
तामहादेरेव वंश्यतया मातामहादेर्वंश्यत्वाभावाच्चागत्ययोस्मादेव गार्ग्यः इति वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावनिषेधः
गोत्रत्वाभावेनानेकेति निषेधस्याप्रवृत्तत्वात् मैवं गार्ग्या अपत्यं या स्त्री तस्या मातृवंश्या गर्गकुले भवत्येवेति एको गोत्र इति
नियमप्रवृत्तेः पौत्रप्रभृतिग्रहणस्य अव्यवहितापत्यमात्रोपलक्षणत्वात् तस्मात्किन्तर्थमेव णित्करणं बोध्यम् ॥ वृद्धा
ट्ठक् सौवीरेषु बहुलम् ॥ अत्र पूर्वयोगः कुत्सनमात्रे वृद्धाट्ठक् [illegible] फञ्चेति द्वयं कुत्सने सौवीरगोत्रे च फाण्टाहृ
तीति सूत्रे सौवीरगोत्रमात्र इति विवेकः सुवीरदेशे भवाः सौवीराः वृद्धात्सौवीरगोत्रे [illegible] निवर्तेन ठक् कुत्सायां भाग यू
वित्तेरपत्यं कु[illegible]त्सिते भागवि[illegible]त्तिकः पक्षे यञिञोश्चेति फक् भागवित्तायनः तार्णबिन्दवस्यापत्यं तार्णबिन्दविकः पक्षे ता
आकाशापेयिः र्णबिन्दविः अत इञ् आकाशापेयिकः ॥ फेश्छ च ॥ फिञन्तात्सौवीरगोत्रादपत्ये छः ठक् च कुत्सायां यमुन्दस्यापत्यं यामुन्दा
यनिः तिकादित्वात्फिञ् तस्यापत्यं कुत्सिते यामुन्दायनीयः यामुन्दायनिकः कार्ष्यायणीयः वार्ष्यायणिकः सौयाम।
नीयः सौयामनिकः एतेन यञ्ञ एव फिञन्ता इह सूत्र इति मतं निर्मूलमिति यामुन्दे कुत्सने किं यामुन्दायनिः औत्सर्गि। २
कस्याणोऽपवादश्चिनियार्थमिति लक्षक सौवीरेष्वित्येव कायनिः ॥ फाण्टाहृतिमिमताभ्यां णफिञौ ॥ नेह यथासंख्यं असाध्वसस
परनिपातादिति शिक्षिकैयटादयः फाण्टाहृतः फाण्टाहृतायनिः मैमतः मैमतायनिः भाष्ये तु फाण्टाहृतशब्दे वृद्धेरनुप
योगात्सिद्धे किमर्थमिमाहेपाद्य यासंख्येनार्थम् अस्यथाभिमतशब्दाद्यथेणित्वसार्वरूप्यकत्तापत्तेः ॥ कुर्वादिभ्यो ण्यः ॥

अपत्ये सौवीरबाह्लीकयोर्निवृत्तिः कौरव्या ब्राह्मणाः कुरुनादिभ्यो ण्य इति क्षत्रियविषयम् तद्राजसंज्ञैव
तिकादिपाठान्फिञपि कौरव्यायणिः कुरुकर्णौ रंमंजार अजमारक एवकविक सम्राजः क्षत्रिये साम्राज्यः साम्राजो
मक्कविमतिवाक् पितृमत् इन्द्रालीराजिदामालिहिगणकादि कैशोरिकापिञ्जलादि कुराशिलाकाश्रमरक शु
ऽभ्रं दर्भ केशिनी स्त्रीलिंगपाठसामर्थ्यान्ङ्ग्रेवत् कैशिमः वेनाच्छन्दसि वैन्यः लोके शमादिकः प्रयोगः सुपर्णाप्रभ्या
वानाप्रचवामरथ्यस्यावधुत्र सर्म कार वलभिकार पथिकारिन मूढशंकल हूर्टशलीनरकारज्ञातिशब्दाश्च का
स्प १ रिणः सेनान्तेम्नान्नेरणसिद्धेः इभ पिञ्जौ वामरथ्यकाण्वादिवत्स्वरवर्जमितिवक्तव्यम् प्रकरणात् ण्य एवं सर्वान्तस्य।
तिवाच्यम् काण्वादीनां यत्कार्यं तन्न्याय्यमतिदेशः केवलानां तेषां विशिष्टकार्यविधानाभावात् वामरथ्यस्य च्छात्रा वा
मरथ्याः इह स्त्रीवाचिना काण्वादिभ्यो गोत्र इत्यण् आपत्यस्येति यलोपः नन्वेवमपि यस्य चाश्रयातिदेशोन यात्रोति
वामरथ्या इति वृद्धप्रत्ययोन स्यात् काण्वादिभ्यो विशिष्टय हि हितेन तस्यैवातिदेशात् एवं वामरथ्यानां संघो वामरथ्यैः
सत्र संज्ञाकल्पनलक्षणत्यनिज्ञामिमयतनस्यात् नच यन्त्वदिति वक्तव्यम् प्रकृताश्रयकार्याणां नातिदेशो वामरथ्याना
मा इत्यणो सिद्धेः सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशात् मैवं स्वरवर्जमिति तत्प्रत्ययेन विशिष्टसामान्येनैव यन्नताना
काण्वादीनां यत्कार्यं तन्न्याय्यं वेषाप्यतिदेशात् काण्वादित्वमात्रप्रयुक्तकार्याणां तिदेशो हि स्वरस्यानया वादेवा
नातिदेशेन समुदायाय्यर्थः स्यात् वामरथ्यायुवापत्ये स्त्री वामरथ्या वामरथ्यायनी यनश्चप्राग्दीव्यतः नदिताः वाम।
रथ्यस्य युवापत्यं वामरथ्यायनः यनिञोश्चेति फक् स्वरवर्जं किं वामरथ्य इति ण्यप्रत्यये स्वरेण अन्तोदात्तो यथा स्यात् अ
तिदेशेन ञित्वादाद्युदात्तो माभूत् ॥ सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्च ॥ ण्यो ण्य: हारिषेण्यः पतिसेनायामपत्यं हि तिषेणः पुमि
ढ्याः सेनान्तत्वे लाक्षण्यः कारिशिम्भी तद्विशेषाणामुपादानं तान्तवायाः कौम्भकार्यः नापित्यः प्राचामतेनेदे उदी।

४ वोपरत्वात्फिञोवस्समाणत्वात् ॥ उदीचामिञ् ॥ श्वेतांकाभ्यप्रवक्तृतिभ्यः द्वारिषेणिः लालणायनिः तौलवलिः

सि. कौम्भकारिः नापितात्तु परत्वात्फिञ् नापितायनिः नचोभयोरेवकथम् ःलाडणः षण्डंवत् न्तवाद्मामणी स्वर्णोपः पदेना २९

द्व. त्वणः येचाभावकर्मणोरितिनस्त्रिलोपः नवशिवादिपाठेननिर्वाहः विशेषविहितेनाणाऽङ्गोबाधादितिवाच्यम् वा

२६ ध्यसामान्यचिंतायामणस्यापिबाधापत्तेरणेविधानापत्तेः बाध्यविशेषचिंतायांतद्भूरस्तादपवादन्यायेनरणस्यैववाधा

पत्त्याविरोधेऽवीरत्वात् एवंचोक्तवार्तिकभाष्याद्गुराधाक्षिवादेतत्तवशादपाठेनार्थइतिबोध्यम् तिकादिभ्यःफिञ् ति

कस्यांसंदेनेतिकोनीतितिकः तस्यापत्यंतैकायनिः तिकतिनवसत्तावाला शिखा ग्रस्माशादल सैंधव यमुंद रूप्यह

ववार्ष्यायणिः यकारांतत्वविहते याम्यनोउ ग्रामित्र ऊरुदेवर तैलमिल ग्रस्मलाकट गोकक्षकौरव्य त्वचिषा

ह्रोय भौरिकिभौलिकि चौपयतैमयत शैकयत दौतयत धनयत चटमस्र ग्रुभगंगावेरणप वकुशाराट शालकाला

नकाशवाममा उरमा यता कौशल्यकार्मार्याभ्यांच कौशल्यायनिः कार्मार्यायणिः इत्यपवादःफिञ् ननु कौशल्यश

ब्दःकोशलेतिस्यंतःकार्मार्यशब्दःकाविलतलणणपत्यसंयोतः तयोस्याग्रहणंनेष्यते कौशल्यस्यापत्यंकर्मा

रस्याद्रयोरेव कौशल्यकार्मार्यातिदेशविधानात् दगुकोशलकारच्छागद्रष्णांणापिञ्यकारणोयुडितिवक्तव्यम् दागव्यायनिः कौ

शल्यायनिः कार्मार्यायणिः नत्रफिञोयुडागमेयमयादिनाभावानफस्यायनस्यात् नचपरत्वाददेशःपुटःकृत्वाकृतस

सत्वेनस्यायत्वात् नचकृतेत्याद्देशाशस्तात्रात्यात्स्पप्रवर्तनस्यइतिवाच्यम् तथापितुपतिसंनिपातशिष्टत्वाद्युडो

नंगत्वात् उपत्तशिष्टस्यादेशस्यवहिरंगत्वात् नचायत्वादिष्टपदेशिवद्भवनेस्वरमित्रयेमितिवक्ष्यमाणत्वात्

द्यादेशोप्यंतरंगइतिवाच्यम् तथापियुटोनवकाशत्वेनबलवत्वात् नचपुक्करणंव्यर्थःश्वेतत्वेनदोषाभावादि

तिवाच्यम् दागव्यायणिरित्यत्रैकारांतत्वविरहादेगुणानुपपत्तेः मेवं चकौशल्याणयुडादेशायोर्गुणपक्षिधानात् ॥

दृस्यापत्यमित्यर्थे परस
प्रइत्येवउक्तेस्मयो
विष्टत्वात् सतं फिञ् स
नियोगेन कौशल
कर्मा १२

अणो द्व्यचः॥ अपत्ये फिञ् स्यादपवादः कर्त्रपत्ये कार्त्रिः तस्यापत्ये कार्त्रायणिः अणः किं दाक्षेरपत्यं दाक्षायणः यस्मिन्नेव इति
फक् द्व्यचः किं औपगविः अतन्त्र॥ उदीचां वृद्धादगोत्रात्॥ आम्रगुप्तायनिः उदीचां किं आम्रगुप्तिः अगोत्रात् किं
दाक्षिः अगोत्रात् किं औपगविः कारिशब्दादपि परत्वादिञेव नापितायनिः॥ वाकिनादीनां कुक् च॥ अपत्ये वा फिञ् नस्मि
सो॰ योगेन कुगागमस्य वचनं वाकः स्यात् सीतिवाकिनः अस्मादेव निपातनात् दिन् वाकिनस्यापत्यं वाकिनकायनिः एतेभ्य
तइञ् वाकिनिः अगारेधपधते इति गारेधः पृषोदरादिः गारेधकायनिः गारेधिः फिञ् सन्नियोगशिष्टस्य कुकस्तद्भावेपा
वस्याभावात् वाकिन गारेध काक काकस्य लेका वर्मिवर्मिणो नलोपस्य वार्मिकायणिः कुकः पूर्वो नलोपा भावेन ना वार्मिकायणिः॰
लोपानुपपत्त्या नलोपविधाने नेनकुक् इति परादिने कार्यं इति भाष्ये लिङ्गविशिष्ट परिभाषया वर्मिणी वर्मिणी शब्दाभ्या
मपि प्रसङ्गविधानाद् स्यात् इति पुंवद्भावः कुकि सति तद्धितादिना भावाद संज्ञाविरहात् स्यादिति केयटः॥ पुत्रान्तादन्यतर
स्याम्॥ पूर्वेणा पत्ये फिञ् सिद्धे तस्मिन् कुग्विकल्पार्थं सूत्रम् गार्गीपुत्रकायणिः गार्गीपुत्रायणिः गार्गी पुत्रिः॥ प्राचा
मवृद्धात् फिन् बहुलम्॥ अवृद्धात् फिन् स्यात् ग्लुचुकायनिः ग्लौचुकिः अवृद्धात् किं राजदन्तिः दाक्षिरित्यत्र बहुलोक्तेर्न
प्रौढपरस्य दत्त शब्दस्य वृद्धत्वाभावात् प्राप्तः फिन् फलात्॥ मनोर्जातावञ्यतौ षुक् च॥ मानुष्यः मनुष्यः मानुषी मनुषी जातिः
समुदायार्थः अत्र वार्तिके अपत्ये कुत्सिते मूढे मनोरौत्सर्गिकः स्मृतः नकारस्य च मूर्धन्यस्तेन सिध्यति माणवः
अणि मानवशब्दे सिद्धे विशेषविधिं वचनारम्भः न च नद्देऽमाणवो नेवा सिद्धिरिति निपातनात् तस्यैव स्यात् प्रसिद्धिः अ
पत्ये विशेषानवधारणात् विहितार्थ करणात् निषिद्धा चरणात् कुत्सितत्वं विचारादिमे मूढत्वे तत्र कुकः पूर्वान्तत्वान्मा
य॰ नुषाद् इति बहुषु पश्चिनो प्रेति लोपः स्यात् अपत्ये सोमन् गोत्राधिकारात् जातिस्तु समुदायार्थो न तत्र समयार्थः एवं
मानुषाणां संघो कलतत्र मानुषी संघोक ततोऽपि पत्नीनामितिमनुष्यात् न च वृद्धकर्त्तव्यत्वमस्यावधानः अपत्य

नपर्यवसानान्नदोषस्तदवयवस्य तद्ग्रहणेन ग्रहणाणोपिञ्जुकारस्यञ्जोपाद्गकारस्योपसेवानस्तस्य ग्रहणात इति वाच्यम् मानु
षीमत्र अतोनन्तलक्षणस्य शार्ङ्गरवाद्यञ इति ङीपोनुपपत्तेः सेवं लौकिकगोत्रस्यैव ग्रहणात मानुषशब्दस्तस्यैवपसेवुमा
दिनस्यापि शाब्दलक्षणशब्दस्य जातिवाचित्वस्यमवाचित्वाभावात नैवमपि मानुषकमित्यत्र आपत्यस्येति यकारलोपः
स्यादिति वाच्यम् मत्कुमाकेराजन्यमनुष्ययुवानइति निषेधात् नचहलेतद्धितस्य तदिनयकारस्येति साध्यातास्तु
कः यगादिलेवाङ्गस्यानन्तलादेवलोपस्यसम्भवान्मनुष्यस्याकिपत्ययलोपप्रतिषेधोनार्थः इति वाच्यम् वार्केणीसत्रय
लोपानापत्तेः शुकशब्दस्याग्र्युधजीविसंघविशेषार्थः शूकादेरण यदेपत्त्मत्रयकारस्यपरत्वेनस्य हलेलोपवयव
त्वाभावात् ॥ अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम् ॥ पौत्रप्रभृतेर्गोत्रसंज्ञायामपत्यसंविवक्षितं नस्यपौत्रप्रभृतिगोत्रसंज्ञा इति
वक्तव्यम् अस्मद्यागार्ग्यकाशिकादेरपि किञ्चिल्लिङ्गं पौत्रत्वस्यतस्माद्गोत्रसंज्ञाप्रसंगात् वस्तुतस्तु समर्थानां प्रथमस्य।
यदपत्यमित्यनपत्यंवा कार्यत्वाभाव इतिभाव्यम् नत्वपत्यमात्रे लौकिकगोत्रव्यवहारादपत्यविशेषे गोत्रपदं नियमात्मविभाषेयं
श्रुक्तेति चेन्न लिंगवत्त्वविधानर्थस्य लाभावेन परिभाष्यत्वानुपपत्तेः व्यवहारायनियम इति माध्ये तत्सर्वार्थस्यमायनया
ग्यानामपि तदादि शब्दानां शाकावच्छेदेन संज्ञितिविनियोगाय यथा संज्ञाशब्दत्वे तथा गोत्रशब्दस्यापि नत्वगर्गस्य गोत्र
त्वेकोदोषः इति वाच्यम् गोत्राद्यूनीति नियमाद्गर्गशब्दाद्यूनि प्रत्ययप्रसंगात् गार्ग्यशब्दादेवयुवप्रत्ययसन्निवेशात् २।
द्दसंत अपत्यशब्दस्य सम्बन्धिकत्वाद्गर्गस्यवस्तुतोपत्यत्वेपि नस्यगार्ग्यशब्दार्थत्वाभावान्नकोपि दोषः इति कैयटः।
ननुपौत्रत्वादिरपत्यत्वस्याव्याप्यत्वादपत्यग्रहणमप्रयोजनकमिति चेत् अत्र केचित् अपत्यत्वेनविवक्षार्थमेतत् तेन पौत्रादेः शेष
त्वेन विवक्षायां न यत्नादिरिति अस्मैतत्पौत्रत्वेनाविवक्षायां नसंज्ञा किंत्वपत्यत्वेनैव तेनैतदपगवइत्यादावणेव सिद्ध।
गोत्रसंज्ञा अपत्यमस्मैवाणा शाकाना वच्छेदकत्वेन पौत्रत्वादेरनयाणा त् अस्मद्याग्यागोत्राधिकारस्यप्रयोजनार्थसैव गोत्र।

संज्ञाप्रसंगात् इत्याहुः स्यादेतत् अपत्याधिकारो गोत्रयुवसंज्ञाकरणसामर्थ्यादेवापत्यमिति सिद्धे लाभसंभवात्तेनैव यथोक्ता
र्थसिद्धिरिति अत्राहुः तेनतद्वाक्यात्मवतत्सर्वैर्न्न जनपद शब्दादिभ्यादिना विहिता अत्रापत्यप्रत्ययवत्शृण्वते ननु ततः प्राक्तनाः
गोत्रयुवसंज्ञाकोऽत्र न विच्छेदादिति वक्ष्यते तथापतद्विच्छेदकस्यैवापत्याधिकारे गोत्राधिसंज्ञाकरणसामर्थ्यस्यापदा।
यात् अपत्यमिति यत्स्यगोत्रादिसंज्ञायामनन्वयशंकावारणाय पुनरपत्यग्रहणमिति पौत्रेति किं अनन्तरापत्ये मा भूत्
तेन तत्रातरस्यैव कौरिः गार्ग्यिः जीवद्वंश्यो वक्तव्यमिति वक्तव्यं तत्र यो पुत्रापत्यस्य गोत्रसंज्ञेत्यर्थः अनन्तरापत्यायामि
ति सिद्धे वचनार्थम् गार्ग्यस्य सुतिष्या अन्वाख्यात्वमसिद्धात्म पितृमतोपि स्यात् तस्यापि स्वपदेशाविरहस्यवचनाय पि
ए॰ नामहेतव्यपदेशाः अन्यथा गार्ग्याय इत्यस्य प्रसंगात् जीवतितवंश्ये युवा वंश्ये पित्रादौ जीवति पौत्रादेर्यदपत्यंतद्
व यौदित युवसंज्ञमेव नतु गोत्रसंज्ञं पौत्रप्रभृतीत्यस्यात्र सम्बन्धोपच्छायाविपरिणामः तुशब्दएवकारार्थो युवशब्दोत्र।
गत्ययो वार्तिककृताल्पकसंज्ञाधिकारे इहयुवेति पठिते न च पौत्रप्रभृत्यपत्यमिति सामानाधिकरण्येनैवान्वयोस्तु।
किमर्थं तत्वेनैव व्यधिकरणकल्पनयेति वाच्यम् गार्ग्यस्य पौत्रयुवसंज्ञाप्रसंगात् पौत्रप्रभृतीतितद्गुणसंविज्ञानेन पौ
त्रस्यापि युवादान् तृतीयस्य युवसंज्ञायामिति वक्तव्यम् यद्यप्यावविवक्षायां पौत्रस्यापि युवसंज्ञेत्यर्थः तत्र भवेत्तो गार्ग्यायणः प
त्रुतीयस्य च युवसंज्ञायामिति सिद्धे वचनार्थम् युवसंज्ञाविधानसामर्थ्यात् स्वार्थे युवप्रत्ययः भ्रातरि च ज्यायसि ज्येष्ठे भ्रातरि जी
वति कनीयान् चतुर्थादिर्युवसंज्ञः अपत्यकप्रवंधस्यवंशत्वाद् भ्रातुर्वंशत्वाभावादप्राप्तावारंभः ननु भ्रातरीत्यनेन वंश्य।
ग्रहणविच्छेदात् न हि द्वितीयस्य पौत्रप्रभृतीत्यस्यापि निवृत्तौ ज्येष्ठे भ्रातरि जीवति कनीयसो नेतरापत्यस्यापि युवसंज्ञास्या
त् मैवं अपत्यग्रहणसामर्थ्यात् एतत्सूत्रार्थमेव गोत्रसंज्ञायामपत्यपदोपादानात् अन्यथा पौत्रप्रभृतेरपत्यत्वाद्व्यभिचारा
त्तदानर्थक्यापत्तेः वामाभिन्नसपिंडस्य चिरंतनेर्जीवति भ्रात्रभिन्नेस्य चिरसपिंडे जीवति पौत्रप्रभृतेरपत्यं जीवदेव युवसं

८ १॰
सि॰
सु॰

ते सपिंडग्रहणमाधेन्तु इत्येकस्य लघव श्रूयमाणजीवनदशायांप्रवृत्तसंज्ञाविकल्पः स्यात् अयसीमन्त्रब्रह्मावधः प्रकर्षेलग्ये
भ्यविंतरस्यैकस्यामर्थ्यानस्यानेनवधयसावेतस्मभयनिमित्तकप्रकर्षलाभः एकंजीवतिग्रहणेंसमम्मंतेसपिंडस्यविशे।
षणे द्वितीयंत्वाख्यानपदमपमस्यजीवदित्यन्ततामर्थात् गार्ग्यस्यायंसगार्ग्यायणः एवेहगार्ग्यः स्थविरेनिर्कि स्यानव
योन्नूनेजीवतिपित्रीवन्नपिगार्ग्यएव उभयत्रजीवतिविशेषणंकिं सत्रिसपिंडयोरन्यतरस्मिन्स्ते गार्ग्यपदवयस्या
स्यात् अत्रगोत्रप्रवृत्तसंज्ञयोः समावेशोनत्वेसत्रद्वयंव्यवर्तिकाविगोत्रइतोः समावेशकोदोषस्तत्रव्रूतेभवेत् यर्ह
दिप्रुनदोषोस्तिनश्रुतीसमनुवर्तनात् दोषात्रिविदंपवालानश्रुतीमनुवर्तनात् कएवादिप्रुनदोषोस्तिनश्रूमस्तिननः
परम् एकोगोत्रेइतिपदद्वयम् गोत्राघुनिवर्तनस्मरेत अयमर्थः अस्मत्पक्षसमावेशः नन्तुयस्कस्यलघस्यवापत्यं यास्कः
ताथः शिवादिनात्वणा तदन्तात्प्रस्माणोप्यवइतिपित्र यास्कायनिः लाह्यायनिः इत्यादेयस्काएभ्योगोत्रइत्यस्यबहुषु
लुकइत्यनेनतं इतिफकोलुकप्रसंगः हृदेशयमेतितोपेवसमम्प्येकदेशाविकृतमन्यायेनयस्कादिभ्यानपायात् मेवं ग्र
अगोत्रइति इतिषेधपात्रिमयस्कादिभ्योगोत्रअमयस्यबहुषुलुक इत्यनेनतं नैतो लुक्तिभ्यइत्यनेनापश्रुतीमनुवर्तमेष। ल॰
तितलोपनिषेधइतिवाक्यभेदेनव्याख्यानात् नन्वेवमविशाहाद्गोत्रइत्यस्यानित्रइतिठक् विदाद्गत् पंचालाज्जनपदश
ब्दाद्गत् तेभ्योपवाधमस्रनइत्र तस्मात्तत्रियार्थेतिलुक् याप्रेयः वैदः पंचालः एषांबहुत्वेअत्रिभृगुकुत्सेतिपन। १॰
नोप्येतिठगलोलुगिष्टः अत्रयः विदाः पंचालाइतिसन स्यात् नश्रुतीमस्यतत्राप्यत्रुहूत्रिप्रसंगात् मेवं यत्रलोप्ये।
स्यादभ्यनश्रुतीतितिषेधनित्वते: नन्वेवमपिकाण्वस्यापत्यंकाण्व्यः ततोयूनिषनितोष्वेतिफक् काण्वायनः तस्य
च्छात्राः काण्वायनीयाः इतिनस्यात् शृदाद्धवाधित्वा काण्वादिभ्योगोत्रइत्यण प्रसंगात् काण्वादिभ्यः परस्यफग्विधा
नात् यत्नाभावबाधेनेपिपरत्वानुपाघात् काण्वशाब्राह्मास्यफकोयस्य अवहितस्यापिगोत्रसंज्ञासंभवात् मेवं विहि

नविशेषणाश्रयणात् कण्वादिभ्यो गोत्रे विहितो यः प्रत्ययस्तदन्तात्प्रातिपदिकाच्छेषेऽर्थेऽण् यमयञ्प्रत्ययान्त इहतु कण्वादि-
भ्यो यो विहितो यञ् तदन्तं प्रातिपदिकमस्ति फगन्तं च प्रातिपदिकं फक्कुचकाण्व शाखादिर्हितो ऽणु तदन्तं प्राति-
पदिकमस्ति फगन्तं प्रातिपदिकं फकञ्कण्वकाण्वानु न तु काण्वशाखादिर्हि तिरोधाभावात् प्रत्ययोपगवशाखादेन इञ्न तस्मात् प-
कोगोत्र इति नियमात् मैवं गोत्राच्यूनीमस्यतद्विधायकत्वोपपत्तेः नन्वेवं एको गोत्र इति नियमबाधे ऽौपगवेर्यूनः अ-
पत्यमित्यत्रापि द्वितीयो गोत्रत्वे सति पञ्चिमो ऽस्त्वेति फक्कुस्यात् मैवं गोत्राच्यूनीमस्त्र पकग्रहणाज्ज्ञप्ता एकस्यैव युवसमयस्या-
प्यनुज्ञानात् द्वितीयादेव यत्कः नन्तु गोत्रे विहितस्माल्लकोऽयमपि युवस्तगः मैवं शुतिल्लगुपपत्तेः तस्माद्भो युवतेनयोः
समावेशोऽपि न दोष इति शालेसिद्धान्तः शालंकस्यापत्यं शालेंकिः पैलादिषु पाठनिपातनादिञ् शालेंकादेशास्तस्य यु-
वापत्यं शालेंकिः यञिञोश्चेति फक् नस्यैपैलादिभ्यश्चेति लुक् शालेंकेरेतस्मादप्यात इति विवक्षायांस्यत्रो ऽन्यशालेंकार
तीशम् पीलायाअपत्यं पैलः पैलायोवस्मात् तस्यापत्यं युवापैलः अणोद्ध्यच इति फिञ् नस्यैपैलादिभ्यश्चेति लुक् पैलस्य च
नस्त्राज्ञात इस्यर्थेपैलीयाइत्यादि नत्रप्राग्दीव्यतीयार्थविवक्षायां गोत्रे गोत्रसंज्ञा विरहितत्वा यो पैलादिलुको गोत्रे लगयीस्त्रु-
त्वबाधकः स्यात् तस्यापि परत्वाच्छुतिल्लुक् नस्यापि फक्कुफिञोरस्यतरस्यामिति विकल्प इति पक्षे शालंकायनीयापैलायनी-
या इति रूपं स्यात् सिद्धान्ते तुशगोत्रसंज्ञाविरहाद्गोत्रेलगचीमलुकोऽवयवो पैलादिभ्यश्चेति ल्गभवत्येव ननुर्यूनश्चअणि
चारवादिशूनिलुक इति मत्येव शालंकाः पैलीया इति सिद्धं नचसिद्धान्तेपि यूनकविकल्पश्च वृत्तिः स्यादिति वाच्यम् स त्वनेनतरस्या-
विधिर्वा यत्निषेधो वेतिमायात् शुतिल्लग व बाधकः नन्वपैलादिभ्यश्चेत्यस्यापि विधावहितत्वात् नन परत्वादेव पैलादिलुको वा-
धकोऽयं विकल्पोऽस्तिति वाच्यं परादेवं तत्वं गम्यबलवत्तयाविकल्पबाधित्वा नित्यत्वे पैलादिलुकः प्रवृत्तेः तस्मात्तु शाहस्य
नियमार्थतया युवसंज्ञा गोत्रसंज्ञा बाधतइति सिद्धम् नन्वेवं गोत्रयुवसंज्ञयोरसमावेशइति गोत्रात्प्रया इष्टाश्रयविधिर्यान।

८
सि॰
म॰

प्रवरेतरत् गार्ग्यायणानां समूहो गार्ग्यायणकं गोत्रचरणाद्वुञिति वुञ् गार्ग्यायणानां भक्तिरस्य गार्ग्यायणकः गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञि
ति वुञ् एवं गोत्रोक्षोष्ट्रेति सूत्रे राजन्यमनुष्यशब्दाभ्यां समूहे वुञ् विधानस्य तद्धितोऽगोत्रपदे लौकिकगोत्रपरमिति ज्ञापितत्वेन।
शास्त्रीयगोत्रसंज्ञाविरहेऽपि उक्तविधीनां सफलत्वात् अन्यथा राजन्यमनुष्यशब्दयोः शास्त्रीयगोत्रार्थकतया गोत्रपदेनैव।
तत्संग्रहसिद्धौ पृथक् उपादानवैयर्थ्यात् इत्यादि विचारितं प्रतिपत्तव्यं॥ जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ् जनपदक्षत्रियोभय
वाचकात् क्षत्रियादञ् ऐक्ष्वाकः ऐक्ष्वाकौ दाण्डिनायनादिसूत्रे निपातनादुकारलोपः जनपदे इति किं द्रुह्योरपत्यं द्रौह्यवः इति केवलक्ष
त्रियवाचिनो माभूत् क्षत्रियात्किं ब्राह्मणस्य पाञ्चालस्यापत्यं पाञ्चालिः इति तस्मादयः क्षत्रियादेकराजाद्विति वक्तव्ये संघात्।
प्रतिषेधार्थमेकराज इति कर्मधारयः तेन पञ्चालानामपत्यं विदेहानामपत्यमित्यर्थे बहुत्वसंख्यायुक्तक्षत्रियवचनान्न
प्रत्ययः अन्यथा एकवद्बहूनामपि क्षत्रियत्वादञोऽर्थवत्त्वात् न चेष्टापत्तिः पाञ्चाल इति रूपप्रसंगात् भाष्यकारास्त्वाहुः
पाञ्चालापत्येषु यौगिको बहुवचनान्तः पाञ्चाला इति पाञ्चालशब्दः एष क्षत्रियार्थेऽपि बहुत्वे तद्राजसंज्ञकस्याञो लुक्त्वात् जनप
दशब्दादिति अत्र प्रत्ययविवक्षायोगात् गोत्रत्वाद्वीति लक्षणान्निषेधात्तद्वेषामेलुगभावाद्बहुवचनान्तात्प्रतियोगिमात्रापि।
सिद्ध एव पाञ्चाला इति शब्दः अतो वार्तिकेनारब्धं ननु क्वार्तिकानां इमे बहुवचनान्तादेव प्रत्ययः स्यात् एकवचनान्तात् वा।
हुवचनान्तस्यैव पाञ्चालशब्दस्य जनपदेऽवृत्तेः मैवं प्रातिपदिकमात्रस्यार्थस्य विवक्षितत्वात् जनपदे बहुवचनान्तः पाञ्चाल।
शब्दः क्षत्रिये त्वेकवचनान्तः इति विशेषस्याप्रयोजकत्वात् अथ लौकिकस्य प्रत्ययो भूर्त्यानामपि क्षत्रियाणां लौकिकपदेन व्यव
हारात् लौकिकानामपत्यं मालवानामपत्यमित्यर्थे अपत्यापत्यवत्त्वसंबन्धाभावात् सत्र प्रवाश्रयकार्याणामप्रसक्तेः मा।
लौकिको मालव इति तद्राजस्य रूपं स्यात् तदर्थमुक्तवार्तिकमिति चेन्न पुत्रवन्माली लौकिकादिशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तेः उपचरि
तार्थत्वात् प्रत्ययादर्शनात् प्रत्यभिज्ञासति अत्र प्रत्ययविवक्षायां गोत्रे इत्यलुकि लौकिकस्य मादेः सिद्धेः क्षत्रियसमान

शब्दाज्जनपदशब्दस्य राजन्यपत्यवदिति वक्तव्यम् क्षत्रियवाचिशब्दाज्जनपदवाचिशब्दाज्जनिवाच्येऽपत्यवदेव प्रत्ययो भवती।
त्यर्थः । पञ्चालानां राजा पाञ्चालः । अत्र स्यादपि व्यवधानेऽपि शब्दादिति ग्रामस्य बुनो बाधः ऐक्ष्वाकः पौरवः । जनपदशब्दस्य केवल।
क्षत्रियवचनत्वाज्जनपदशब्दादिति नाविरहात् ... तस्मेवाण् स्यादिति वाच्यम् तद्राजसंज्ञार्थं वार्त्तिकारंभात् जनपदवा
विनाभावेन ग्रहणम् मगधेभ्यो द्व्यञ्लक्षणोऽण्प्रवृत्तेः पाञ्चाल एव कथम् । विना हि लोपः पौरवः युधिष्ठिरपितृवाचिनः खलु पाण्डवः स्यात्
व वाक्यादिप्रवृत्तिप्रयोगदर्शनेन लौकिकेऽपि च भावे ऽस्मकत्वात् ॥ साल्वेयगान्धारिभ्यां च ॥ अपवादः वृद्धेत्कोसलेति प्राप्तोऽपवादः
साल्वेयगान्धारिशब्दाभ्यां वा साल्वेयः गान्धारः ॥ द्व्यञ्मगधकलिङ्गसूरमसादण् ॥ अञोऽपवादः द्व्यचो यथा आङ्गः वाङ्गः
सौह्मः मागधः कालिङ्गः सौरमसः राजन्यप्येवं इत्यञ्यप्येवम् अणोऽस्य एषमोऽविशिष्टविधेन अणेव काशआङ्गरस्मा
दिः स्यात् आम्बष्ठ्यस्मादिः दार्वेः अणेवकाश उक्तः एषमेनेवमः नीपस्यापत्यमिम
ओभयप्रसङ्गेऽस्ति नैषः अणेवकाशउक्तः इत्यत्र मीढिर्मादिः बुधस्यापत्यमित्युभयप्रसङ्गे साल्वावयवलक्षण इञ् ।
बौधिः स्याद् कुर्वादिभ्यो ण्यः अवकाशः आवन्त्यस्मादिः एषमेनेवमस्मादिः नैषो नाम जनपदस्तस्मादुभयप्रसङ्गेऽप
रत्वान् नैषधः ॥ वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्यङ् ॥ वृद्धात् आम्बष्ठ्यः सौवीर्यः इदन्तात् आवन्त्यः कौशल्यः अजादस्यापत्यमाजाद्यः ॥ कु
रुनादिभ्यो ण्यः ॥ कुरुशब्दान्नकारादिभ्यश्च ण्यः कौरव्यः नैषध्यः कुरुशब्दाद् वृद्धलक्षणोऽस्ति नादिभ्यस्तु इति ग्रामे अ
रुमः कौरवो नैषधः स्माद्धि प्रोषितकोऽण् ॥ साल्वावयवप्रत्यग्रथकलकूटाश्मकादिञ् ॥ उदुम्बरास्तिलखलामद्रकारा युगन्धराः भु।
लिङ्गाः शरदण्डाश्च साल्वावयवसंज्ञकाः इति वृत्तिकारः इदं जनपदग्रहणं नार्थं बौधिरिम्म साल्वावयवत्वादिञिति भाष्ये कैय
टोऽपि उदुम्बरिम्म साल्वावयवलक्षणमिञिति ज्ञापकत्वात् अणोऽपवादोऽयम् औदुम्बरिः तैलखलिः माद्रकारिः यौग
न्धरिः भौलिङ्गिः शारदण्डिरिति साल्वावयवेभ्यो दाहरणानि प्रात्यग्रथिः कालकूटिः आश्मकिः ॥ ते तद्राजाः ॥ जनपदशब्दादि

ज्य
व
यो

७ त्यत्राङोपि लुक् स्यात् न च यकाराकारस्समुदायस्य तद्वन्तिविधि[illegible]र्वाच्यम् तदंतविधिनाप्रसक्ते: मैवं स्त्रिया
मवंतीत्यादिलोपवेन तत्र तदंतविध्यभावात् अन्यथा अवंतीकुंती [illegible]

६

सि.

स.

सारल्वेका अत्रादयः इत्येताः तद्राजसंज्ञाः ततः प्राचीनां तु तत्त्वेन न स्यादिति गोत्रयुवसंज्ञाकोऽन विज्ञायत केचित्तु तद्रा।
जास्मधिकमजनपदशब्दाद्विप्रादिवत्स्वैवपाठे गोत्राद्विसंज्ञायामध्यण्णाभावेपि नत्वतिरिमाहुः तद्राजसंज्ञाफलम् लुक्
मचतद्राजस्येति स्वेबहुप्राखानः कंबोजाल्लुक् अस्मात्परस्य तद्राजस्य लुक् अवटुमार्थेण्यारंभः कंबोजः कंबोजौ कंबोजा
दिभ्य इति वक्तव्यम् चोलः शकः अचलत्वणाप्राणेलुक् केरलः यवनः अनेलुक् कथं तर्हि कांबोजाः समरे सोढुमिति
५२ कंभोजा इत्येव पाठ इति केचित् मैवं कंबोजाभिजनानां येषां कांबोजाः सिंधुत ... शिलादिभ्यो णमाविमणि समे स्त्रियामवंतिकुंतिकुरुभ्यश्च तद्राजस्य।
लुक् अवंतीकुंती कुरूः अतश्च तद्राजकारस्य स्त्रियां लुक् शूरसेनी मद्री माद्री स्तनाविमचक्रस्य पाठ्यपवतिहरदन्तः भर्गादि
त्वेकस्यामिमसे तत्ताम्बष्ठादीनां वोर्थस्य यापिमङ्गेत स्मनैनैव लोपोपपन्ना तत्र तदुपादानवैयर्थ्यात् न चेष्टापत्तिः को।
शले तस्मात्तुपपत्तिप्रसंगात् पर्श्वादिभ्यो लग्वक्तव्यः पर्शोरपत्यं स्त्री पर्श्वः अन्नगधेयमण् तस्मात्पश्चेति लुक् पर्श्वादियौधे
यादिभ्यो णमाविमण् तस्य भिन्नप्रकरणत्वाल्लुगभावः वचनारंभः ततकुरुनरस्तु रत्नसः क्षत्रियविशेषस्यापत्यं स्त्री रक्ताः
इत्ववद्रद्वयस्य लुक् स्त्रीत्वान्नितान्तलोपदीर्घौ यस्येति चेत्यस्य लोपे च रत्नरितिल्वपुक्तः पाठ इति कैयटः अस्तुरी अत्रवशब्दाद्वि
यामपत्ये लोलुक् ततो णत्वस्यापि लुक्न्यातिलत्त्वणोऽस्तु भावकारस्त्वाहुः यदि पांचमिकस्यापि तद्राजस्यात्स्वेति लुक्
तस्मात् तदा यौधेयादिभ्यो विदितस्यामोनयाच्च भर्गादियौधेयादिभ्य इति लुक्प्रतिषेधोनर्थकः स्यात् प्रसक्त्यभावात् तेन।
भिन्नप्रकारणस्यास्यापि लुग्भवत्येवेति न प्राच्यभर्गादियौधेयादिभ्यः एभ्यो तस्य तद्राजस्य न लुक् पांचाली वैदर्भी विदर्भी।
णांभूविद्विघतमपरीरंभरभसेति प्रयादिप्रयोगास्तु योगेन समाधेयः आंगी वांगी मागधी एते प्राच्याः भार्गी कारूषी कैकेयी
यौधेयी शार्ङ्गरवी प्रधायाश्रमसंज्ञा यचरतिरूक् ततः स्वार्थेत्र तस्य लुकि प्रतिषिद्धेऽन्तत लक्षणोऽस्त्रीन् यौधेयी यदि लक्ना
लुक् स्यात्तदा ढकुलत्वणोऽस्त्रीपि प्रसन्नदानस्य च यशोऽस्त्र लोपः स्त्रदानतिहृप्तिस्वेणतोदानस्यात्तत्र भर्गकारूषाकस्मीर ५८

कैकेयस्मात्स्मस्थान उपगाकोरभ्येतिभर्गादयः यौधेय यौक्रेय शौभ्रेय वार्त्तेय ज्यानेय धावनेय त्रिगर्त्तभरत उशीनर इति
यौधेयादयः इति श्रीसिद्धान्तसुधानिधौ वृत्त्यां चतुर्थस्याध्यायस्य प्रथमे पादे चतुर्थमाह्निकम् पादश्च प्रथमः समाप्तः १ ॐ ते
न रक्तं रागात् रंजकद्रव्यवाचकात्कृत्यत्तेन रक्तमित्यर्थे अण् यथाविहितं प्रत्ययाश्च बोध्याः कषायेन रक्तं काषायं वस्त्रं मांजिष्ठ
हारिद्रं काषायीवरस्मकौणा हरिद्रापरिणामत्वीरस्मात्तदुपचारः ननु तर्हि देवदत्तेन रक्तं वस्त्रं रक्तादीनामर्थाभिधा
नेप्रत्ययविधानानुपाध्यानर्थक्यं रक्तार्थः देवदत्तेन वस्त्रमिति स्याद्देवदत्तस्यामिकमेव प्रतीतिर्नेतत्तद्रूक्तस्य तेन रक्तमि
तिवाक्यार्थः प्रतीयते नैवं प्रत्ययविधाने प्रवृत्तिनिमित्तानां देवदत्तप्रत्ययेन इति रागाद्दिति न बाध्यं सूत्रमेव कोपे ।
न रक्तं मुक्तिरूपेण कानांशो रक्तः स्यादेः वर्णाभिधायकयोर्नीतिप्रसंगः लाक्षारोचनादृक् ॥ इत्येव यावद्वृत्तिमभिधाप्यते
नैमस्त्वार्तिः लाक्षिकः रौचनिकः शाकलकर्दमाभ्यामुपसंख्यानम् अन्ययोर्हि तस्य पाठो नार्थः शाकलेन कर्दमेन च राग
वस्त्वति वल्कले इति विग्रहः शाकलिकः कार्दमिकः नीला अन्वक्तव्यः नीलेत्युपपत्तिविशेषः अण्णोवाधार्थमारंभः नीलार ली
केनीलेनगुणगुणिनोरभेदोपचारान्न व सोपपादानीलपात्रीनीसारके सिद्धानीतिकेयटः पीतात्कन्वक्तव्यः पीतेन रक्तं
पीतकम् यद्वा स्वार्थिककन्प्रत्ययांतः पीतशब्दः तस्मात्कार्यस्याणोलुगेव वक्तव्यमित्याशयम् हरिद्रामहारजनात् ।
भ्यामन्वक्तव्यः हारिद्रमाहारजनं चीवरविशेषः ॥ नक्षत्रेणयुक्तः कालः ॥ पुष्येणयुक्तं पौषमहः पौषी रात्रिः नन्वयामि सर्वकः प्राप्ति
योगः स च कालनक्षत्रयोर्नास्ति द्वयोरपि निमित्तत्वात् न च चन्द्रसंयुक्तपुष्यादीनां नतत्संयोगं तदभावेपि लौकिके तेषां नव
नव्यवहारात् कालस्य निमित्तत्वं लोके वाक्यपदीये व्यापारव्यतिरेकेण कालमेके प्रचक्षते नित्यमेकं विभुद्रव्यम्
परिमाणं क्रियावताम् अथापि क्रियात्मकः कालः ॥ ग्रंथे तदुक्तं आदित्यग्रहनक्षत्रपरिस्पंदमथापरे भिन्नमा
वृत्तिभेदेन कालं कालविदो विदुः तथाप्यनुपपत्तिः अन्यसमवेतक्रियाया अन्यसंबंधानुपपत्तेः ननु चापदे

६ सुं सि.

संबंधमात्रात्मको योगः प्रधानपुरुषवन्नित्यानामपि न विरुद्ध इति चेत् न कालविशेषानवगमप्रसंगे कालविशे
षावगमार्थस्य पौष्यादिशब्दप्रयोगस्यानुपपत्तेः एवं प्रत्ययेऽसिद्धेऽतः नक्षत्रेण चंद्रमसो योगात् तद्युक्तात् काले प्रत्ययविधानं पुष्य
यत्पुष्यसंयुक्तचंद्रपरं चंद्रस्य चानित्यत्वात् कादाचित्कयोगोपपत्तिः अत एव पुष्येण नक्षत्राणि चेति बहुवचनान्तत्वं स्त्रीत्वं च
अपरित्यक्तस्वलिंगसंख्यानामेव मघादिशब्दानां चंद्रमसि वृत्तेः मंचस्थस्त्रीविवक्षायां मंचाः क्रोशन्तीतिवत् यदि तु मघायुक्त
शब्दान्नक्षत्रयोग्यतः प्राग्लोपस्तु विधीयते तदा युक्तवद्भावेन चंद्रमात्रे समानलिंगवचनत्वं मघादिशब्दानां स्यात् ॥ लुबवि
शेषे ॥ अयं पुष्यः ननु पौषमहरित्यादावपि लोपः स्यात् न चात्र रात्र्यादेर्नेति विशेषप्रतीतिरस्तीति वाच्यम् अयं पुष्य
इत्यत्रापि संवत्सरदिनयोर्नेति विशेषप्रतीतेः मैवं तदहोरात्रावांतरावयवविशेषानवगम इत्यर्थात् अद्य पुष्यो नाहोरात्रप्र
तीतेः अपि रात्रौ वा दिने वेति विशेषानवबोधात् पौषाहोरात्र इत्यत्रापि विशेषस्य शब्दोपात्तत्वात् लुबभाव इति कैयटः ॥ सं
ज्ञायां श्रवणाश्वत्थाभ्यां ॥ विशेषार्थ आरंभः श्रवणा रात्रिः अश्वत्थो मुहूर्तः संज्ञायां किं श्रावणी रात्रिः न खलु पियुक्तवद्भावापत्तिरिति
वाच्यं विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्त्तिकीचैत्रीभ्य इति निपातनेन तदभावात् आश्वत्थी ॥ द्वंद्वाच्छः ॥ नक्षत्रद्वंद्वाद्युक्ते काले छः स्या
त्तस्य सति वाविशेषे तिष्यपुनर्वसवीयमहः राधानुराधीया रात्रिः अविशेषे तु अद्य राधानुराधीयं न च लुबविशेष इत्यस्य प्रसंगः
मध्येऽपवादन्यायेनाण एव तेन लोपविधानात् वृत्तिकारस्तु परत्वाच्छेन लुपो बाध इत्याह तच्चिन्त्यं द्वयोर्गणयन्त्राप्रभावा
दिति केचित् ॥ दृष्टं साम ॥ वसिष्ठेन दृष्टं वासिष्ठं साम यस्य साम्नो विशिष्टे कार्यविषये विनियोगा ज्ञाना[illegible]तिप्रायस्तं प
न्यायेन ज्ञापितः स तेन दृष्टमित्युच्यते इति कैयटः ॥ कलेर्ढक् ॥ कलिना दृष्टं साम कालेयं सर्वत्राग्निकलिभ्यां ढग्वक्तव्यः
प्राग्दीव्यतीयेषु यावत्स्वर्थेष्वित्यर्थः अग्निना दृष्टमाग्नेयं मग्नौ भवमग्नेरागतमग्नेः स्वमग्निदेवतं वा आग्नेयम् एवं कालेयं दृष्टे
सामनि जाते च अण्डिद्वा वक्तव्यः जातेऽर्थे यो ह्यण् विहितः एवं विहितो वा बाधकेन निवर्तितः स पुनर्विधीयत इति या
वत् स वा डिद्भवति उशनसा दृष्टमौशनसं साम औशनं वा डित्वाट्टिलोपः शतभिषजा युक्तः काल इत्यण् तस्य लुप् ततो जातेऽर्थे प्राग्दी
व्यत इत्यण् कालाद्धञा बाधितः पुनः संधिवेलादिसूत्रेण विधीयते शातभिषजः शातभिषो वा नीयादीकश्चक्तव्यः वाम

नातीयीकः न विद्यायाः इति वक्तव्यम् विद्याया विशेष्यते ईकक्नेमर्थः द्वितीया विद्यायोगे ज्ञादेकवदिति वक्तव्यम् यथांकेगोत्रम
यपोत्तात्मसयपवं दृष्टं साम नीमर्थः गोपगवेन दृष्टं सामोपगवं के साम गोत्रचरणादिति वुञ् तदुक्तं दृष्टं साम नि जातेवाप्य।
णिद्विर्वाविधीयते नीयादीकक्न विद्यायोगे ज्ञादेकवद्दिष्यते ॥ वामदेवाड्ड्यड्ड्यौ ॥ वामदेवेन दृष्टं साम वामदेव्यं तकारः
स्वरितार्थः ड्यड्ड्यौ तस्वरितः सोन्तस्वरितोदात्तः सिद्धे यस्येति लोपेन किमर्थं यपलौ ड्डितौ ग्रहणमातदर्थं भूद्वामदेवस्य।
नन्नस्वरे श्रव्यार्थः यकारादौ भसंज्ञासज्ञाबाधस्येति चेमकारलोपसंभवात किंतदर्थेन डित्वेन इतिचेत् मैवं अवामदे
व्यमिति नञ्समासे यपतो भ्यात दर्थं इमंतोदात्तनिषेधार्थत्वात नचउकारस्तेपियदृष्टानपायान्नादेवस्यम् तदनुबं
धकग्रहणेनातदनुबंधकस्येति परिभाषा तापनेन तनिहतेः यत्र यदनुबंधविशिष्टस्योपादाने तनद्भिन्नोभयानुबंधवि
शिष्टस्य तत्र ग्रहणेनेमर्थः तथाच उकारानुबंधकयकारग्रहणे उकारतकारोभयानुबंधस्यमत्तोन ग्रहणं अननुबंध
कग्रहणेन सानुबंधकस्येति अप्यनितकरणेनत्ताप्यते तथाच श्रुदृयशस्यपोपादाने सुस्नतोपादानम् ॥ परिवृतो रथः ॥ वस्त्रैः
परिवृतोवास्त्रो रथः तदेकांतग्रहणं कर्तव्यं इयमस्य चर्मवस्त्रादयोवयवाः इति तदाविप्यपवग्रमयइत्यर्थः तेनछात्रैर्भृत्यैर्वा
परिवृतो रथ इत्यादौ न पाठ्योरथ इत्यादेः प्रयमस्वधितोयस्यस्यतीति तेतुभग्यपरिवृतस्यैस्यानभिधानादेवनेति भाष्यम् ॥ कौ
ड्डकंबलाद्विनिः ॥ पांडुकंबलसंवीतः स्यंदनः पांडुकंबली मत्वर्थीयेन इनिना तत्सिद्धं नवाल्पाधोस्यफलमनभिधानादे।
वनसिद्धिरिति भाष्यम् ॥ द्वैपवैयाघ्रादञ् ॥ अणोपवादः रथविशेषः द्वीपिनो विकारो द्वैपम् चर्म वैयाघ्रम् औत्तद्वैपवैयाघ्रो
रोपिच मोहतेरथे ॥ कौमारापूर्ववचने ॥ कौमारेत्यविभक्तिको निर्देशः अपूर्वत्वेपनिपातः उभयतस्त्रिया अपूर्वत्वे इति वक्त
व्यम् निपातनसामर्थ्यलभ्यार्थेयाव्योनेचेदं अविद्यमानः पूर्वः पतिर्यस्याः कुमार्यास्तामुपयन्ता कौमारः पतिः अपूर्वपतिः कु
मारीपतिमुपपन्ना कौमारीभार्याद्दितीयास्तामर्थात् कुमारीग्रहादुपपन्नर्यणस्त्रियांतस्यार्थं इति विवेकः अनमद्दृं

५ प्रि॰ सू॰ ४५

भार्येति कौमारशब्दार्थः। अनन्यपूर्वा भार्या प्रामा, अत्र वार्तिकं तत्र कौमारापूर्ववचने कुमार्यामण्विधीयते अपूर्वत्वं यदा।
तस्मात् कुमार्यां भवतीति वा कुमार्यां भवः कौमारः। योगादिष्टु तत्र यद्यभिधानेनास्ति तदानभिधानादेव नातिप्रसंगः। न च
कौमारी भार्येति न स्यात् स्वस्य स्वभार्यात्वायोगादिति वाच्यम्। कौमारस्य भार्यात्वोपपत्तेः। न चानन्यपूर्वां समेकां भार्यामुप
पन्नस्य स्वभार्यात्वेन पूर्वत्वं प्रसंग इति वाच्यम्, यतः समायामादाय पतः कौमारत्वं तस्या एव भवतीति॥ तत्रोद्धृतम
मत्रेभ्यः॥ उद्धृतशब्दस्यैकं विधानमिहोद्धरणमर्थः। शरावे उद्धृतः शाराव ओदनः। पात्रान्तरादुद्धृत्य तत्र निहित इत्यर्थः॥ स्थ
ण्डिलाच्छयितरि व्रते॥ स्थण्डिलशायान्तस्य शेते इत्यर्थेन व्रते गम्ये व्रतेन शास्त्रीयो नियमः समुदायो गम्यः। स्थण्डिले शेते स्थाण्डि
लः व्रते किं अनुपत्त्या स्थण्डिलशायिने माभूत्॥ संस्कृतं भक्षाः॥ सप्तम्यन्तात् संस्कृतमित्यर्थेण संस्कृतं देयस्य भक्षत्वे भ्रा
ष्ट्रे संस्कृता भ्राष्ट्राः। अष्टसु कपालेषु संस्कृतोऽष्टाकपालः पुरोडाशः तद्धितार्थेति समासः द्विगोर्लुगनपत्ये लुक्॥ शूलोखा
द्यत्॥ शूले संस्कृतं शूल्यं मांसं उखा पात्रभेदः तत्र संस्कृतमुख्यं उख्योऽग्निरिति यत्र बहिरादिमाज्ञवार्येयत्॥ दध्नष्ठक्॥ दधनि सं
स्कृतं दाधिकम्। इकारलवणादिना संस्कारः। शाकं वहतेतिरिति ब्रह्मस्तीयोत्तादिति विशेषः॥ उदश्वितोऽन्यतरस्याम्॥ ठक् प
क्षे। उदकेन मथ्यते निर्वर्त्यत उदश्वित् किन्तु कौ अस्मादेव निपातनात् संप्रसारणं इकस्य कौतादिरिति ठस्य कादेशः। उद
श्विति संस्कृत औदश्वित्कः औदश्वितः। तत्र मुदश्वित्यस्मिन् पादान्त्यं धातुमिजेत्यमिसमरः॥ क्षीराड्ढञ्॥ क्षीरे संस्कृता क्षैरेयी भक्षः
मस्यानुक्तमभावात् क्षैरेयी यवागूः द्रवविशदत्वाभ्यवहार्यस्य भक्षतया यवागूवाच्य काठिन्याभावात् शूलेमादिवत्
यस्याऽपवादः॥ सास्मिन्पौर्णमासीति॥ पौषी पौर्णमास्य चेत्तौ मासः संज्ञायहणं कर्तव्ये संज्ञायामिति सूत्रपाठस्या
र्थे वार्तिककारः मानमेव अन्यथा पौषी पौर्णमास्यस्मिन्नवदशरात्रे इत्यादिवारणाय मासार्धमासयोरिति पाठः। पू
र्णमासस्यायं पौर्णमासस्तानहतिमासादिरित्यपदे स्ये पौषशाब्दार्थमहतिवारणार्थं संवत्सरपर्वणीति वेदपाथिवी अण्ड स्या

मासांतरूपाणिसंवत्सरस्य द्वादशपर्वाणितेषामर्थः भाष्यकारास्त्वितिशब्दाद्देवेनार्थं विवदेमाहुः ॥ आग्रहायण्यश्वत्थाट्ठक् ।

क् ॥ अग्रेहायनमस्या इत्याग्रहायणी शास्त्रान्तरेक्षत्रियाणामादरणा ह्रस्वपद्यादित्वाण्णत्वम् साग्रहायणीमास्यस्मिन्नाग्रहायणिको ।

मासः अश्वत्थेनयुक्तापौर्णमासी अश्वत्थ्यः एतन्निपातनादेवपौर्णमास्यामपिल्कू सापौर्णमास्यस्मिन्नाश्वत्थिकः ॥ वि

भाषाफाल्गुनीश्रवणाकार्त्तिकीचैत्रीभ्यः ॥ ठग्वापक्षेण् फल्गुनीयुक्तापौर्णमासीफाल्गुनीमास्य फाल्गुनिकः फाल्गुनः स्ये

श्रावणिकः श्रावणः कार्त्तिकिकः कार्त्तिकः चैत्रिकः चैत्रः ॥ सास्यदेवता ॥ इंद्रोदेवतास्येदं हविः पाशुपतं अश्वपत्यादि ।

भ्योण्यवार्हस्य ॥ हिमवद्दीतिनिरुक्तः ॥ सोऽस्यस्तुतेर्थ्येहणांसंज्ञानिहमर्थ्ये देवते स्मादेवनिपातनात्स्वार्थे तन्न् हविर्भाजो त्य

देवतास्तुतिभाजोवेतिकामायनः आग्नेयोष्टाकपालश्रुतेराशाः पैनाहं पमअपनिष्ठते आग्नेयोवैब्राह्मणः द्य

स्वयमर्थोविरोधाग्नीतिशीपिकैर्थ्यदक्कू अग्नेरेवताविशिष्टे इत्थंमस्ययार्थ्यः तदेकदेशोदेवतायामिन्द्रादेः मन्त्रसमर्थ्यसाभेदेना

वयः यद्यादेवतायांदृष्टेच नदितस्यांवेदग्राक्तिः अतोनमन्त्रसमर्थ्यस्यैकदेशान्वयः । यद्यादेयमेवतस्मिन्तार्थः देवतायाश्च

मन्त्रस्यैवताभः देवतात्वयकारकधीस्तुतिद्वन्द्वलक्षणायोपपन्ना तदुक्तं मस्ययार्थ्यस्यैकदेशो मन्त्रसमर्थ्योविशेषणम् ।

अभेदस्याश्रसंसर्गाआग्नेयादिविर्थस्थितिः देवतायांमदेयवांवेदग्राः शक्तिरस्तुवामदेयएववाशक्तिः मन्त्रेतस्तुल

क्षणं देवतायांनिरूढेति सर्वैरप्यस्मीभिरुताः ॥ कस्येत् ॥ कस्यइत्संनियोगेनकशब्दस्यइदंतत्वं विधीयते कोब्रह्मादे ।

वतास्यकायंहविः नन्वयस्येतिचेतिइकारलोपप्राप्तिः इकारविधानसामर्थ्यान् इदंचकशब्दस्यैकारादेशाविधानप स

क्षे किंशब्दादयंप्रत्ययः अस्यैकारादेशइतिपक्षेतनमशब्दस्यानिकस्यैकारलोपेश्वेस्यैकारस्तदाकायमितिस्यात्सिद्धेः ।

नत्वाप्रायपक्षेपिपरत्वाद्वृद्धालोपोवाप्यतइत्येवसमाधिरस्तु अस्मदाग्नेर्देवतास्य आयमितिसिद्धेः सवेपरिहारात

इत्सन्नावसामर्थ्येनाभावकृतात् अस्मत्प्रत्यनितात् समाधेयतासंभवम्यसमाधेयतापूर्वकत्वात् नन्वत्रकशब्दात्किंश ।

ह्राद्यायसमयइतिस्त्रीकारे कायायान्तुवृद्धिकेसेऽप्यनुवृद्धीस्यनुवृत्तेभेदः स्यात् किमोविभक्तौकादेशेऽकृतत्वात्पिकेष्यतिति
८ र्दृष्टान्तेभेवेनद्वितीयस्याप्युपपत्तेः सर्वार्थस्यसर्वनामसंज्ञाविधानात् प्रजापतेश्चकार्यमाश्रक्तंतयासर्वात्मक
सि॰ त्वात् कार्यकारणयोरभेदोपचारात् अथोच्यते उभयथापिकस्मान्नवृद्धीत्येवानुप्रेक्षः उक्तरीत्याप्रजापतिवाच
स्व॰ कस्यकशब्दस्यापिकिंशब्दवत्सकलत्वात् नचकशब्दस्यसर्वादिषुपाठात्सर्वनामत्वानुपपत्तिः अन्वर्थसंज्ञयासर्वार्था-
भिधानसमर्थत्वादस्याप्युपपत्तेः गणपाठस्यप्रपंचार्थत्वात् नचसकलकृत्स्नादिष्वतिप्रसंगः अनिष्पन्नानांसर्व
नामत्वकारिनावबहुव्रीहाविसर्वेनेतियोगविभागेनसंज्ञानिषेधात् उभयथापिकायानुवृद्धीहीत्येवसंज्ञोपसर्जनयोः
सत्रि॰ संज्ञायतिषेधात् किंशब्दस्यापिसंज्ञात्वेसर्वनामत्वानुपपत्तेः नचैवंकादेशस्यासिद्धिः अस्मादेवनिपातनात्का
देशोपपत्तेरितिभाष्यम् उभयथाकस्यकारसंप्रदायइतिकेयटः ॥ शुक्राद्घन् ॥ शुक्रोदेवतास्यशुक्रियंहविः नि
पातस्यतुदान्तः ॥ अपोनप्त्रपांनप्तृभ्यांच ॥ अपोनपाद्देवतास्य अपोनप्त्रियं अपांनप्त्रियं अपोनपाच्छब्दस्य अपान
पाच्छब्दस्यच प्रत्ययसन्नियोगेनऋकारान्तत्वंनिपात्यते अतएवापोनपातेनुवृद्धिः अपांनपातेनुवृद्धीतिप्रैषः न
चैवंशब्दान्तरे अपोनप्त्रेस्वाहेतिप्रयोगानुपपत्तिः तस्यकार्यादर्शनात् क्वचित् ॥ यथासंख्यवारणार्थोयोगविभागः अ
पोनप्त्रीयं अपांनप्त्रीयं [illegible] विरंचीयम् ॥ शतरुद्राद्घश्च ॥ इतिवक्तव्यम्
शतरुद्रियं पवित्रः शतरुद्रीयं नचतद्धितार्थेतितत्पुरुषेद्विगोर्लुगिति नद्विगुत्वलुगनपत्ये विधानसामर्थ्यात् ॥
महेन्द्राद्घाणौच ॥ महेन्द्रोदेवतास्य महेन्द्रियंमाहेन्द्रम् चाच्छः महेन्द्रीयम् ॥ सोमाट्ट्यण् ॥ सोमोदेवतास्यसौम्यंहविः
टित्वान्ङीप् सौमीऋक् ॥ वाय्वृतुपित्रुषसोयत् ॥ ऋगणः वायव्यम् ऋतव्यम् ॥ रीङ् ऋतः ॥ यस्येतिचेतीकारलोपः पित्र्य
उषस्यम् उषः शब्दस्यसौलिंगस्यदिवाद्दिवतिदेवतायांप्रवृत्तिः ॥ द्यावापृथिवीशुनासीरमरुत्वदग्नीषोमवास्तोष्पति

गृहमेधाच्छच ॥ द्यावापृथिवीयं द्यावापृथिव्यम् शुनासीरीयं शुनासीर्यम् शुनो वायुः सीर आदित्यः देवताद्वं
द्वसमानविभक्तिर्निपातितः इंद्रं वयं शुनासीरमस्मिन्यज्ञे हवामहे इति धर्मादिं धर्मविशेषणवाची शुनासीरशब्दः इत्यन्ये मरुत्व मूंत्रा
तीयं मरुत्वतम् अग्नीषोमीयम् अग्नीषोम्यम् सप्तमेन प्राग्नीषोमीयो भवतीति ज्ञापकलिङ्गपरत्वे प्रयोगमनुपचारात् वा
स्तोष्पतीयम् इह एव निपातनात्साधुः गृहमेधशब्दो ऽकारान्तः मरुद्भ्यो गृहमेधेभ्य इमा स्वलापनप्रयोगात् ॥ अग्नेर्ढक् ॥
आग्नेयम् ॥ कालेभ्यो भववत् ॥ कालवचनेभ्यो भवार्थे वक्ष्यमाणाः प्रत्ययाः साम्य देवते सप्तम्यर्थे तिदिश्यन्ते मासो देवता
समासिकं आहुषो देवतास्य आहुषेण्यम् स्यादेतत् कालपदस्य देवतासंबंधो भवेत्सर्वा सकृत्कृतस्याभयालवया
उपपत्तेः नायः भवार्थे विहिता नाश प्रत्ययानो देवतार्थे कालशब्देभ्यो तिदेशपर्यवसाने द्विगादिभ्यो भवार्थे विहितस्य
प्रत्ययस्य देवतार्थे कालवचनेभ्यः प्रसंगात् न द्वितीयः कालवचनेभ्यो भवार्थे विहिताः प्रत्ययाः साम्य देवते सप्तम्यर्थे भवे
तीति अतिदेशपर्यवसाने रक्षादिभ्यः कालाट्ठञ् प्रसंगात् अत्र वार्तिकम् सिद्धं तु भवतिर्देशात् कालेभ्यो भववत् काले
भ्य इति वक्तव्यम् तथा च कालवाचिप्रकृतिकानां भवार्थे प्रत्ययानां कालवाचिभ्य एव देवतार्थे विधानान्न दोषः प्राच्य
कानां तु भवत् एव सिद्धे वक्तव्यं सर्वसादृश्यपरिग्रहार्थं तथा च प्रकृतिप्रत्ययो तावेवार्थमात्रेण भिन्नमिति सिद्धान्तः ।
दोषः प्रकृतिप्रत्ययसांकर्यं अकविशेषार्थातिक्रमापमेविताहुः ॥ महाराजप्रोष्ठपदाट्ठञ् ॥ महाराजिकं प्रौष्ठपदिकम् तद्दा
स्मिन्वर्तते इति नवयज्ञादिभ्यश्चोपसंख्यानम् नवयज्ञोऽस्मिन्वर्तते नावयज्ञिकः कालः पाकयज्ञिकः पूर्णमासादण्वक्तव्यः
पूर्णमासो वर्तते अस्मिन्काले पौर्णमासी तिथिः ॥ पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः ॥ एते निपात्यन्ते पितुर्भ्रातरि व्यत्
पितुर्भ्राता पितृव्यः मातुर्डुलच् मातुलः मातृपितृभ्यां पितरि डामहच् मातामहः पितामहः ॥ मातरि षिच्च वक्तव्यः मातामही पि
तामही महिषाच्चेति दस्यानडादेवग्रहदर्शनात् पितृशब्दस्यानडादेशो निपात्यते महच्च प्रत्ययः तेन पितेत्यत्र पदसंज्ञा

८ सि. कौ.

वग्रहस्थितिः आमहविनु आकारस्यप्रत्ययावयवत्वान्नस्यादित्यर्थः। अवेर्दुग्धे सोढदूसमरीसचो वक्तव्याः। अवेर्दुग्धं

अविसोढं अविदूसं अविमरीसं सकारो धारणसामर्थ्यान्न षत्वं अमयार्थक्रियालाघवाय षोढादीनेव विदध्यात्

इति कैयटादयः। अमेत्र सोढशब्देन घातेपि दूसमरीसयोर्नैकसमाधानसंभवः। एतेनात् क्रियाविहितमादिसिद्ध

यैतत्तथा सकारपाठसौयत्तीणत्वात् षकारस्यापदेशिकत्वेन नत्वेऽकारे णत्वानुपपत्तेः। आदेशत्वे तु षत्वस्यासिद्धत्वात्

सत्तुयोरीति कत्वमप्रत्ययः। अतो भाष्योदाहरणसामर्थ्याद्यत्वमिति भाव। तिलान्निष्फलात् पिञ्जपेजौ वक्तव्यौ। तिलपिं

ञ्जः तिलपेजः। बधतिलस्यार्थः। छन्दसिदिवक्तव्यः। तिलिञ्जः पेजस्तु नेति भाष्यानुदाहृतत्वात्। तस्य समूहः॥

काकानां समूहः काकं बकानां बाकं शुकानां शौकं तथाहि अचित्ताद्देशकालाट्ठक् अनुदात्तादेरञ् गोत्रवर्णाद्वुञ् कै

दारायच्चेत्यादिना प्रतिस्वपनादयश्च बाधते तथाचार्थवशाद्विभक्तिवचनादनुदात्तादीन गोत्रान्तेभ्यः प्रतिपदोक्तमप्रययोऽहिते च

दारादहरणे सिध्यति प्राणिनानेकव्यवाणमिति काकबकशुकानामानुदात्तत्वात् प्राणिनाचित्तपादिभूतापेकव।

मंत्रवेत्यर्थः तेषामाद्युदात्तत्वेतिनदर्थान ग्रकानां समूहः शौकमिति ग्रहणमस्यप्रयोजनविंशे लेकिकादित्वेन शुक

सामाद्ग्रनपन्न शुकत्वादिति हरदत्तादयः॥ भिक्षादिभ्योऽण्॥ अचित्तलक्षणस्य ठकोऽपवादः। भिक्षाणां समूहो भैक्षं ग

र्भिणीनां समूहो गार्भिणं भसाकस्येतिपुंवद्भावः। इनण्यनपत्ये इति प्रकृतिभावसामर्थ्यदेरन्भाम:। तथाचाद्युदात्तत्वेऽ

लोपोऽस्यान्ता पुंवति शाङ्गसामान्यत्वेन लक्षणस्यास्याबाधार्थमिहपाठः। नचवत्यादिनविवक्षार्थ्यतनदसमन्ते: श्वैंमेव पुं

वद्भावविधानान्निषत्नमयमित्वैमाकनिष्ठापीतिकमिश्रप्रयोगनतपाद्पुंवशा भूत्स्याद्युदात्तत्वात्स्वसमूहस्यमेवागिम

इत्यतिवाच्यम् अतएव भाष्येऽयपुंवति शाङ्गपाठस्मागयोनात् एतेनेहपादस्मामर्थ्यात् पुंवद्भावोनेति पोवनमिति

रूपमिति कृत्तिकाद्युक्तिर्यथालाभाष्यवार्तिकविरोधात् पुंवद्भावनिषेधस्यष्टत्वेयमामाग्योनानुपपत्तेः। तस्मा।

५९

दौत्सर्गिकमेव तु भवति शाङ्गादण् । तत्र वृद्धेवड्वावाघौवतमिमेव रूपम् तथा च प्रयोगः रूपलावण्यसंपन्ने कलाकुशल
यौवनम् यस्य तु पुण्यवतः प्रियं सफलं तस्य जीवितम् यौवनपदं तु शब्देनादन्तुद्वाभ्यां यत्ना समर्थनीयम् ॥ गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्र
राजराजन्यराजपुत्रवत्समनुष्याजाद्वुञ् ॥ इह गोत्रमपत्यमात्रं मनुष्यराजन्ययोः पृथगुपादानात् अन्यथा गो
त्राधिकारविहितप्रत्ययान्तत्वाद्गोत्रपदेनैव तत्रापि सिद्धेः तेनौपगवादपि वुञ् नह्यके राजन्याद्वुञ् मनुष्याच्च ।
तापकं लौकिकं परमिति यावत् ॥ गार्ग्याणां समूहो गार्ग्यकं गार्ग्यायणानां समूहो गार्ग्यायणकं ग्लुचुकायनीनां
समूहो ग्लौचुकायनकम् औक्षकं औष्ट्रकं औरभ्रकमित्यादि वृद्धाच्चेति वक्तव्यम् वृद्धानां समूहो वार्द्धकम् ॥ अनौ वुञ् ।
पूर्वविप्रतिषेधः यञोऽवकाशः कापोतं कपोतस्थलमावेतद्योऽस्य व कृष्णोपगुरिति मध्योदात्तान्तत्वात्तदामादित्वात्
वुञस्तु ग्लौचुकायनकं औपगवादिभ्य उभयप्रसङ्गे पूर्वविप्रतिषेधाद्वुञ् पूर्वोऽपि वुञ् परमिमं बाधत इति वक्ष्यमाण
त्वात् परशब्दस्येष्टवाचित्वाद्वा सिद्धमिति भाष्यम् ॥ सक्तुविप्रतिषेधात् सक्तूनां समूहः साक्तुकमिति ॥ चित्तलक्षण श्र १
स्यठकोऽवकाशः तत्प्रत्ययान्तत्वे जाद्युदात्तत्वात् अन्तोदात्तादेरञोऽवकाशात् अञः पूर्वोक्तः शष्कुलीशब्दात्कृते यमत
न्नू योर्विप्रात्तदुदात्तादिस्त्वात् मायूरमिति तत्र लक्षणस्य ठकश्च प्रसङ्गे विप्रतिषेधाट्ठक् शाष्कुलिकं मायूरकिकम् ॥ केदाराद्य
ञ्च ॥ केदाराणां समूहः केदार्यं वा ठञ्च कैदारिकं गणिकायाश्चेति वक्तव्यम् गणिकानां समूहो गाणिक्यम् ॥ ठञ्कव ।
चिनश्च चकारः केदारसंग्रहार्थः कवचिनां समूहः कावचिकं कैदारिकम् ॥ ब्राह्मणमाणववाडवाद्यत् ॥ ब्राह्मणानां
समूहो ब्राह्मण्यम् माणव्यम् वाडव्यम् ॥ इहाप्युपसंख्यानं लोकविशेषः पृष्ठेनेषां समूहः पृष्ठ्यम् पृष्ठ इति मत्वर्थे
लक्षणा माध्यकृतमस्त ब्राह्मणादीनां यथाणो ह्यदिसना समत्वयोर्विशेषाभावात्प्रकृतत्वमपत्ये पवविधानमर्हेत्वात्स्वर ।
विशेषाभावाच्च यद्विधानमनेनापि तद्विधानार्थमित्याहुः ॥ ग्रामजनबन्धुभ्यस्तल् ॥ ग्रामादीनां समूहो ग्रामता जन ।

८.
श्रि.
सू.

नत्वाद्धुना गजसहायाभ्यां चेति वक्तव्यम् गजता सहायता अह्नः खः क्रतावितिवक्तव्यं अहर्गणसाध्यस्तु साको
हीनः क्रतुः क्रतौ किं अह्नां समूहः अह्नः खण्डिकादित्वादञ् अह्नष्टखोरेवेति नियमान्नटिलोपः किंतु लोपः पर्णाणह
मव्यः साधिव्यानेन सकारस्येत्संज्ञा तु पपत्तिः पर्शूनां समूहः पार्श्वमिति चेति परत्वेन नत्वाभावादेणुगुणाभावः ॥ १
अनुदात्तादेरञ् ॥ कपोतानां मयूराणां च समूहः कापोतं मायूरम् विप्नवतामेवात्र उदाहरणीत्वम् यत्तु कुलिकमिसा
दावचित्ताद्वकाभ्यादिस्वकत्वात् लयावेतत् इति मृध्योदात्तौ कपोतमयूरशब्दौ न च शकुनीनां वलत्तु पूर्वमिमाद्वरा
तेत श्रमापेत्यापद्वेस्यलचोरेवृतद्विधानात् खण्डिकादिभ्यश्च ॥ अञ् स्यात् खण्डिकानां समूहः खाण्डिकं अनुदात्तार्थ
मचितारमोवाधनार्थं च सूत्रे खण्डिकशब्दः उलूकउलूकशब्दोऽलूकशब्दस्यगणो दिपञ्चतस्य यतिरेवोश्रेतिकृतप
लूलकोत्तरणम् नवगोत्रलत्वात् सवुनोवाधार्थमिहपाठः नचवहुष्वपनोलोपादनुदात्तादित्वादेवसिद्धमिति
वाच्यम् गोत्रेलुगचीति अजादिप्रत्ययविवक्षायां लुको निषेधात् द्वयोः समूहस्य वहाराभावात् न च अ
सवलत्वेन गोत्राप्रत्ययोवुञ् पूर्वविप्रतिषेधाद्वबाधित्वावाच्यम् पवित्रापवादान्तरसंभवेन तं तु केवलाषेणाकिंकिदीविना
यउलूकोवदतिरित्यापुदात्ततायां तु क्वेचिस्त्रापूहिकप्रत्ययाभावात् अञ् सिद्धे अनुदात्तादेः कार्यः क्षुद्रकमालवा
त् गोत्रात्तु चन वत्तद्वात्र तदन्तेन समर्थेन तापकं स्यान्नदेततवे तयावापिश्ले विधिः सेनायां नियमार्थे वापया
वाध्येत वा नवुना प्रसार्थः क्षुद्रकमालवशब्दादनुदात्तादेर्विधेवान्न सिद्धो खण्डिकादिपाठोऽर्थः क्षुद्रकस्याप
मानीति जनपद्शब्दादितिविहितस्यतद्राजस्यलुक् मालवस्यापसानीति हलदाणस्य स्वरः ॥ द्वद्वसो लोदाता
लेश्रेधनिवाते नानुदात्तादित्वात् गोत्रेलुगचीति लुक् प्रतिषेधेप्यापत्यस्येति यलोपः न च गोत्राद्वुञ्ञ्वाधार्थः गो
त्रग्रहणेनैव समुदायानुपादानात् क्षुद्रकमालवेति समुदायस्य गोत्रत्वाभावात् न च तदन्तविधिना प्रसंगः अत

यविधावुगिदृग्रोत इत्यणपवादस्तद्विधेर्नियतत्वात् सिद्धांतस्तु एतदेव समूहप्रकरणे तदंतविधौ ज्ञापकं अ
नपत्य‥‥‥इति नैकमनुमादायती सापिशालिसूत्रे संगच्छते अन्यथा तदंतविधिप्रभावादेव अर्थेन्द्रशब्दाद्धकोऽप्रस
ङ्गेपत्पुंदासेनैव सिद्धत्वात् अर्धेनूनां समूह आर्धेनवं तस्मादेषन्तु सार्धेनाव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वादलि
तिकैयतः उत्सादित्वादञिति केचित् तद्रूपासमासे निषिद्धत्वात्परकालत्वानंतविधिसत्वात् नेयत्वधर्विस्प
नयपदस्यापि विकल्पः किंच सेनारूपे समूहे स्त्रत्न् अभिसरात्तत्रनैवेत्यर्थे तेनेत्तौष्टकमालवी सेना तौष्टकमा
लवकमन्यत् न च परत्वादत्र अत्रमप्यागमापि उमोरेली सम्मितिवाच्यम् पूर्वं प्रत्न परमप्यनेवाधतत्रसमासे
य२ नाण्णत्वात् नचैकेनोभयत्नापनानुपपत्तिः अपविज्ञापनेविनात्ष्टकमालवस्वशब्दादञ्विधानेवैयर्थ्यात्तत्रुतान्तात् अ
नपवाहनेदाब्दादिति दीर्घग्रहणेन आवविकल्पः कृताव्यसाहनः परसंज्ञावेसंभवेनाप्यनऌति सिद्धांतः तथाचग
णसूत्रे योगविभागेनार्थद्वयं ज्ञाप्यं ततः सेनासंज्ञायामिति नियमः इति फलितार्थः एतेनानुशकरणात्वष्टकमालग
सेनासंज्ञायामिति वार्तिकव्याख्यानम् ॥ चरणेभ्यो धर्मवत् कठानां समूहः काठकं छंदोगानां छांदोग्यम् प्रकृति
प्रत्यययोरर्थो कर्तव्यम् कालेभ्यो भववदिति वृत्तावेव यम् चरणाद्धर्माम्नाययोरिति वोक्तत्वात् गोत्रचरणादिति वुञ् ।
छंदोगौक्थिकयाज्ञिकबह्वृचनटाञ्ञ्यः इत्यस्य यो धर्मे वक्ष्यते ते समूहेनेनातिदिश्यन्ते ॥ अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् ॥ सक्तूनां
समूहः साक्तुकं धेनूनां धैनुकम् हस्तिनां हास्तिकम् हस्तिनीनामप्येवं भस्याढे इति पुंवद्भावस्यातदिति विवक्षायाम् ।
हेतोः ॥ केशाश्वाभ्यां यञ्छावन्यतरस्याम् ॥ केशानां समूहः कैश्यं एतत्प्रवृत्तिस्तितिष्ठक् कैशिकम् अश्वानां समूहः आश्वी
यं एतन्यस्य समूहः इत्यण् खिल्ले गणाच्चरमान्युदात्तत्वात् आश्वम् ॥ पाशादिभ्यो यः ॥ पाशपाटणाधूमाकमावासानव
वानपरमाणनाम नेकत्वेपि अवयविनपकनाङ्गदनिवधनसमूहानुपपत्तिः अतो वानानाम्लीशेनेऽ इति वचनान्तरमे

वारण्यमितिवाच्यं दिग्भेदेन कालस्यापि भेदो नोपलभ्यते एवं वा तत्समादिष्ववहारात् कालनावान्नदिक्षोदिशेतिप्रयोगाश्च ॥
बलिरयात् ॥ बलिसागष्वारण्या यौगविभागश्चात्र स्वश्चे बलादिमाप्रानुहृमये: ॥ निवकस्सवध ॥ बलादिभ्यः कृमात्सुः
बलिलीमोदारण्यकस्य बलादिभ्यशनिवकश्च्य: उाकिनीकृद्दविनी हीलोकात शाकृतिगणोयम् ॥ विषयोदेशे ॥ ष
५९ ष्ठीतायथास्मिन्गणादय: स्वरस्मतपरिशीलिते, धेंसोधोदेशाश्चत तस्मस्मनुवर्तिते शिबीनां विषयोदेशः शैवः देशोकिं
वैयस्यविषयोनुवाकः ॥ राजन्यादिभ्यो वुञ् ॥ राजन्यकः विषयाभिधानेजनपदेलुकबहुवचनविषयादकस्य: श्रैणानो
विषय: श्रैणा: वैगा: सल्ला: ऊत्ता: श्रैणानां निवासोजनपद इत्येतान सर्वासामिभावमन्तीति: श्रैणानां विषय इत्यत्रं तत्र।
स्यतोतितन्तुनिवासस्य तत्रजनपदे विधीयमानस्य लुपोविषयेप्रा भावाद्दवनारेभ: तन्त्रबहुवचनोनामस्य विष। प्र^
यार्थकथस्यस्य लुक्निमर्थ: गांधार्यादिभ्यो वेतिवक्तव्यम् गांधार: गांधारय: वासात: वासातय: गांधारस्यापमगांधा
रि: तस्यापमानि मालुप्यगांधादिभ्यो वेयत्त तदाजोतनवाह्नोलुक् णेवेलगयोमलुक् ततो गांधारीणां विषयः
स्याण् तस्यौकवार्तिकेनलुकि विकल्प: तयनदाजेनतारामोलुक् लपित्रकथयिति लिंगमेवोतिदेशः राजन्या।
दिभ्योवावुन्वक्तव्य: राजन्य: राजन्यक: औत्सर्गिकस्याणोविषयाभिधानेइतिलश वुन्नपवत्तुतद्विधानसामर्थ्या।
लुव्भावः दैवयानवक: वैल्ववनादिभ्यो नित्यं वक्तव्य: वुञितमर्थ: वैल्ववनक: आम्बरीषपुत्रक: आत्मकामेयक: ५८
नवाभिधेयस्य निवासविषयोभयपर्यपनत्त विषयनिवासयो: परस्परव्यभिचारोपि श्रैणादीनां यषवसोविषय:
सपवतेषांनिवासइतिसमवायात् तत्रसपोगवशादंगादेनिवासविवक्षेव गांधार्यादिषुराजन्यादिषु चक्रमाद।
भयविवक्षा वैल्ववनादिषु विषयविवक्षैवाश्रीयत इतिनाप्येलुविधानेन निवासविवक्षायांलश विषयविवक्षा
यां प्रत्ययइतिव्यवस्थापपत्ते: पतेनमविकल्पार्थतद्दाधकनिमवचनार्थे वार्तिकारंभः स्वप्नानाशंकाम् ॥ भौरिका

दैवयानवः^

निवासविषयत्वात्तदं
गादिसंबंधिनोजन
पदस्य^

ऐषुकार्यादिभ्यो विधल्भक्तलौ॥ भौरिक्यादीनां विषयो देशः भौरिकिविधं भौलिकिविधं ऐषुकारिभक्तं ऐषुकारिभक्तं लका
रःस्वरार्थः क्लीबत्वं लोकात् भौरिकि भौलिकि चैपयत चैटयत शैकयत कालेय वालिजिक भौरिक्यादिः ऐषुका
द्राद्यायण रि सारस्यायन चान्द्रायण, आलयन जहायन सौवीर दासमित्र दासमित्रायण शायंड शायोड भवेष्यमाणवक।
वैषयेनव सेंद्रेव याग्येति ऐषुकार्यादिः॥ सोऽस्यादिरिति छन्दसः प्रगाथेषु॥ प्रथमासमर्थाच्छन्दोवाचिन आदित्वोपा
धिकात् षष्ठ्यर्थे प्रगाथेषु वाच्येषु यथाविहितमणादयः स्युः इति शब्दः प्रसिद्ध्यर्थः नियतार्थं वा क्वेदः छन्दोऽत्र वृत्तिवचः
क्रियते सप्रगाथः अन्वर्थं षष्ठ्यौ यादो वाऽऽह॥ प्रगाथेषु महत्त्वं पंक्तिनोऽस्य यस्य वसोर्हि मादिवचनात् अथ प्रयत्न इसकर्
विषकार्यं करति कृ धर्माणिावन् इष्टोदसादिनाऽऽङ्फनकारयोऽस्तोपः इतिकेचित् अर्गीयत इति प्रगाथः गैशाङ्गस्य।
स्या तु पिङ्क्तिगाथि सम्यस्यामित्यस्व पंक्तिरादिरस्य पांक्तः प्रगाथः नष्ठसके सार्थः इपसंख्योनम् त्रिष्टुभवत्रैष्टुभम् ऋ आनुष्टुभम्
टोरस्मादित्वहिङ्गभेदइति॥ संग्रामे प्रयोजनयोद्धृभ्यः॥ सोऽस्येत्यनुवर्तते॥ प्रथमासमर्थान्नेभ्यः प्रयमादिसंधिकारान्ते संग्राम
शब्देन यथायां प्रत्ते: प्रयोजनवाचिभ्यो योद्धृवाचिभ्यश्च यथाम्नातेभ्योऽस्य इति षष्ठ्यर्थे प्रत्यान् संग्रामे वाच्ये सुभ
द्रा प्रयोजनमस्य सौभद्रः संग्रामः भरता योद्धारोऽस्य भारतः इत्यत्र च पञ्चम्यर्थे निष्पत्तिः कारकत्वानिरूपित विशेषार्थं।
कत्वैनेव प्रयोजनादेः प्रकृतित्वेन निर्देशः प्रयोजनादिकं तु समर्थार्थः प्रकृतिसमर्थार्थयोरभेदः संसर्गः प्रयो।
जनादेः प्रयोऽन्य संसर्गेण संग्रामान्वयः सुभद्राप्रयत्नप्रयोजनेन नत्वयोऽन्यः भरतरूपा ये योद्धारस्तत्प्रयोज्यश्च
संग्राम इति बोधः॥ तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां णः॥ प्रथमान्तात्प्रहरणोपाधिकाद स्यामित्यर्थे णः स्यात् क्रीड
या समर्थत्वे इदः प्रहरणमस्यां क्रीडायां दण्डो मौष्टा प्रहरणं कि माला भूषणमस्याम् क्रीडायाः के वङ्कः प्रहर।
णमस्यां सेनायाम्॥ घञः सास्यां क्रियेति ञः॥ घञन्तात्क्रियावाचिनः प्रथमान्तादस्यामित्यर्थे ञः प्रत्ययः स्यात् वा।

८ ्चिकः याज्ञिक इत्येव औक्थिकानां याज्ञिकानां वा आम्नायः औक्थिक्यं याज्ञिक्यं च छन्दोगौ०

८ नशतिकतुद्दत्नाग्न्तिकारकत्वं व्याविग्रहणं तेन यथेन पाताद्दिशाहृस्यां गन्त्वादादिवृद्धिः येन यातो संवर्तते ये नपा
तामग्न यानिलपातो संवर्तते तैलपानाम् स धा एषन तिलपाते ने इति प्रुम वचनः किं येन पतन मसावर्तते क्रिये।
वि. निकिं प्रकारो संवर्तते॥ तदधीते तद्वेद व्याकरणमधीते वेद वा वैयाकरणः अध्ययनेन स्वरूपमात्र तानं वेदनमर्था
सू. वबोध इति भेदः॥ क्रतूक्थादिसूत्रान्ताट्ठक् क्रतुविशेषवाचिभ्यः उक्थादिभ्यः सूत्रान्ताच्च इत्यैतकयोरर्थयोष्ठक्
५५ क्रतुवाह्नानस्वरूपपरः उक्थादि पाठेनैव निर्वाहात् नापिपर्यायपरः उक्थादिसु यत्त सात्कृयादवसामर्थ्यात् आ
ग्निष्टोमिकः वाजपेयिकः संज्ञाविशेषवचनस्याग्निष्टोमशब्दस्य तत्त्वेष्याकेकतोनिरूढः प्रयोगः यत्ताय स्ति।
यामवेणयानि सामानि गीयन्ते तान्युक्थपदवाच्यानि तत्र मत्र योने ष्यते किन्तूक्थामधीत इति वाक्यमेव तल्ल
प्रा० क्षणशास्त्रे तिशास्त्ररूपेलात्तरिकाल्क्थशास्त्राम्नुमयरष्यते उक्थामधीते औक्थिकः यज्ञमधीते याज्ञिकः
औक्थिकं याज्ञिकं वाधीत इत्यर्थे पि औक्थिकयाज्ञिके तिस्मः तस्येदं प्रसघस्य च लुग्वक्तव्य इति वार्तिकेना ध्ययन
स्य स्वरूभयोर्लोपः भाष्यकारास्तु उक्थामधीत इति विग्रहे औक्थिकः उक्थीसाम औक्थिकशब्दः समानार्थका
इकशब्दादेवप्रमयोमते अविरविकमाप्यात् औक्थिकमधीत इति वाक्यमेवेति चेशाहुं सिद्धमिमाहुः उक्थमा। ५८
यलोकायततेन यायिकः लौकायतिकः वासपुनुक्रमयत्ता संहितापदक्रमसहहनुग्निसंग्रहगण
गुणगुणपुर्वेदविद्यालक्षणकमससूत्रान्ताट्ठकल्पादेश्चवक्तव्यः यामविद्यामधीते वेयासविद्यकः गोलक्षणिकः आ
अकल्पादेः किं कालसूत्रः० स्वलक्षणिकः पाराशरकल्पिकः वार्तिकसूत्रिकः० अकल्पादेरिति निषेधः सूत्रान्तमात्रपरः सन्निधानात् कालसू।
सूत्र इति भाष्ये उदाहृतत्वात् अनेन निषेधस्य विद्यातादिमर्वविषयत्वात् कालविद्य इति भाष्ये पाठ इत्याहुः विद्या
याञ्चानेगक्षत्रधर्मत्रिपूर्वा या इति वक्तव्यम् अंगविद्यामधीते आंगविद्यः क्षात्रविद्यः धार्मविद्यः त्रैविद्यः अवय

वा विद्या त्रिविद्या तामधीते त्रैविद्यः । तिस्रो विद्या इति विग्रहे तद्धितार्थेति समासे द्विगोर्लुगिति न तद्धितलुक् असंज्ञत्वात् आ
ख्यानाख्यायिकेतिहासपुराणेभ्यश्च ठग्वक्तव्यः । द्वयोरर्थे सह योऽश्वस्य रूपस्य ग्रहणं यावक्रीतकमुपचारेणायाव
क्रीतं तदधिकारकृताख्यानं परम् तदधीते वेद वा यावक्रीतिकः । वासवदत्तामधिकृत्य कृताख्यायिका वासवदत्ता
अधिकृत्य कृते ग्रन्थ इत्यर्थे वृद्धाच्छः लुबाख्यायिकाभ्यो बहुलमिति तस्य लुप् तामधीते वासवदत्तिकः । एवं सौम
नोत्तरिकः । इतिहासशब्द उपदेशपारम्पर्यार्थः इतिहास्मेति निपातसमुदायो वृत्तेस्मकारि तत्समासः तमधी
तेऽधीते ऐतिहासिकः । एवं पौराणिकः । सर्वसादेश्च लुग्वक्तव्यः । सशब्दस्यार्थवत उपादानात्सवेशब्दस्य ग्रहणादानम इ
दमव्ययीभावस्य विभागार्थं तात्पर्यकेवोध्वम् सर्ववेदः सर्वतन्त्रः अमो लुक् वृत्तौ साधुवार्तिकेकथादिभ्य इति ठक् वा
र्त्तिको तमधीते सवार्त्तिकः । एतद्वचनसमर्थशब्दस्याव्ययीभावः अव्ययीभावे चाकाले इति सादेशः ततो णो लुक्
पञ्चव्याकरणान्यधीते पञ्चव्याकरणः द्विगुः विद्यालक्षणेति द्विकोर्द्विगोरिति लुक् अनुसूलक्ष्यलक्षणेभ्यश्चेति वक्तव्य
ग्रन्थविशेषवचनादनुसूशब्दात् लक्ष्यलक्षणाभ्यां चोपसंख्यानमर्थः । अनुसूमधीते आनुसुकः । इसुसुक्तान्तात् इति
कादेशः केऽणः इति ह्रस्वः तद्धितेष्वचामादेरिति वृद्धिः लक्ष्यमधीते लाक्षिकः एवं लाक्षणिकः । इकन्पदोत्तरपदात्
शतषष्टेः षिकन् पथः । पूर्वपदमधीते पौर्वपदिकः । औत्तरपदिकः । शतपथमधीते शातपथिकः । षाष्टिपथिकः । षकारो
ङीषर्थः शातपथिकी षाष्टिपथिकी बहुलग्रहणात् शतपथस्यापीति वृत्तिः । इकन्बहुलं पदोत्तरपदादिति वक्तव्य
प्रत्ययान्तरमिति न्यासः ॥ क्रमादिभ्यो वुन् ॥ क्रममधीते क्रमकः । क्रम पद शिक्षा मीमांसा सामन् ॥ अनुब्राह्मणादि
निः ॥ ब्राह्मणसदृशो ग्रन्थोऽनुब्राह्मणं तदधीते वेद वा अनुब्राह्मणी । अनुब्राह्मणिनाविसारि अत्र भाष्ये मत्वर्थीयेन इ
निवेव सिद्धे तथाध्येतृवेदित्रोरणबाधनार्थं अनुविधानादनो वृत्तमनेरिति ॥ वसन्तादिभ्यष्ठक् ॥ यथावसन्तावर्णयेते वस

८
सि.
३.

नेयायमस्यतेतद्दसंतेनात्रउच्यते साहचर्यात् नचमुख्यस्यैवग्रहणं तदधीत इत्यधिकारबाधापत्तेः वासंतिकः ग्रथर्वण
मधीते ग्राथर्वणिकः दांडिनायनादिसूत्रेनिपातनात्प्रदिलोपः ॥ प्रोक्ताल्लुक् प्रोक्तप्रत्ययोक्ताधिकारविहितप्रत्यय
यस्य ततः परस्याध्येतृवेदितृप्रत्ययस्यलुक्स्यात् पाणिनेयाः वस्तुतः एकः सोस्यास्तीतिपाणी तस्यापत्यं पाणि
निः तेन प्रोक्तं पाणिनीयं शास्त्रं तदधीते वेद वा पाणिनीयः ग्रणोल्लुक् सरेलाप्रत्ययेवभेदः ॥ सूत्राच्चकोपधात् ॥ क
कारोपधात्सूत्रवाचकात्परस्याध्येतृवेदितृप्रत्ययस्यलुक् ग्रष्टकाध्यायारंभः ग्रष्टावध्यायाः परिमाणमस्याष्टकं पाणिनेः
सूत्रं संख्यायाः ग्रतिशदंतायाः कन् तदधीत इत्यणोलुक् ग्रष्टकाः पाणिनेयाः पंचकाः नैयायिकाः इत्यादि संख्या
प्रकृतेरिति वक्तव्येनेह माहावार्तिकः कालापकः ॥ छंदोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि ॥ छंदांसि ब्राह्मणानि च प्रोक्तप्र
त्ययांतानि तद्विषयाणि स्युः ग्रध्येतृवेदितृप्रत्ययं विनानप्रयोज्यानीत्यर्थः कठेन प्रोक्तमधीते कठः वैशंपायनांतेवासि
त्वात्किनिः कठचरकाद्दिनितस्यलुक् ततोध्येतरिवेदितर्यर्थेवाग्रण् तस्यप्रोक्तादितिलुक् इहछंदोमात्रं विवक्षि
तं कठशाखास्यप्रयोगः किंतु कठप्रोक्तं छंदो ध्येतृवेदितृमतरविवक्षायामेवेत्यर्थः इहवल्लप्रोक्तप्रत्ययांतस्यव
हवः प्रकाराहर्शयते पाणिनिनाप्रोक्तं व्याकरणं पाणिनीयमितिस्थाने संप्रति पाणिनीयमित्यपाध्येतरयोगः पा
णिनीयमधीयत इति वाक्यम् पाणिनीयाः इत्यध्येतृवेदितृप्रत्ययः छंदोब्राह्मणावा विनातु प्रोक्तप्रत्ययांतानामध्ये
तृवेदितृप्रत्ययविषयैतेव रहितस्यप्रकारत्रयनिह्नमर्थं ग्रारंभः तत्रतदधीत इत्यधिकारेपनछंदोरभावद्ध्येतृवेदि
तृविषयकवाक्यस्यैवनिवृत्तिःस्यात् ततस्याते प्रोपाध्येतरयोगयोः तयावत्कठं महत्कठमितिचस्यात् तदुक्ते त
त्रयायधिकारेतद्विषयप्रसंगइति तद्विषयत्वे हितस्मवाभावः तत्सूत्रस्यप्रकृतार्थतपाध्येतृवेदितृप्रत्ययादत्र
ग्रतदर्थकवाक्येनेप्रर्थलाभाव ग्रत्रसिद्धांतः सिद्धं तयोक्ताधिकारे तद्विषयवचनात् प्रोक्ताधिकारे छंदोब्राह्म ५.

१ भाषाचेयम् तदुक्तं पुराणप्रोक्ते कल्पे चेतिसूत्रणीयम् च कारेण ब्राह्मण स्यात्‌ इति: ततः शौ

न्य

णां धीरवेदिन्नोरिति सूत्रे पठनीयम् अथेर्वेदिन्त्रमप्यविवक्षायामेव योक्तार्थे यत्र योनतम चेमर्थः परिद्रकादिभ्य
श्छंदो ग्रहणमस्तु इति: यास्कवल्कादिभ्यः प्रतिषेधः यास्कस्य कस्यापत्यमिति गर्गादिभ्यो यञ् यास्कवल्केन योक्तानीस
र्धेकएवादिभ्यो गोत्रग्रहणं यास्कवल्कानि ब्राह्मणानि मुख्यतेन योक्तानि सोलभाप्ति अत्र तद्विषयत्वप्रतिषेधात् छंदो
ब्राह्मणमात्रपरतायामपि प्रयोगः यद्वा इति: योक्ते तद्विषयो भवतीति नियमार्थं इनीति कर्मदकृशाश्वेति इतरेणोनेस्य
ग्रहणे तेन योक्तार्थे विहितस्य इनेरेव तद्विषयत्वं न तत्र णरस्यार्थः न च पिंगेन योक्तः कल्पः पैंगी अत्रापि तद्विषयत्वापत्ति
त्तिः इतिर् अथेर्वेदिन्नोरिति विभागं कृत्वा काश्यपकौशिकाभ्यां कल्पे इति सूत्रणीयम् नियमार्थं चेदं कल्पे काश्यप
कौशिकाभ्यां योक्तस्यैवेरेव तद्विषयत्वमिति तेन पैंगीत्यत्र नातिप्रसंगः न चैवमिति मात्रो प्रायाद्वनेति निर्यादिस्य चविहि
तानां छंदो ब्राह्मणानां तद्विषयत्वं न स्यात् नैर्जरीर्घः वार्तंतवीयाः यदि तच्छंदो ब्राह्मणानामेव योक्ते तद्विषयत्व विधानेन तदा
पैंगी कल्पस्य नातिप्रसंगः अथात्र काश्यपकौशिकग्रहणं नियमार्थं एवमपि कौडेनके कतेन सुदेन पिप्पलादेन च योक्ते छ
न्दो धीयते कौंडाः कांकताः मौदाः पैप्पलादाः तेन प्रोक्तमित्यण् न तद्विषयत्वं छंदो ब्राह्मणादि प्रयुक्तेन भावान तद्विषयतान
स्यात् यत्तु भाष्ये अथेर्वेदिन्निति वक्तव्यमेव योक्तार्थे उत्पद्यमानानां छंदो ब्राह्मणाद्यर्थानां चैवार्थे प्रवर्तमाना ये तत्सर्गिकान् बा
धेरन् अर्थान्तरे च न बाधेरन् स्वयमप्रवर्तमानत्वात् तत्र प्रतिनिर्दिश्यमाना योक्ताः श्रोकाः इत्यत्राणस्यात् न चात्र छंदो ब्राह्मण निर्णि
रिवर्तते सूत्र छंदो ग्रहणस्य व्यवस्मारणत्वात् इत्युक्ते तद्विषयत्वे सिद्धान्ते प्रयोगः सिद्धत्वात् अपवाद निर्मुक्ते उत्सर्ग
प्रवृत्तेरावश्यकत्वात् अनभिधानमत्र बोध्यमत्र सामान्यादिति कैयटः तस्मात्सर्वानुक्तदोषपवितास्यर्थम् अत्र भाष्यकाराः इदं
के छंदो ब्राह्मणानि च तद्विषयाणि अस्य योक्ताधिकारस्य छंदो ब्राह्मणम् अथेर्वेदिन्नोविंमस्तारंभे वाविशेषमावः यत्तु यत्रा
धिकारमिमाध्युक्तं तन्न इहापि योक्तग्रहणानुवृत्तेः प्रोक्त प्रत्ययान्तानां छंदो ब्राह्मणवाचिनां तद्विषयता विधाने सर्व

तु

सि॰ सु॰

51

समानेऽर्थे निर्वर्तयितुं शक्यत्वात् केचित्तु सिद्धं तु शेषाधिकारादिति प्रागुक्तायां वार्तिकस्यायमेवार्थः प्रोक्ताल्लुगि
ति सूत्रादत्रापि शेषाधिकारस्यानुवर्तनादित्याहुः यत्तु यातिवत्साद्विभ्यः शति सुधीवत्कस्य इति तत्र पुराणप्रोक्तेष्विति ।
य वक्ष्यमाणत्वात् तत्रैव तद्विषयलक्षणाविप्रतिषेधात् नैवं काश्यपिनः कौशिकिन इत्यत्र तु छन्दोब्राह्मणाभिनवाकल्पे ।
तद्विषयतालक्षणाविप्रतिषेधात् नैवं काश्यपिनः कौशिकिन इत्यत्र छन्दोब्राह्मणाभिनवाकल्पे तद्विषयतानन्यादिति ।
वाच्यम् इतिः प्रोक्ते तद्विषय इति वचनारम्भे पैङ्गीसयातिप्रसंगवारणाय काश्यपकौशिकग्रहणमस्तु नियमार्थमादय
कतया तस्यैवेतन्मते विधेयत्वात् माणवशाखिनोभिन्नः शैलालिनो नटा इत्यत्रापि तद्विषयतेत्यस्मात्सूत्रे नैसः । तदस्मिन ।
स्तीति देशे तन्नाम्नि । तेन निर्वृत्तः । तस्य निवासः । अदूरभवश्च ॥ उदुम्बराः सन्त्यस्मिन्नौदुम्बरो देशः कुशाम्बेन निर्वृत्ता कौशाम्
बी नगरी । शिबीनां निवासः शैबो देशः विदिशाया अदूरभवं वैदिशं नगरम् । चकारः प्रागुक्तार्थसमुच्चयार्थः ते
न वक्ष्यमाणसमर्थानां चातुरर्थिकत्वसिद्धिः चतुर्विधोऽर्थ उपात्तः अर्थस्य तत्र भवा ये चातुरर्थिकाः पञ्चवस्तूनि समर्थानां समा
हारश्चातुरर्थीस्तत्र भवाः । तद्धितार्थे द्विगोस्तद्धितो लुक्स्यादिति तत्र समाहारेऽपि त्वणपर्येत विशेषात् अर्थविशेषासंभ
वे प्रत्ययोत्पत्तिनिमित्ताभावात् इति तद्वार्तिककृतो कल्पत्वात् पञ्चकपालानामेकत्र इत्येव वाक्यमेवेति भाष्यकृद्भिर्दोषकल्पनात् न
च यमेको योगे योगश्च तत्र इत्येवा न च समर्थविभक्तीनां च तत्र समर्थानां भेदाद्वाक्यपक्षे शाकायपपत्तिः प्रस्तादि
मयपंचकविधायकत्वात्तत्तद्गुणमेकवाक्यतोपपत्तेः यतेषु अर्थेषु दीनां पृथग्विधाने तदन्तरप्रक्रियावाक्यानां भेद । ण
संभवात् भिन्नेष्वर्थेषु क्रमेण प्रत्ययविधानमिति द्वितीयपक्षे सामर्थ्योपपत्तेः तत्र नायं देशे तन्नाम्नीत्यस्मात्तद्यान ।
त्वहलिप्रसंगात् एकयोगे तत्प्रसंगाभावात् अथ या तदस्मिन्नस्तीति देशे चतुर्ष्वपि ग्रहणात्तूपपत्तेः तथा तत्र भवा इत्य
तिविरहः अन्ययोगेषु आदिमेन वाक्यं चतुष्टयेन तदन्यस्मा सत्वात् योगविभागेन तदर्थाः अर्थेनैव अर्थे नान्वयोपपत्तेः यो

नू

गर्भेदन्तवत्निवत्नीसंज्ञानेन स्यैवत्याल्वयोपपन्नेः न द्वितीयः ॥ ॐ वस्निमादेरहरभवार्थमात्रेयहमापन्नेः उच्यते एकयोगेऽप्यनु
वृत्तिसंभवमेव संज्ञायां तदस्मात्मासिनिमित्तनक्तुहूस्मात्मिन्निमित्तानवयवसंयोगात् तदधीतइत्यचहि स्तदुपादानेन सि
द्धाणां स्मृत्याववोधार्थम् अपेक्षालक्षणेनाधिकारेण एकस्मिन्नपि योगेनुवृत्तेर्युक्तत्वात् एवं हितीयोऽप्यदोषः सवि
तलिंगसंगतृपदंदपेर्यमाणानामधिकारगवानामानेन यथावधान तैरपेक्षणकार्यदेशानुसारित्वात् ॥ ॐ रन् ॥
उकारोन्तादस्मात् अलोपवादः कृतनकारान्तत्वं अगादृवः कार्कंधवः मत्वपेवकाशः उदुम्बरावती मशकावती।
मतौ बह्वचः इति दीर्घः इक्षुमती द्रुमती सर्वोभयपर्यायोगपरत्वान्मत्वप् ॥ मतोश्च बह्वनगात् ॥ बह्वच्प्रकृतिकोयो मतुप्।
तदन्तात्स्य मेधकावतम् वारणावतम् वह्निकम् आह्निमत्तम् मालावतम् संज्ञाग्रहणे वह्वचो गा विशेषणात्वप्रतिपत्त
ये अमयामतोयेवविशेषणान्तस्यादित्युक्तस्य लेतिमत्संयोग न च मतोश्च बह्वच इति पाठेऽपि बह्वचो विहितो यो मतुप् त
ण दन्तादिति विधिकरणे पंचमीर्ध्येयाव्यानान्नदोषः इति वाच्ये सामानाधिकरण्यस्यान्तरंगत्वात् ॥ बह्वचः कूपेषु दीर्घ एव रात्रे।
णानिष्ठुतो दक्षिणराजकूपः ॥ उदकस्य विपाशः ॥ विपाशउन्तरे कूले येकूपास्तेषु वाक्येषु बह्वचोऽपि न दितेन निष्ठुतोदंतः कू
ऐ पः उदक् इति किं दक्षिणाकूलवर्तिकूपेषु एव यथास्यात् सौविशेषः संकलादिभ्यश्च कूपग्रहणे निवृत्ते एभ्यस्मात् तर्थिका
न् संकलेन निवृत्तः सांकलपौष्कलं संकलपुष्कलउपतुप उत्पुत निधान कुंभ सदल सदन सूत सनेत्र सुमंगल।
सिकता भूतिका हलाश पलाश निवेश गंधीर स्वान ग्रहव लोमन् वेपन् वरणा वहुल सद्योज अभिक्रिया भूतरा।
न भूतमालमाल ॥ सौशुसोर्वीरसालप्राव्व ॥ सौलिगेथवृदेशेष्ववाक्येष्वन् दन्तमित्रेणाविहन्नादन्ताम्मित्रीनगरी सा
सौवैधूमाग्रीयाविमार्कदौ ॥ सवाभ्यारिभ्योणा ॥ उवर्णान्तलक्षणस्य कूपलक्षणस्य वायोपवादः सवास्तोरहरभवनग
रे सौवास्तवं अणग्रहणेन घञ्यमनुष्ये बहुलार्थम् सौवास्तवीनदी सुवास्तुवर्णौभांडवं इडसेवालिन कर्षीणि शिवे।
न्

४ रिन् गर्तकर्कश शकटी कर्णविकर्ण कृतकर्ण कर्कंधुमती गोह्निन् अहिसकु रोणी ॥ प्रथमानिर्देशात्केवलान्नदं
सि० ताच्छायण कृशाश्वोपवादः रोणात्कृपः आजकरोणः ॥ कोपधाच्च ॥ कार्णच्छिद्रकः कूपः ऐषेकवं कार्कवाकवम् ॥
सु ६० कुमुदवणकठजिलसेनिर न्नणयफमिश्रिन्नम्रककुटकोटीहरण कृशाश्वर्ष्यकुमुदकाशत्त्वणयेदाश्मसविसे
काशवलपदकर्णसंतगमश्रणादिकुवराहकुमुदादिभ्यः चतुर्थ्या सप्तदशाभ्यः सप्तदशाप्रत्ययाः क्रमात्तुः प्र
यकुमुदोनामौचतुर्णां काशादीनांच द्वंद्वं कृत्वा पूर्वद्वंद्वेन कुमुदशाह्वसादिः पाठेपिनैकशेष इति केचित् आदि।
ए० शाहोरीह ... दियते काल्वयीश्रीहरणादिभ्यो वुञ् आरीहणकं अरीहणकुह ... कुंचा खदिर नगर उलंद संवत्स ए०
रायण क्रोष्ट्रायण भ्राष्ट्रायण नैगर्तायन वैनायन गोत्रायण रायस्पोषविपथविपाश उदंडउदंचन खंडायन
खेडवीरणकाशकृत्स्नजांबवत शिंशपाकरणविल्वरेवत वैमतायन सौमायन शांडिल्यायन सुयज्ञ शिरीष
बधिर कृशाश्वादिभ्यश्छण कार्शाश्वीयः ऋश्यास्थप्रतिष्ठवेश्म विलामसरोमक शबलकूटरोमश ववृसकद।
गमर सद्दश युगवत्र पुलवधूप अजित विनता अवनत विकुर्वाण अयस्म आयस मौद्गल्य पराशर ऋश्यादिभ्यः कः अससामनु
ऋश्यकः अश्वपत्यग्रोध पांडवज्ञसत्र निलीनविधानविनाननिधाननिवृद् विवरपरिगूढअश्मन् उत्तराश्मन् स्थू
लबाहुखदिर शर्करा अनुडुह परिवेश वेणु वीरण कुमुदादिभ्यश्च कुमुदिकं कुमुद शर्कर न्यग्रोध इक ईकरा सं ५२
करगर्भवीज अश्वत्थवल्वजपरिवापशिरीष यवाषकूप विकंकत काशादिभ्य इलः काशिल काश वाश अश्व
त्थपलाशपीयूक्षविस तृणनडवन कर्दम कर्पूर कंटक गुहा तृणादिभ्यः सः तृणसः तृणनड शर्म पर्ण वर्ण धरण
अर्क जनवाल मेखादिभ्यश्चलिः मेखी मेखा कालका वधूका ध्रुवका क्षिपका न्यग्रोध उत्कुट शर्कटा संकटा हृत अस्मा
दिभ्यो रः अश्मरः अश्म यूष रूप मीनादेश बंद गुडंदंड नदकिरो सख्योदिभ्यो ढञ् साख्येय सखिदत्त वायुदत्त गोहि

ल उकल वाल वक्र वक्रवाल छगल अशोककरवीर सीकरसरस समल सुरस संकाशादिभ्यो ण्यः । सांकाश्यं
संकाश कंपील कश्मीर शूरसेन सुपथिन् मंथन दृष गंडव नाग अश्रम कूटमुलिन तीर्थ अगस्ति विरत विकर
नासिका । बलादिभ्यो यः । बल्यं बल धूपचूल दल पलकूल । पक्षादिभ्यः फक् । पाक्षायणः पक्ष तुष अंड कंबलिका चित्र
अश्मभिषवत् पथिन् पथः पंथादेशः । पांथायनः । कुंभ सीर शरक शामल रोमन् लोमन् रोमक शहूमक सकर्णक
हस्तिपिचिल । कर्णादिभ्यः फिञ् । कार्णायनिः । कर्ण वसिष्ठ अर्क शासमडुपद आनडुह्य पांचजन्य स्पग स्थिर कुलिश
कुंभी जीवन्त जित्व आंडीवत् । सुतंगमादिभ्य इञ् । सौतंगमिः । सुतंगम मुनिचित्त विप्रचित्त महाचित्त महापुत्र श्वे
त श्वेतिक शुक्र विग्र बीजवापिन् श्वन् अर्जुन अजिर । प्रगद्यादिभ्यो ञ्यः । प्रागद्यः । प्रगदिन् मगदिन् कलिव खडिव
वर्, गडिव चूडार मर्जार कोविदार । वराहादिभ्यः कक् । वाराहकः । वराह पलाश शिरीष निनद्ध विनद्ध विदग्ध विभग्न वि ऽ
भग्न वैमतन बाहु खदिर शर्करा । कुमुदादिभ्यश्च । कौमुदिकं । कुमुद गोमथ रथकार दशग्राम अश्वत्थ शाल्मलि कुंड
ल कूट मधुकर्ण ॥ जनपदे लुप् । जनपदे चेच्चातुरर्थिकस्य लुप् । पंचालानां निवासो जनपदः पंचालाः । कुरवः । अ
ङ्गाः । वङ्गाः । कलिङ्गाः । लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने सर्वं वलिंगसंख्ये ॥ वरणादिभ्यश्च ॥ अजनपदार्थ आरंभः । वरणानामदूरभवं न । ना,
गरं वरणाः । वरणा शृंगिन् शाल्मलि शुंडीगोदी सुपर्णीगोदी आलिंग्यायनपर्णी गोदिजनपद मथुरा उज्जयनी गया । १२
तक्षशिला उरस आकृतिगणोयं । आवर्द्दी शिरीषशर्करावी ॥ शर्करायावा ॥ चातुरर्थिकस्य वा लुप् भवति । ग्रहणसामर्थ्या
मते । औत्सर्गिकोण । तस्य लुपि कस्य ॥ ठक्छौ च ॥ शर्करायाः चैतौ स्तः । कुमुदादौ पाठाछ्च वराहादौ पाठात्कक् । ते
न षड्रूप्यं । शर्करा शार्करं शार्करिकं शार्करीयं शार्करिकं शार्करकं ॥ नद्यां मतुप् ॥ इक्षुमती दृहतिर्हतीस्यपाये
अप्रामम समस्तपरिविधाने तदस्मिन्नस्तीमत्यर्थेत आणबाधितस्मतुपः मतिप्रसव इति विशेषः । नद्यविशिष्टलिंगो

८
सि॰
सु॰ ए॰

नदीदेशोग्रामाश्मस्तत्तयाः थ्यग्रुपादानात् देशाग्रहणेन तया अनुपादानानन्तदस्मिन्नस्तीति देशेतन्नाम्नीत्यण्ण तदस्या
स्त्यस्मिन्निति मतुपः कथं बाध इति वाच्यम् तयाम्नपि देशत्वादानन्तर्यग्रुपादानस्य तत्र नदीमात्रवृत्तित्वं देवपरिग्रहार्थ
त्वात् मधादिभ्यश्च॥ मतुप्स्यात् अनयर्थ्यश्रारेभः मधुमान् मधुविमस्याणएषिहित्वेणाख्यकं कंधुपामी करी।
रहिमकि सरस्माय॥ मनुष्य॥ मतुप दीर्घो देशार इष्टका नतनतापिलाशकिमासंदी आसुति शलाका आमि।
मीषंशवय॥ कुमुदनडवेतसेभ्यो डुमतप् कुमुद्वान् नड्वान् वेतस्वान् डित्वसामर्थ्यादभस्यापिटेर्लोपः नडादि
शाह्वानांसवेतनयापदनात् ननु एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् पदत्वात्मसकृतं स्यात् नचटिलोपस्यासिद्धत्वं ह
यचासिद्धत्वनिषेधात् अतएवाघयोर्कयइति वृत्ते वेतस्वानिसरमाडुपधादिमनेनेतिसंगच्छते नचाघयोरछडु।
पधत्वान्मादुपधायाश्चेतिवत्वमिति वाच्यं पदत्वात् कथं मसैव कृतत्वात् नच उत्तरस्यासिद्धत्वादितिवेधा।
अपपत्तिरिति वाच्यं प्रकरणेप्रकरणमसिद्धं न तु योगेयोगइत्यसोपसर्गादसमासेपीति सूत्रे भाष्यसिद्धत्वात् अ
पिवमपिस्वादिष्विति सांतस्य पदसंज्ञया रुत्वं दुर्वारम् नवाचाप्यसिद्धपरिभाषयानिर्वाहः स्वादिष्विति पदसंज्ञा।
पर्जीविनोरुत्वसांतरंगत्वाभावात् पतमदसंज्ञायाबहुपेक्षत्वात् नचतयामतु विविक्तरण्यामतुपो विधानस्या।
नर्थिकस्य मनपोपि मत्वर्थत्वाभासो मतुबर्थे इति भसंज्ञेति वाच्यम् टिलोपस्यासिद्धत्वाभावात् पवमौत्तसीमादोरुः
वडी आमलकीमादोनपात्वस्यात् पसतिलोपेकृते वशिच्छस्यादिष्विति पदत्वात् लोपस्यासिद्धत्वे भसंज्ञा
याउर्लभत्वात् नैवमनुकृपुमापदत्वमपिदुर्लभमिति वाच्यम् पूर्वत्रासिद्धेनस्थानिवदिति निषेधात् नचपदत्वस्य
नपूर्वत्रासिद्धीयत्वमिति वाच्यम् रुविधिनासहकार्यकालतयापदत्वमप्यसिद्धमेतत्स्यात् मैवं पदसंज्ञायांयथोद्देश
पक्षाश्रयणेनदोषलेशस्याप्यभावात् अतएवरामनैःरमवस्यायांपदत्वेरामाविमादेरपिस्थानिवद्भावेपदत्ववत्

मैवं कार्यकालपदेऽसं
नंगेन्तवैकर्तवे बहिर
गत्वट्टिलोपस्यासिद्धत्वा
त्

२१

मादिवत् अभ्यासप्रकादेशो न रपरमयत आश्रये ये मादिविकारावनिषेधेन तत्सम्प्रत्यलम्भत्वात् इति दीक्षिताद्वमाशीर्वद्याः आ
ष्यमते तत्र नपदान्तस्येत्यपवोक्रमम् स्यादेतत् अकृतव्यूहमनुपपत्रवचिह्नाति दोषोऽस्तु यद्वा अक्रियालाघवाय हतवैववि।
धीयतामिति चेत्मैवम् अमतो विधानाय मतपक्षेः तेन महिमा सूत्रनिवकारे संगृहीतम् महिम्नानामदेशः॥ तङ्।
शादादूलव दि[illegible]वंदिलोपार्थं वित्वमेतेनोदनार्थम् तङ्लः शाङ्कलः शादोऽनमालवाससधाः॥ शिलोयावलव॥ शि
खोवलः निर्देनार्थं येनेदमिन्दूलीमण्णोवाधार्थेवेदम् देतशिलास्तत्ताप्यामिति पोवमिकेतु आदेशार्थमिति।
विवकः॥ उक्तारादिम्यष्ठः॥ उक्तरीयः उक्तरसकरपिप्पलीमूल अर्क अश्मपर्ण सुवर्णबालजिन अग्निनिककित
व आतप अविक पलाश पत्रवत पेटकुलत अघस्यशाक तृदरमत्वाविशालतन्यं सुश्रुनिन वमन इतकोशल
यवेदिव स्तंयेनाय पनयकनिभागहृत वरंद हहब्रादश्वत॥ नडादीनोकुक॥ वकारांक्तः नडकीय नडस्नलविल्वे
णवेतमस्तकर्णतं व कुन्तापरमवेव कुंचकीय नड्णनलोपश्च नलकीय ननु ऊटपारदिरसत एवं वके इतिहस
वेपटसेतत्प्रानलोपश्चसिद्धः नचक्ककारस्यानादित्वाद्देशेन स्यादिति वाच्यम् आदेशान्तरं केद्विधानात मेवं केण ण१
इति हस्वस्य कादिमायपरत्वे यहूमो नदीकसः कुमारीकाम्यतीमादावेति प्रसंगाबतेः क्वसपमायमतयोपादाना
त् वर्णग्रहणमात्रेव तदादिविधिग्रहतेः तस्माद्धस्वस्यामयपदेऽपि विधेयत्वात ॥ इति श्रीसिद्धान्तसुधानिधौ चत
र्थाध्यायस्य द्वितीये पादे प्रथममाह्निकम् १॥ प्रोषे॥ अथ मादिवत रथ्यानाद्यमार्थेः प्रोषः तत्रासाद्यः स्तुः ग्रहणानु
त्वादिम् इत्यस्यानुपातेऽपयैपणोविधानमेतत् वत्तुषामृतेवानुसत्यपश्चावाणः शाहृः वनुभिर्हतेवानुरेश
करम् अवोरथः हृषटिपिष्टादार्षदः मकवः इत्यवलेतस्य गोत्नवलोपयावकः वरदेषणेदरापतेवानुदेशोरवः
अपिकारोप्यपे तस्यविकारस्मतःपाक तेनापमायर्थप्रासादयोनस्यादेतत अधिकारोऽप्यर्थः नैवेवमतिदिष्टार्थे।

६
सि॰
सु॰

त्वात् च्वादीनां सार्थिकत्वापत्तिः नानार्थेष्वेषु च तद्विधानात् न च प्रागीश्वरादित्यतः इति विशिष्टावधिपरिच्छिन्नार्थेषु रा-
क्षेपेण विहितानां प्रमाणादीनां तत्तदर्थ्येमेवबोधो युक्तः नानार्थानां तु च्वादिविधानस्मृत्रिधानात्कथं तदव्ययत्वमिति
वाच्यम् च्वादिविधिषु अर्थस्य तत्र नानात्वादस्यार्थनिर्देशेषु च प्रमयविधानेषु प्राधानानामर्थसमासाकांक्षावशादेकवा-
क्यतोपपत्तेः न च समयविधौ नार्थाकांक्षा सार्थकसमयविलोपापत्तेरिति वाच्यम् अर्थनिर्देशेषु प्रमयाकांक्षा-
सत्त्वादेव समयविधावाकांक्षाकल्पनोपपत्तेः समतयाकांक्षायाश्चैकवाक्यत्वनियामकत्वात् अत एव राज-
सूयादिवत्कानां विकृतिरूपाणां पशुविशिष्टसोमयागानां प्रातिस्विकरूपेण प्राकृतातिदेशत्वानिराकांक्षत्वे वि-
राजसूयरूपप्रकरणेन प्रमाणानामङ्गानां साकांक्षत्वात् पश्वादीनामपि तद्रूपेणैतिकर्तव्यताकांक्षेति सि-
द्धान्तः न चानेन तर्पादिभाष्यार्वाहणप्राहणाभ्यामिति प्रमयविध्यन्वयेनैव निराकांक्षता पाणादिसाकांक्षत्वे
मानाभाव इति वाच्यम् तावन्मात्रस्य विभाषा जाते अर्वाहणपराहणाभ्यामित्येकयोगेनैव निर्वाहात् अतएव
वक्तव्यादिति निर्देशाद्बहूनां लाभः एतावांस्तु विशेषः न च विशेषनिर्देशसामर्थ्याद्बहूनामपेक्षा अत्र
योगविभागसामर्थ्यादिति यद्यास्य वित्तत्वमतितानां न च नातश्मादौ चादीनामव्ययत्वमिति नैवं प्रकृतेन स्वरूपे
पालाभ्यः प्रकृतिभ्यः पूर्वापूर्वोपात्तप्रमयापत्तिरिति वाच्यम् प्रकृतिविशेषविशिष्टानामेवात्र ग्रहणात् प्रकृते ५५
तरमनद्विध्यानापत्तेः अत्र सिद्धान्तः शेषवचनं चादीनामप्रमादिष्वपि संग्रहार्थम् अप्रसिद्धेषु वचनेन तत्रोद्देशे-
मनेन चादीनामप्रमसमूहनिवासविकारार्थेष्वपि प्रसंगात् न च सद्भिमिते न तत्तत्प्रकृतीनामर्थविशेषाणा-
वसानामस्वरूपेणैषामपि संगृहीतत्वात् न चापमादिष्वर्थेषु विप्रतिषेधादणादिभिश्चादीनां बाधः चादीनामे-
व परत्वात् पूर्वविप्रतिषेधश्चमानाभावात् चादीनामेव पूर्वपाठस्य विपर्यासप्रसंगात् नाप्रामेणाविधीय

यमानानां याजादीनामपवादत्वात्तथा प्रयाजादिष्वप्यबाधकत्वापत्तेश्च तस्माद्धोमाधिकारस्यार्थक्यम् भाष्यकृतस्त्वाहुः

केक्षुचेतिद्वयस्यविधानेऽन्यत्वापकं प्रणिपयेज्ञादीनामभावस्य तथाहि केचेतिवक्रोविकल्पएवविधीयतां द्व

गभावपक्षे किन्तत्पक्षहेतुसत्ताविशेषकत्वनयात्तूष्णीं द्वयस्यैव द्वयस्य पक्षसिद्धेः नचकिञ्चन यत्रपौनार्थ्यतत् सौवीरगो

रहस्यत्रयोः तस्यपिकोत्रुपपत्तेः ननेवमप्यपमायपञ्चयाजादीनोव्याप्तिः नतस्य मूढार्थत्वं इतिचेत् मैवं इदम

र्थात्प्रभृतेस्य मूढार्थत्वे पिनामचरणादिस्यैनैनैव तुल्यस्याग्नेयोदाराद्धेतिस्वेरणगोयाहुत्व विधानस्य सम्मूढत्वाद

योनभवतीतित्वापकत्वात् नापि विधिपार्थ्येवापापत्तिः गजमादिगणोदैवयातवशाद्धेयत्रुनर्थेनपादेनत

दभावात् प्रमयागोन्नवरणादिमतएव इदमर्थात्प्रभृतेविषयेपित्रुसिद्धेः दैवयातेनामपमातिदैवयात

वाइति तस्यगोत्रश्रमर्थात्त्वात् नापिनिवासार्थेवापापत्तिः श्रीहरणादिगणोत्रुनर्थेभाक्त्वापणायहरणेनतद

भावात् प्रमयागोत्वादेवोकरीमानतस्मिद्धेरितिशेषाधिकारेवयर्थ्यमितिसिद्धं इतिभाष्यकाराः केचित्तुस्मा

येनापियथाकार्यसिद्धिः तस्येदमितिसामान्यस्यापमादिविशेषशाह्यसन्निधावुपादीयमानस्य विशेषापाना

पमादिपत्वेसामान्योपादानवैयर्थ्यात् प्रयमाघर्ष्यपरिहारेणविशेषान्तराणामेव इदंशाद्धेनपरामर्शादिमाह

नन्वेवमपिचतुर्णापाकृतेचातुर्धेनूपमिमादिसिद्धयर्थम् प्रणिधायकत्वेघ्येवपत्नस्त्रावश्यकत्वमितिचेन्न न

यदेसत्कृतेभक्षाइत्यतएवतत्सिद्धेः प्रयष्टवोकार्यभेदश्रुतेरुपलावच्छेदकीकृतस्वाहीनांविधानेतेषांवस्य

माणत्वानादियावदर्थकत्वसिद्धिरिमधिकारप्रावश्यकः श्रेमयासन्निधानाज्ञातार्थपवचादयःस्रुस्तुत्वे

ष्ववर्थेश्च मादीत्यतस्मनुपविशेषप्रक्षारेणविहिता प्रणादयपवस्युरितिचेन्न तथासति नानाधिका

रोनरमेव माहृषष्ठीवमादिभिः सहैवसाख्यावादेसादीनोपादापत्तेः नानाधिकारात्यागेवपाहसामर्थ्यात् वा

५९

४ दीनां तन्नदर्थकत्वसिद्धेः पत्नुशैषिकान्मनन्वर्थी यादिमस्य विषयत्वात् भार्योपिकारशृत्तितन्न अपत्यादिद्वितु वर्ष्यः।
सि. तान्यार्थकत्वस्यैव शैषिकत्वरूपत्वात् यदपिषात्वपमिमाद्गोरूपमाणत्वादिप्रकार व्रीधान्तरोधादिपित्वमपीति
सु. न तुक्षेशेषपदेनोकार्याणां संग्रहेपितत्र रूपमाणत्वादि विशेषाणामत्र पर्यशृहात् उकार्यभेदस्यैवानुगम कौ.
कत्वात् उपसंख्यात् कसामायधर्मातिविकृत धर्मप्रकारेणवोध स्त्रीकारेत तस्पेदमित्तिपक्षुपातस्य वपित्वातिदि तार
तमप्रकारेणैव तद्दुपपत्तेः॥ राष्ट्रावारपारात् घखौ॥ ग्राम्यांकमात् यखौ स्तः राष्ट्रियः अवारपारीणः॥ अस्मादिष्ट
हीनादिपरीतात्त्वेतिवक्तव्यं अवारीणः पारीणः पारावारीणः॥ इह यारीनां तुल्येनानो अर्थाः समर्थविभक्तपश्च
वसंते॥ ग्रामाद्यखञौ॥ ग्राम्यः ग्रामीणः नकारः स्वरार्थः॥ कत्र्यादिभ्यो ढकञ्॥ कत्रिनाम यः कत्रेयः अस्मादेवनिपा
तनात्कत्रेः करादेशः नग्रजातो भवो वा कात्रेयकः ग्रामादिमनुष्ये शैमेयकः तेन ग्रामात्रीतिवक्तव्येनार्थम् कत्रि
उम्भि पुष्कर पुष्कल मोदन कुण्डिन नगर माहिष्मती वर्मती उख्यायाः लोपश्च उख्याया भवः कौलेयकः॥
कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वास्यलंकारेषु॥ कौलेयकः श्वा कौलेयकोपिः ग्रैवेयकोलंकारः अन्यत्र कौलः कौक्षो ग्रैवः
इदमत्र मनावधेयम् कुलस्यापत्यं कौलेयकः श्वनः अस्यार्थे त्रिकुलेयकमर्थेः कुक्षिग्रीवाभ्यां ढञ् ततः स्वार्थेक ५५
त्रिति भाष्ये नद्यादिभ्यो ढक्॥ नादेयं माहेयं नदीतिस्वरूपग्रहणं नद्यादेः पृथक्पाठात् नदीमहीवाराणसी श्रावस्ती
कौशाम्बी रोहिणी पूर्वनगरी पावनगरी पम् पूर्वनगिरीतिपाठान्तरे पुरिभवं पौरेयं वने भवं वानेयं गिरौ भवं
गैरेयम् पाठा मायां सालवायां सेतकी वडवायां तुष्टे दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक्॥ अणोपवादः अस्य यद्यपि
वर्धादित्तिणो मानेन तन्मध्यपम् तेन दाक्षिणात्यः स्वतन्त्र सर्वेनामग्रोत्तु दिमावेरुत्तिष्ठवह्ना वशेकाप्यनवकाशपाश्चात्यः
पौरस्त्यः अथ कथं पाश्चात्त्यैः कथ्यन्नतु पमानरुत्तिष्वीदक्षैः नचदिग्देशवाचि निपश्चात्त्रस्येसावकाशे सके काल

परत्वेपुनर्लोबाधेतेपरत्वादितिवाच्यम् नचेरणार्थस्येवविवक्षितत्वात् अयादिषष्ठ्यादिनिर्दिष्टत्वात्तयोर्बाधात् अग्रा
हः पक्षान्तरेणैतोलिपवायवासमाधेयमितिकेचित् कुविरपवादविषयेप्युत्सर्गप्रवृत्तिरिष्यते एतेनपक्षान्तरेनी
लिंगयत्नीतिविविक्तिरुत्तमानलिप्सः पक्षान्तरेनीतरवाहूतिर्वृद्धिरितिवोधाधिकारदोषितिष्यष प्रयोगोपिद्या
द्योतः॥ कापिश्याः ष्फक्॥ अस्यापवादः घोडीयप्रियः कापिशायनंमधु कापिशायनीद्राक्षा बाह्लुर्दिपर्दिभ्यश्चे
तिवक्तव्य अक्षराणामपीतित्वेनोपवादः बाह्लायनी और्दायनी पार्दायनी॥ रंकोरमनुष्येणच॥ चात्ष्फक् रांकवो
गौः रांकवायणः मनुष्येतु रांकवः रांकवोजनपदः धारीयतोण हरादुन धन्वदेशेकोपधादण् कच्छा
यण् वक्ष्यमाणमात्मासमर्थच्छगणेविधिः अत्रभाष्ये मनुष्यग्रहणं व्यर्थं कोपधत्वादेवसिद्धे कच्छादिषु रंकु
शब्दपाठस्य मनुष्य तत्स्थयोर्वुञ्विधानार्थं तयाविशेषविहितस्यतस्याणोबाधकत्वात् नच [illegible] अमनुष्येम
नुष्यग्रहणादेवबोबाधार्थमितिवाच्यम् नयत्नुनपवेशत्वात् अण्ग्रहणमपि व्यर्थं कच्छादित्वादेवतन्नसिद्धेः रंको
रेतिष्फकएवविधेयत्वात् समानविषयत्वात् द्वयोरपि पर्यायेणप्रवृत्तेः एतुकेचित् अमनुष्येतिपर्युदासेमनु
ष्यभिन्नेतत्सदृशेचप्राणिनिष्फक्प्रमयविधानार्थः तेनविशेषविहितेनाणोबाधामाभूदित्यणोपिग्रहणं तेन।
रांकवः कंबलः रांकवप्राणिनिकच्छादिष्वेवमाहुः ननुक्षमं भाष्यवार्तिकप्रामाण्यादप्राणिन्यपि ष्फक् प्रसज्यदस्य
हत्वादितिकैयटः॥ द्युप्रागपागुदक्प्रतीचोयत्॥ दिविभवंदिव्यं प्राच्यं अपाच्यं उदीच्यं प्रत्यवाचीयत्नोक्तलाद्समयः।
प्रागपागुदग्प्रतीचि दिग्वाचिनः तस्मात्सर्वत्रप्रागादिदिग्वाचकशब्दाः इतिकेचित् अत्राणिमेवसूत्रपादस्यमे ए
वंचोभयमपियामाणिके अभिधुकमयोगसाम्यात् अव्ययानामनव्ययानांचप्रागादिशब्दानामिहग्रहणं वि
शेषाभावात् यातनमितितुकालपरतायोगपरत्वात् घुल् अस्मदेशोभावकाभ्यात्॥ कंथायाष्ठक्॥ कंथानाम

४ ग्रामः नवनगरादिः कौशिकः । वर्णौ वुक् । वर्णुर्नदविशेषः तद्विषयार्थकाद्वर्णकाकेयाशब्दाद्वुक् कोवर्के अस्यथा
वि. न्नश अमेहक्कन्तसिजेभ्यस्त्वाहिविधिर्योऽव्ययात्स्नतः परिगणनमेतदतिप्रसंगवारणार्थं अस्यपाठस्य शब्दोमादि
स. भ्यएवेत्यर्थः अमाग्रहभवतीस्यमातः इहम्यः कम्तातस्यः नवस्यम् परिगणनेकिंउन्नराहिभवः औत्तराहः उप
रिष्टादीयपरिष्टः परतः पारतः आहस्त्रामतस्तजेतेभ्यस्तिभ्योण्ण । अव्ययानांभमात्रे इतिटिलोपः नेर्ध्रुवेतिभागेनवन्य
५५ 56 ध्रुवार्थः निसंध्रुवम् उत्पत्तिविनाशहीनमित्यर्थः निर्गतोवर्णाश्रमेभ्योनिष्ठुप्रंशलादिः इहामात्यंतज्ञि इ
तिषत्वं नकारस्यष्टुत्वं अरण्यान्मोवक्तव्यः अणोवृद्धोशस्मात् आरण्याः सुमनसः इहाद्मोवक्तव्यः इहमः उभरा
दाहत्त् औत्तराहः आहिवृत्सर्यो तादृणिष्ठेतोदात्तत्वेस्त्रियांवडीप् अयमाङ्पुरातनः स्त्रियांटाविति च विशेषः आवि
ष्पस्ल्छंदसिमवक्तव्यः हे दान्ठञ्छपवादः आविष्मोवर्धतेवालः आविर्भूत इत्यर्थः आश्वपतीरहूण्ोन्नरपदेदी
वग्रामकोपधद्विवेर्हंञाञ्छोविशतिपेधेन अव्ययात्पोषवकाशः अमात्यः इहाञ्छ इत्यस्यशालीयः आराञ्छग्रा
इभयप्रसंगे परत्वात्वञ्छः ग्रामीयः अव्ययानांभमात्रेइतिटिलोपस्यभावादाहवणस्सामर्थ्यादिनिमत्ते तौरी
नवपदादञोवकाशः कणतीरेभवाकापतीरी कस्य शालीयः वायसतीरात्तुपरत्वाञ्छः वायसतीरीयः हूण्ोन्न
रपदादञ्षः स्यावकाशः वृणारहृण्यभवावाणारहृण्यामालिहूण्यशब्दात्तुपरत्वाञ्छेपृप्ते अणकादनावोपलत्ता ५१ ५६
णोवुञ् मालिहूष्यकः नवैवसमरसघोपहयापरत्वाञ्छ इतिवार्तिकोक्तिरसंगतेति काश्यपादिमाचाभियोषण
तडके: उद्दीश्यग्रामाचवहूयोंतोदात्तादित्रापवकाशः शिवपुरेभवः शैवपुराः शिवस्पुरमिति समासस्वरेणां
तोदात्तः नचप्रस्थपुरवहांतादितिवुञ्प्रसंगः नस्यहदादित्वाञ्ञृहत्तेः वाउवकर्पोदुभयप्रसंगेपरत्वाञ्छः वाउवक
र्षीयः कोपधादणोवकाशः निलीनकेभवो नैलीनकः औलूकाद्भयप्रसंगेपरत्वाञ्छः औलूकीयः उलूकाश्रमि

मंमौलूकोग्रामः तदस्मिन्नस्तीत्यण् कोपधेतिवार्तिके प्रस्थोत्तरपदपलद्यादिकोपधादणिति विहितोऽण् कोपधादणमपंच
तरपदलक्षणं वुञमपवाहेणाशास्तः तथापि नृस्वरके कांतकोपधादिमम कोपधग्रहणमनर्थकं बाधकः तेष्वर्हञ्जिठौ विप्र
तिषेधेन तेष्वस्तित्वप्रसंगवाधनयो केष्वेषु ग्रामविशेषादिष्वस्य प्रसंगः सणोवकाशः अग्रामः ढञ्जिठोः कारंतविकीकारंत
विका आराद्ग्रामवाहीकग्रामस्सस्मामरत्वात् ढञ्जिठो आरात्को आरात् कोपरिगणनमनाश्रित्यायंविप्रतिषेधः कासीरे
नामवाहीकग्रामः कासीरिको कासीरिका कापतीशीमादौ सावकाशंतीरोत्तरपदलक्षणमस्नेवाधित्वा ढञ्जिठौ परत्वात्
वाणारूप्यादौ सावकाशं रूप्योत्तरपदलक्षणं मंवाधित्वा वाहीकग्रामविशेषवाचिनोदासरू[illegible]प्यात्परत्वात् प्राप्तौ ढञ्जि
धन ठौवाधित्वा योपधलक्षणोवुञ् दासरूप्यकः शैवपुरमित्यादौ सावकाशमुदीच्यग्रामलक्षणमञ्नेवाधित्वा वाहीकग्रामार्थात् प्य
त्य शाकलानि स[illegible]न्निति तदस्मिन्नस्तीत्यणात् शाकलशब्दाद्वुञ् नित्यो परत्वात् शाकलिको शाकलिका नेलीनक[illegible]सा
वकाशं कोपधलक्षणमणंवाधित्वा सोमुकशब्दामरत्वात् प्राप्तौ ढञ्जिठौ वाधित्वा परत्वात् कोपधलक्षणः[illegible]कीय सो
सुर्दादके कांतोमत्र अकेकांतग्रहणे कोपधग्रहणं कर्तव्यमिति वक्ष्यमाणत्वात् स्यादेतत् अश्वत्थादिलक्षणेनाग्रस्या।
नोरवनादिभिर्विप्रतिषेधस्तावदयुक्तः परत्वात् अपवादे वाधकस्य[illegible]अपवादत्वात् बाधकात् नौरवनादीनामपवादपि
तथास्तु सर्वांबलवत्वात् विषमबलयोश्च संप्रधारणानुपपत्तेः तथा च वार्तिकम् नवादश्नादीनां कापवादत्वात् निदिष्यत्वा
भावादिते वैषामिति उक्तोर्थः एवं कोपधलक्षणाणः[illegible]नसं विप्रतिषेधानुपपत्तिः अणुदीच्यत उत्सर्गेणेवास्मिन्दे
कोपधात्तद्विधानस्य बाधकबाधनार्थत्वात् तेनोदीच्यग्रामलक्षणस्यास्य कस्याविबाधोपपत्तेः तस्मादुदीच्यग्रामाद्वुञ्बा।
दुःखेतोदास्मात् कोपधादिमिव पठनीयम् अस्य चाकृ[illegible]सहस्रलेभत्वात् अत्र भाष्ये मध्येपवादन्यायेन कोपधलक्षणस्याणो बा
धकत्वेपि वुञ्प्रसंगबाधकत्वात् तथा च विप्रतिषेधादेव[illegible]सिद्धे उदीच्यग्रामादिमत्र अकोपधादिति निर्देशम् [illegible]सादौ देशे।

कालाट्ठञ् तद्गृहपतेर्वा पितामहे इत्येवं देशलक्षणः कालाट्ठञिति काललक्षणस्य ठञ् भवति परत्वात् तस्यावकाशः ऊर्दे
शे इत्यस्य तु निषादकर्षूर्नाम ग्रामस्तत्र भवो नैषादकर्षुकः वाहीकग्रामवाचिनो दाक्षिकर्षूः प्राग्ग्रामभयप्रसंगे ऊर्देशाइतिठ
ञ् दाक्षिकर्षुकः तत्र भव इत्यर्थे वृद्धाद्वावासितिठञ् इत्युक्तं तादिति ठस्य कादेशः केण इति कस्य: अथैवविषयतिषेधो
५० प्रकृतं उक्तस्य ठञो न अवकाशः तादृश माण्ये मान् ऋठञोः शालीयपूर्वसांवत्सरिकमिमा दोसावकाशस्य मासिकमित्यत्र पर
त्वात्कालाट्ठञ् एवं नक्षत्राणामपि सन्ति प्राग्ग्रामतक्तस्य नक्षत्राणामपि प्रसङ्गे परत्वान्नक्षत्रलक्षणो ण अतः सुखबोधप्रति
पत्तये मासिमासोमासादिक इत्यण् स्यातिनायुक्तः कालइत्यण् तुवविशेषइतिनस्यलुप् स्यातो भवइति मधिवेलाघ्तुनक्षत्रेभ्य इत्यण्
ण् नक्षत्रनाघवेधं अविशाफल्गुन्यनुराधास्वातितिष्यसादिनाल्लुगायत्तः एवं पातस्त्वनमित्यत्र घुघुलो पदामित्यत्रापरो
गावयवाय नपघमनर्घइतिपक्षावः वासुदेववर्गो वासुदेववर्गीण इत्यत्र वर्गान्तलक्षणोपघनोसामासिक इत्यत्र व
द्धवोतोदात्तादिति ठञ् सामस्तनामशास्त्रमितिके यदः आपणिक इत्यत्र आपणस्थानलक्षणष्ठक् आचार्यकमित्यत्र विधा
योनिसंबंधेवुञ् गार्गिक इत्यत्र वुञ् गार्ग्यो भक्तिरस्य गार्गिकः आपमस्येति यलोपः गिनिरेते वासिवालक्षणेभ्यः शाकलिना
प्रोक्तं वेदोधीयते आकलिनः आसायणिनः शाकणोविशपायनोतेवासिनामिति शाटस्यायनस्यात्रगार्गादिः तस्य प्रवाप
नेशाखायनः यत्रितोभ्येति फक् तेन प्रोक्तं वालिणमधीयत इत्यर्थे प्रवाणप्रोक्ते छितितिणिति नचयन्नितत्वशिनमस्यायनिः
५० फक् फिञोरस्यतरस्यामितिविकल्पविधानात् पचयगोदञ् वामीव इयानयावार्येवाम: पद्याधर्युपियञ् देवादुञैरमेघु
निकषो: काकोलूकिका मुष्यवायायिकका दंदे येणांचविरोध इमे कवस्वावः अनोदंतदंदेइतिदीर्घः तनोवैरेवुञ् गार्ग्येणप्रोक्ते
दवेगार्गिकमिमाहो गोत्रचरणाद्वुञ् यथुहताच्चस्यवाधोवाध्यः ठञ्णिदामंमोर्देशोदञ् तेनेनापितवास्तक इत्यत्र ऊर्दे
तवाट्ठञ् नचास्यानवकाशत्वादेवबलवत्वं यहइमुवर्णोन्तमवाहीकग्रामलक्षणस्यावकाशत्वात् ठञ्णिठञोर्नाप्यपह

इमनुवर्णितेवाहीकग्रामलक्षणस्यठञोवाधकाभावात् यद्वाऽनुवर्णितेवाहीकग्रामग्रहणेतत्रद्वयोः प्रसङ्गाद्विप्रतिषेधोपपत्तेः घोष
घोषप्रस्थादीनांवुञ् ठञ्निर्द्दिष्टमतेनदासरूप्यशब्दाद्घोषपदलक्षणोवुञ् दासरूप्यकः पाताराप्रस्थेभवः इत्यत्र प्रस्थान्तलक्षणो
वुञ् कौकुटीवहकः इत्यत्रवहान्तलक्षणोवुञ् मापवकः इत्यत्र ऽपेष्वेनवाधित्वावुञ् जनपदानामकारान्तेनपदविशेषार्थात्
जिकुपाद्वात् जिकुभ्रभवोजैकूवकः एवमित्वाकृष्णाद्वादरण पैलाकः वस्तुतोवुञ्नपवादस्याणोवुञ् वाधकत्वेपितयापि
वलवत्वात्सिद्धं ब्राह्मणकीयइत्यत्रजनपदावध्योश्चलक्षणाकशाद्वात् कोपधलक्षणमणंवाधित्वाकोंतत्वाच्छः आह्वकश
ब्दात्लक्षणंवुञंवाधित्वा वृद्धाच्छेकेकांतेतिछः आह्वकीयइत्यत्रतुवृद्धादकइत्येवसिद्धे पुनर्विधानस्यवाधकवाध
नार्थत्वात् अपवादत्वादेवछोवुञ्नवाधकोनतुपरत्वात् ॥ ऐषमोह्यःश्वसोन्यतरस्याम् ॥ ऐषमोवामश ऐषम इतिवर्त्तमाना
र्थे पत्वेयुस्तुलोवसिते ऐषमस्यऐषमस्तनेत्यसं ह्यस्तनम् श्वस्तनम् पत्वेश्वोवाह्लिकोवस्तते ॥ नौवचृप्याधातनपदा
दञ्मो ॥ यथासंख्यमत्र: अणपवादो काकतीरं पाल्वलतीरं शैवकृष्णे वहुवृष्टविनामाभूदितिजनपदोपादानम् ॥ दिक्पूर्वे
पदादसंज्ञार्थान्न: ॥ अणपवादः पौर्वशालः तद्धितविवक्षायां तद्धितार्थेतिद्विगुः असंज्ञेतिकिं महतेःसंज्ञावत्सस्य
गोपमाभूत सर्वेषुकामशब्देभ्योभवः सर्वेशुकामशब्दः प्राचोग्रामनगराणामितिजनपदवृद्धिः ॥ मद्रेभ्योञ् ॥ मद्रशब्दो
जनपदवाचीवहुवचननिर्देशात् दिक्पूर्वपदादिमत्रुद्धिः पूर्वमद्रेषुभवः पौर्वमद्रः आपरमद्रः दिशोमद्राणामि
तिमद्रपर्युदासादादिवृद्धिः मद्रशब्दस्य मद्रैकदेशपरत्वात्सर्वोदिसामानाधिकरण्ये ॥ उदीच्यग्रामाच्चवहुचोन्तोदात्ता
त ॥ अनस्मात् शैवपुरं दिग्ग्रहणोनिहूनम् उदीच्येतिकिं माथुरः अणंतत्वाद्न्तोदात्तः वहुचः किं धन्नोभवैर्धाजः
इत्यण धजशब्दस्यगोत्रादित्वात् अन्तस्वरेणांतोदात्तोधजौ शाह्वउदीच्यग्रामवाचीश्रुतोदात्तात् किंशार्करीधानंभवः
शार्करीधानः एतेनवधानशब्देसिद्धंतोलितस्वरेणाद्युदात्तः गतिकारकोपपदादिति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

५ सि सू ५८

प्रस्थोत्तरपदपलद्यादिकोपधादण् ॥ वृद्धाच्छस्यापवादः प्रस्थोत्तरपदात् पलद्यादिभ्यः कोपधाच्च शेषेण पलद्यादिभ्यो

वाहीकग्रामलक्षणस्य ञिठयोरप्यपवादः पलदीति इकारान्तो नकारान्तो वा संहितासाम्यादिति मद्रप्रस्थः माहकिप्रस्थः पा

लदः नैलीनकः पलदी परिसर यकृल्लोम यकृल्लोमनि भवो याकृल्लोमः गणेन लोपनिपातनाद् इतिप्रकृतिभावो ने ।

ति ग्रथकृतः पट[illegible] वाहीक कलकीट बहुकीट कमलभिदा गोष्ठी नैकती परिखा शूरसेन गोमती उदपान वा

हीकपदस्य कोप[illegible]त्वेपि पाठस्य ञिठस्य बाधार्थमिह पाठः गोष्ठादीनां गोपधेतोरिति वुञो बाधार्थम् ॥ कण्वादिभ्यो गोत्रे ॥

गोत्रप्रत्ययान्तेभ्यः कण्वादिभ्योऽणेव कण्वस्य गोत्रापत्यं काण्व्यः गर्गादिकादिर्यञन्तस्तस्य छात्राः काण्वाः एवं गौकक्षाः अ

ण्ये कृते आपत्यस्य चेति यलोपः गर्गाद्यन्तर्गणः कण्वादिः गोत्रे किं कण्वो देवतास्य काण्वं इमादावणेव छश्च सर्व ।

विषये काण्वीयाः गौकक्षीयाः ॥ इञश्च ॥ गोत्रे य इञ् तदन्तादण् प्रौष्ठिराः गोत्रे किं सौतंगमि शाखो वुञ्छणादिसूत्रेण

इञन्तः तस्माद्वृद्धलक्षणश्छ एव सौतंगमीयं शालीयं गोत्रग्रहणमागताणीनीयमिमस्य कपव नवापत्याधिकारादस्य

लौकिकमेव गोत्रं गृह्यत इति वा कण्वगोत्रप्रत्ययान्तेभ्यः कण्वादिभ्य इत्यनुवादस्य यथायामविषयकत्वात् गर्गादिभ्योय

निमित्तत्वापसाधिकारस्थत्वात् न वृद्धस्यैव गोत्रपरस्येहाप्रवृत्तेः ॥ न द्व्यचः प्राच्यभरतेषु ॥ इञः प्राप्तस्याणो निषेधः प्राच्यगो ।

त्रे भरतगोत्रे च वर्तमानान्न द्व्यच इञन्तादण् न स्यात् किं तु वृद्धाच्छः पैङ्गीयाः पौष्ठीयाः काशीयाः नवेह काश्यादिभ्य इत्या ।

स्यापत्तिः वैदिशान्तु साहचर्येण देशवाचिनः काशिशब्दस्य तत्रानुपादानात् एव किं प्राच्यभरते प्राच्छेमादि किं दाक्षाः

बहूच इञ इत्यत्र प्राच्यग्रहणात् नेनामग्रहणाच्च ग्रहणं भरतग्रहणेनेति तदपि नित्यतामा रनानामयहृष्यग्रपादानाम् ॥ वृद्धाच्छः ॥

अणोऽपवादः अश्वथादिमात्रस्य कोपधानां नोपवादाद्बाधकस्त्वकेवाक मालीयः नदीयः प्राणीयचनीयः भोजकटीयः

देवदत्तीयः पटैपणीयचतः भौजकटः देवदत्तः नचकाश्यादित्वाद्बुञाद्यापत्तिः देवदत्तो देवदत्तस्यानतिक्रियानिमित्तक ।

५८

स्यैवतत्रग्रहणात् ॥ भवतष्ठक्छसौ ॥ भवदादिभ्यो न वृद्धत्वात्प्राप्तस्य छस्यापवादः । सित्वं पदत्वार्थं भावत्कः भवदीयः सकृते स्त्रीत्वे ।
षवेवृद्धादिसञ्ज्ञत्वे प्राचेनादत्ता भावतः ॥ काश्यादिभ्यष्ठञ्ञिठौ ॥ इकार उच्चारणार्थः नकारस्वस्मस्यापाठः स्त्रीप्रत्य
ये विशेषार्थः काशिकी काशिका वैदिकी वैदिका वृद्धादिसञ्ज्ञत्वार्थं वृद्धानां गणपाठसामर्थ्यात्प्रत्ययः सं पाति स
वाह श्रवुत मोदमान पाञ्चलाद हालिकर्शू ञनाम हिरण्य गोवासन भारंगि ब्रीदम दासमित्र देवदत्त देवदत्तशाल्व ।
स्य वाहीकग्रामपदानेवेते ढीञ्चनात पञ्चा वोदेशादिति वृद्ध संज्ञायां प्रवृत्तेनैवोपादाने दशाग्राम गोधव तीर उप ।
राज प्रवराज सिंधुमित्र देवराज आपदादिपूर्वकालात् आपत्कालिकी आपत्कालिका ऊर्ध्वकालिकी ऊ
ध्वकालिका आपदादिराकृतिगणः ॥ वाहीकग्रामेभ्यश्च ॥ वाहीकदेशीयग्रामवाचिनो वृद्धात् ठञ्ञिठौ स्तः ढस्याप
वादः शाकलिकी शाकलिका काल्मीरिकी काल्मीरिका ॥ विभाषोशीनरेषु ॥ उशीनरवृत्तिग्रामवाचिनो वृद्धाद् तौ स्तः आह्
कजालिकी आह्कजालिका सौदर्शनिकी सौदर्शनिका पक्षे छः आह्कजालीयः सौदर्शनीयः ॥ ओर्देशे ठञ् ॥ उवर्णान्ताद्देश
वाचिनष्ठञ् नैषादकर्षुकः देशे किं पटोः छात्राः पाटवाः वृद्धोग्रहणे सिद्धे नियमार्थम् दालिकर्षुकः इमञ्च ठेवा पि
ता रूपनियमार्थं पाणौ वृद्धात्प्राग्वा ॥ आठ्ककजंबुकः शाकजंबुकः नापितवास्तुकः एवं हि वृद्धादिसमस्ताद्वृत्तिः ।
पतनमत्त्वारंभसामर्थ्यात् इहैव हि प्रागेदेशवाचिनो वृद्धादेव यथा स्याद् वृद्धान्मा भूदिति नियमार्थं तेन मल्लवास्तुषा
मानत्रभवरमादौ मालवास्तवरमण एवं वृद्धे वृद्धादिसत्तावृत्तौ तव्यवर्णाभावान्नियमवैयर्थ्यं स्यात् वृद्धाच्चेत्यावा
मेवेति विपरीतनियमस्तु न भवति आमा देशावाचिनउवर्णान्तस्य वृद्धस्याभावात् ॥ धन्वयोपधाद्वुञ् ॥ धन्वविशे
षवाचिनो यकारोपधाच्च देशवाचिनो वृद्धाद्वुञ् धन्वेत्यत्र मरुदपर्यायपाठेना पवृक्षोने वृद्धत्वाभावात् समासोम
रुधन्वानौ इममरुः श्रूष्ठकं नाम धन्वेति भाष्यप्रयोगात् क्लीवत्वमपि पैरावतकः पारेधन्वकः आष्टकीयमिस्म ।

८ सि॰ कौ॰

यपरलात् हृदात्केकांतेतिच्छः॥ सांकाश्यकः काम्पिल्यकः बुसन्ध्याणादिसूत्रेणाण्॥ एषः॥ प्रस्थपुरवहान्ताच्च॥ एतदन्तान्मोता।
हृदाद्देशवाचिनो वुञ्स्यात्॥ मालाप्रस्थकः नान्दीपुरकः पैलुवहकः॥ धन्वयोपधाद्वुञ्॥ सिद्धेपि पुनर्ग्रहणार्थमुपादानम्॥ रो
पधेतोः प्राचाम्॥ रोपधादीकारान्ताच्च प्राग्देशवाचिनो वृद्धाद्वुञ् पाटलिपुत्रकः काकन्दकः प्रस्थेतिवेति ईकारलो
पः मार्वाकिंदनामिवेणानिर्द्देशानामिवेनगरे तत्र प्रागतस्य भवो वा स्यात्तामिति शेषः॥ जनपदतदवध्योश्च॥ जनपदतदवध्योश्च।
धीत्यप्रषष्ठीसमासे जनपदभिन्नेपि जनपद...वधावतिप्रसंगः मौञ्जो नाम वाहीकसमीपवर्ती ग्रामः तेनापि वुञ्ना
प्तेः मौञ्जीयः इति च्छस्यैव तत्रेष्टत्वात् तदर्थं जनपदतदवध्योर्वुञ् विधाने उपचमायात्प्रसंगः इति तस्मात् तत्पुरुषस
जनपदपरत्वे सत्यावावधिरित्येति कर्मधारयः तस्माज्जनपदवाचिनो जनपदरूपावधिवाचिनश्च वृद्धाद्वुञ् इति व्या
ख्येयं अवधित्वं च जनपदनिरूप्यमेव सन्निधानात् नैवं तु जनपदत्वादेव सिद्धे तदवधीत्यस्य वैयर्थ्यं जनपदत्वे सति ज
नपदावधेर्वाचकात् वुञ् एवं तत्वं सदिति तदर्थं त्वात् तेनैवं गतेकश्मीरगर्ततुल्यपरपदत्वेपि तत्र छः किं तत्र स्त्रैरेणाबुञ् ।
आदर्शकः त्रैगर्तकः एवं वा गतौ तत्र पराङ्कविधे जनपदाद्वुञ् इति सर्वे विशतिषेधोपगतार्थः॥ अवृद्धादपि बहुवच
नविषयात्॥ बहुवचनान्तात् नियमाज्जनपदवाचिनो जनपदत्वे सति जनपदावधिभूतेषदाचिनश्च अवृद्धाद।
पि वुञ् अवृद्धाद्णोपवादः अपिशब्दात् हृदसमुच्चयार्थः अमयात् कौ...इमस्यायेन बहुवचनान्ताद्वृ
द्धात्पूर्वसूत्रेणाप्राप्तस्यापि वुञोवाधापत्तेः अंगेषु भवः आंगकः अजमीढेषु भवः आजमीढकः वृद्धयोर्यथा दा।
र्वेषु भवो दार्वकः कालंजरेषु भवः कालंजरकः विषयग्रहणं किं एकशेषेण बहुवचनान्तात् नीपाद्भ्यो दाते न
वृत्तोवश्यप्यासात्॥ कच्छाग्निवक्त्रवर्त्तोत्तरपदात्॥ देशवाचिनो वृद्धत्वे सत्यसति वा वुञ् अणोपवादः दारुका
च्छकः माहकच्छकः पैप्पलीकच्छकः कांडाग्नकः वैभुजाग्नकः पैन्द्रवक्त्रकः सैन्धुवक्त्रकः बाहुवर्त्तकः वाहवर्त्तकः।

५५

अन्तपदग्रहणं वृद्धस्योपलक्षणार्थम् ॥ धूमादिभ्यश्च ॥ धूमादिभ्यो देशवाचिभ्यो वुञ् प्रत्ययो भवति । धौमकः । खाण्डकः । धूम
खण्ड शशादन आर्जुनाव दाण्डायनस्थली विदेह राजगृह सात्रासाह भक्षाली मद्रकूल आहव त्र्याहाव द्व्याहाव भागवि
न विदेह आनर्त माठर पाथेय घोष पल्ली आराति आवप तीर्थ कूल सौवीरेषु समुद्र समुद्रान्नावि मनुष्ययोरेव वु
ञिष्टः सामुद्रिका नौः सामुद्रिको मनुष्यः नेह सामुद्रिकं लवणं कूलेति प्रत्येक अनन्तो उज्जयिनी दक्षिणापथा ।
साकेत ॥ नगरात्कुत्सनप्रावीण्ययोः ॥ अनयोरर्थयोरस्मिन्नर्थे नगराद्वुञ् नागरकश्चौरः शिल्पी वा अनयोः किं
नागरा जनाः कथमादिश्य माहिष्मती साहचर्येण देशविशेषवाचिन एव नगरशब्दस्य ग्रहणात् न हि वक्तव्यो ।
व नागरेयक इति कथम् ॥ आरण्यान्मनुष्ये ॥ पथ्यध्याय विहार मनुष्य हस्तिष्विति वा गोमयेष्विति वक्तव्यम् आरण्य
स्यापवादो वुञ् आरण्यकः पन्थाः अध्यायो विहारो मनुष्यो हस्ती वा आरण्यकः आरण्या वा गोमयाः पशुकिं
आरण्याः पशवः ॥ विभाषा कुरुयुगन्धराभ्याम् ॥ वुञ् कौरवकः कौरवः यौगन्धरकः यौगन्धरः योपधिकस्मादिभ्य कुरुशब्दा
त्पाठसामर्थ्यादण् उक्तवचनाद्वुञ् सिद्धस्तत्रापि युगन्धराद्विभाषा न च तस्मादवृद्धादपीति नित्ये वुञि
सिद्धे वुञ्विधाने विकल्पार्थं भविष्यतीति वाच्यं युगन्धरान्निमित्तो वुञ् अनविधानसामर्थ्याद्ध्रदादपीत्यस्य तु वैक
ल्पिकत्वं निमित्तापि प्रसङ्गात् ॥ मद्रवृज्योः कन् ॥ जनपदवुञोऽपवादः मद्रेषु जातो मद्रकः वृजिषु जातो वृजिकः ॥ कोपधादण् ॥
ऋषिकेषु जात आर्षिकः माहिषिकः अण्ग्रहणं बाधकबाधनार्थं इक्ष्वाकुषु भव ऐक्ष्वाकवः ॥ कच्छादिभ्यश्च ॥ वुञाद्य
पवादः देशइत्येव काच्छः कच्छ सिन्धु वर्णु गन्धार मधुमत् कम्बोज कश्मीर साल्व कुरु अनुषण्ड द्वीप अनूप अजवाह विजा
पक कुलूनक अत्र भाष्ये साल्वशब्दोऽत्र न पठनीयः न च जनपदलक्षणो वुञ् बाधितः स्यादण् इह न स्यादिति वाच्यम्
अपवादो साल्वाद्यो वा बाधकोऽस्त्वितिनियमाद्वुञोऽनिवृत्तेरिति एवमपि कच्छादेरपवादस्याणः साल्वादिति नियमे पाठादिति केयटः ।

नृ

४ मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ् ॥ मनुष्ये तत्स्थे च हसितादौ चार्थे कच्छादिभ्यो वुञ् अणोपवादः काच्छको मनुष्यः काच्छक[द्वि]मस्य हसितं ह
सि. सितं जल्पितं स्मितं वा काच्छिका चूडा एतयोः किं कच्छो गौः ॥ अपदातौ साल्वात् ॥ कच्छादित्वाद्वुञि सिद्धे नियमार्थमिदम् अप
कौ. दातावेव मनुष्ये पदातिभिन्ने मनुष्यवृत्तौ धर्मे चेति साल्वको मनुष्यः पदातिभिन्न इत्यर्थः साल्वकमस्य हसितादि पदा।
तिभिन्नसाल्वहसितमित्यर्थः पदातौ तु साल्वः पदातिर्व्रजति ॥ गोयवाग्वोश्च ॥ साल्वाद्वुञ् कच्छाद्यणोपवादः साल्वको गौः सा
60 ल्विका यवागूः साल्वमन्यत् ॥ गर्तोत्तरपदाच्छः ॥ देशे अणोपवादः श्वाविद्गर्तीयम् श्वानं विध्यतीति श्वावित् नहि वृती
तिदीर्घः श्वाविधां गर्त इति समासः ॥ गहादिभ्यश्च ॥ छः स्यात् पथ्वादाद्गाह्लोकग्रामलक्षणस्याणो बाधः वृकगर्तीयम् देशे।
गहो देशभेदः इत्येव पदाद्दिशा ह्वानो देशवाचित्वाभावे पि पादसामर्थ्यात्स्य यः गहीयः गह अन्तःस्थ सम विषम मध्यमे वा
णचरणे अस्यार्थः भाष्यकारेण विशिष्योक्तः पृथिवीमध्यं वा अथवा मध्यशब्दो ग्रहालोनमध्यान्तरवाचीनस्य च मध्यमादे
शं मध्यमीयः पृथिवीमध्ये भव इत्यर्थः चरणसम्बन्धेन निवासलक्षणोऽणेव क्रमः पृथिवीमध्यं निवासपर्यायं चरणानां।
मित्यर्थे माध्यमाश्चरणा इति वृषचरणाः कठादयः उत्तम अंग वंग मागध पूर्वपक्ष अपरपक्ष अधमशाखे समानशा
खे एकग्राम एकवृक्ष एकपलाश इष्वग्र इष्वनीक अवस्यन्दन कामप्रस्थ खाडायनि काठेरणि सौमित्रि भौजि सौरि
आसुरि आहिंसि आमित्रि व्याडि वैजि भौजि आध्यश्व आनृशंसि सौपि पारवि अग्निशर्मन् सौजि वाराटकि वाल्मी देवशर्मन् १
कि क्षेमधन्वन् उत्तर अन्तर मुखपार्श्वतसोर्लोपः मुखतो भवं मुखतीयं पार्श्वतीयं मुखपार्श्वशब्दौ आद्यादित्वात्तसिलन्तौ
सकारस्योक्तवचनेन अकारस्य यस्येति वेति नेन लोपः नञव्ययानां भमात्रे टिलोपः प्रसङ्गे व सिद्धे तदनित्यताज्ञापनार्थं।
वाहिमाहुः अन्तः इत्येव पदाद्भ्यस्त्रिति सत्येन मुखतीयमित्यत्र अव्ययानां भमात्रे टिलोप इत्येव कैयटे नोक्तत्वात् विनार्थं हि नेवं
तरशाह्वात् अन्तरे भवमन्तरीयं नन्वसमासे पृषोदरादिना अव्ययो गाहानलोपाभावः नतः सार्थकत्विति नान्तरी।

गहादिभ्यश्च ॥ छः स्यात् १

यकसिद्धिरिति किं यटः । जनपरदेवानामिति वाच्यम् जनकीयं परकीयं देवकीयम् ॥ वेणुकादिभ्यश्छण् ॥ णकारो वृद्ध्यर्थः । वै
णुकीयं वैत्रकीयं औत्तरपदकीयं वेणुकादिराकृतिगणः । तेन स्वकीयं सीपमिसरकथं स पैतालके वलाह्व स ।
शब्दाच्छः । न घटे शवाविनाभावात्कनू नैवमितिवाच्यम् पृथ्वीपत्तादिवत्पपन्ने विमाहुः ॥ प्राचां कटादेः ॥ प्राग्देशवाचि
नः कटादेर्वाच्छः । अणोऽपवादः । कटनगरीयं कटघोषीयम् कटपल्वलीयं प्राचां किं अमघकाटनगरम् ॥ राज्ञः क च ॥
राज्ञ इदं राजकीयं वृद्धत्वेऽपि ब्रग्रमयसन्नियोगेन कविधाने देशोऽसमस्ताच संबंधोऽसंभवात् ॥ वृद्धादकेकान्तखो
पधात् ॥ अकेकान्तादिकोपान्तात् खोपधाच्च वृद्धाद्देशवाचिनश्छः । ब्राह्मणकोऽन्नजनपदविशेषः । आयुधजीविब्राह्मणनि ।
वासस्त्वमनालो ब्राह्मणकीयः । आरीहणकीयः । शैत्रुणकीयः । शाल्मलिकीयः । अयोमुखीयः । अकेकान्तग्रहणे का
पधग्रहणे सौसुकार्थं सौसुकीयः । ऐकीयः ॥ कन्थापलदनगरग्रामह्रदोत्तरपदात् ॥ वृद्धाद्देशवाचिनो ग्रामाद्युत्तरप
दाच्छः । बाहीकग्रामलक्षणयोष्ठञ्ञिठयोरपवादः । दाक्षिकन्थीयं दाक्षिपलदीयं दाक्षिनगरीयं माहकिग्रामीयं दाक्षि
ह्रदीयम् ॥ पर्वताच्च ॥ पर्वतीयः । पार्वतीयैर्गणैरभ्युदितम्च पर्वतीयस्य राज्ञ अमेरमर्थे स्वार्थे वाण् ॥ विभाषाऽमनुष्ये ॥ मनु
ष्यभिन्नार्थवृत्तेः पर्वतशब्दाद्वा छः प[?]तेण पर्वतीयानि पार्वतानि वा फलानि । अमनुष्ये किं पर्वतीयो मनुष्यः ॥ कृकण
पर्णाद्भारद्वाजे ॥ भारद्वाजदेशवाचिभ्यां छः । भारद्वाजस्य समस्यकृत्तस्यात्मकमर्थे देशो विशेषणत्वात् कृकणीयं पर्णी
यम् । भारद्वाजे किं अमघ्राणीवकार्केणपार्णम् ॥ इति श्रीसिद्धान्तसुधानिधौ चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयपादे द्वितीयमा
ह्निकम् पादश्च द्वितीयः समाप्तः २ ॥ युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्च ॥ चाच्छः । उभयाभावपक्षेण । युवयोर्युष्माकं वा यु
ष्मदीयः । एवमस्मदीयः । त्यदादित्वेन वृद्धत्वाच्छे प्राप्ते खञ्जौ विधाने तेन लक्ष्यस्य बाधो मा भूदिति चकारेण छस्यानुक
र्षः । एवं च खञ्ञ्कयोर्विधाने विकल्पो यः तदाना घयामिमपण । नव्यवत् प्रकृतिप्रत्ययोर्यथासंख्येन स्यात् । अत्र भाष्यं अ

भ्यामा

६ सि. मु.

८१

योगविभागः कर्तव्यः युष्मदस्मदोरन्यतरस्यामिति छस्य विधाने खञ्चेति द्वितीयो योगः अत्रापि विकल्पानुवृत्तिरिति य
त्तु केचित् खञपवादेह विधाने छस्य लभ्यतु समासाभावे विकल्पेन चाणः प्रतिप्रसवः तेन पक्षस्य खञेन सपाणां खञ्काणं
वा विधाने अतो न यथासंख्यशंकेति तच्चिंत्यम् चकारेण छस्य विधानावश्यकत्वात् खञ्काविमतेन खञ्जेमस्य
समानार्थत्वात् तयोश्च यदि तु समस्त्रिविकल्पार्थः तत्र बाधकाभावाद्विधेर्न्तरेणैव वाणः अतो न च याणो विधानम्॥ तस्मि
न्नणि च युष्माकास्माकौ॥ तच्छुहेन शर्वस्य पूर्वेस्य रूपेणोपादानस्य खञः प्रयोजनम् तत्र च कारानुकृष्टस्य खञस्य यकारेण
पेत्वं तथानतिप्रसिथितिर्विलंभितत्वात् अत्रापि योगविभागः तेन खञ् ... स्मादेशयोर्न यथासंख्यं अतएव खञेणो
रिति नोक्तम् यौष्माकीणः आस्माकीनः यौष्माकः आस्माकः॥ तवकममकावेकवचने॥ एकार्थवाचिनोस्तयोः।
कस्मादेतौ स्तः खञि अणि च तावकीनः मामकीनः तावकः मामकः छे तु त्वदीयो मदीयः अस्मयोन्तरपदयोश्चेति
मपर्यन्तस्य त्वमादेशो वक्ष्यते॥ अर्धाद्यत्॥ अर्ध्यः॥ परावराधमोत्तमपूर्वाच्च॥ परार्ध्यमवरार्ध्यमित्यादि नचतदंतवि।
धिना पूर्वेणसिद्धिः ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदंतविधेरभावात् उत्तमेभ्य इति वक्तव्ये पूर्वग्रहणं पूर्वे दिशति।
येधलाभार्थं तेन दि[illegible]वाचकपरावरशब्दाभ्यां कृतसमासार्धशब्दात् यदेव अमयापरत्ताइनरस्य येणाटन
विस्थात् अत्र परावरग्रहणस्य कालवाचिपरावरशब्दयोः सावकाशत्वात्॥ दिक्पूर्वपदाद्ठञ्च॥ चाद्यत् पौर्वार्धि ८१
कं पूर्वार्ध्यम्॥ ग्रामजनपदैकदेशादञ्ठञौ॥ एकदेशोवयवस्तत्र ग्रामैकदेशग्रामस्यैवावाचकात् दिक्पूर्वपदा। जनपदैकदेशस्य
दर्धान्तादेतौ स्तः इमे खल्वस्माकं ग्रामस्य पौर्वार्धाः पौर्वार्धिकाः वा पूर्वस्मिन्नर्धे भवाः इति तद्धितार्थेति समासः ग्रामस्या
पेत्वेपि पूर्वशब्दस्य सम्बन्धिकत्वात् अन्ये च स्मकेयदन्तु कर्षणकान्तरामात्स्यैतद्ठकः स्वरूपेणोपादानम्॥ मध्या
न्मः॥ मध्यमे॥ अ सांप्रतिके॥ मध्याद्काराग्नमयः सांप्रतिकेर्थे मध्यो वैयाकरणः अत्कर्षापकर्षहीनः समर्थः एवं।

मध्येदानं अत्र इतिलुप्तविभक्तिको निर्देशः संप्रतिशब्दोऽप्येतदानीमर्थे च अनागतश्च भूतयोगनिरिक्तस्य प्रागभावः सप्राय-
वसंश्यति यत्तोयत्वंच वायाद् इति प्रयोगात् एतर्हि संप्रतीदानीमित्यमरकोशश्च ततः सर्वथा दिनाद्दिनपर्यायहिनाच सार्थे
अणिकुकिचसाप्तंतसांप्रतिकमितिरूपद्वयम् इहतुन्याय्यार्थसैवग्रहणम् व्याख्यानात् द्वीपादनुसमुद्रं यत् अनु
र्धन्नमध्येयस्याभीभावः तत्वसप्तम्यंते विद्यमानक्रियाद्वारा द्वीपविशेषणम् समुद्रसमीपे विद्यमानायोद्वीपस्तद्द्वैप्या
न्द्वीपशब्दात् यत् द्वैप्यं द्वैप्या यज्ञसंघेश्चाधमाधिकारी विष्येव यत्रोग्रहणाद्द्वीपे अनुसमुद्रं किं द्वैप्यमन्यत्
द्वैपकोमनुष्यः कालाट्ठञ् तत्रजात इति यावत्कालाधिकारः मासिकं सांवत्सरिकं इह विशेषवाचिनामेवग्रह
णं स्वरूपस्य पर्यायाणामेव वा ग्रहणे कालविशेषवाचिभ्यः संधिवेलादिभ्य उक्तवचनेन ठञ् अतस्तभावात् तदा।
धार्थमपरिष्कृतप्यपते: अस्त्यर्गणैवनत्सिद्धेरितिन्नु तिमासस्वरवत्सरादयो: अत्र केचित् विशेषाणामेवग्रहणमिति
निर्मूलम् श्रुतिरप्यातुरूपत्वात् संधिवेलादिसूत्रेतविशेषाणामपिग्रहणमित्यसंताश्योगाञ्च सूत्रे दलिगम् ननुवि
शेषमात्रस्यैतत्संप्रयोगाभावस्त्रैदेपिकालिकोप्याप्तिः कालिकः संवेधस्मादिप्रयोगविरोधात् नसन्दिग्धमितिसूत्रे त्व सा
धर्मानिकःयोनः श्रानिकइतिभाष्यप्रयाकथं विकालराष्ट्राद्धज्ञितिकैयटे केश्च अकालिकेष्वपिमितिमैमितिसूत्रे का
लाट्ठञितिकालिकमितिमहाकोश्च कालाकालशब्दात् कालायत् प्रकृष्टेठञितिपाणिकसूत्रेणठञितिव्याख्या।
नेनैव यथाश्रुतग्रन्थस्यासाधुत्वादिति अत्रेदंवाच्यम् संधिवेलादिसूत्रेण विशेषपरत्वेनिर्णीते कालविशेषप्र
तिपादकत्वस्यग्राह्यतयापर्यायादेवस्वरूपपर्यायनिरासः नद्वयेनतयोरनुपादानात् ननुतदपेक्षयालाघवात् काल
शब्दप्रतिपादकत्वमेवलक्षणमस्तु तावच्छेदकं तच्चस्वरूपपर्यायसाधारणम् अतएवनदीभिन्नस्यनदीवाचिनाविशेषणात् स्व
रूपस्यापिग्रहणमितिचेन्न तावन्मात्रस्यातिप्रसक्तत्वात् शरीरघटादिपदसाधारण्यात् शरीरादीनामपिजन्यतया।

सि० मु०
२२
62

कालत्वात् शारीरकोऽत्रीवः शरीरेभवस्त्वेनोनात्स्वार्थेकत्रिलिङ्गत्वाच्चसमासादिविरोधात् शालीयः मालीयइत्यादौ का
लाहुन्निमेतन्मेहोरेणाहूहात्कइमस्यावकाशादर्शनपरोक्षभाष्यग्रयविरोधाच्च नचग्राकाशीयमित्यादिरेव कस्याव
काशात्तमस्मात्रसकालोपाधितयाभिमानोकालत्वाभावादितिवाच्यं महद्व्याख्यानेमनागपिभेणसमहमानेभा
षोक्तो सर्वात्मनाभंगस्वीकारस्यानुचितत्वात् विप्रकृष्टकालेकालिकं तद्भिन्नमकालिकमितिमामकस्य।
रोणवतत्वकटनोवाच्यत्वात् मीमांसाशास्त्रेविप्रकृष्टार्थतयाव्याख्यानात् सन्निहितकालेफलेऽलम्पतत्वकावती।
तिसूत्रार्थानुगुण्यात् कालिकःसंबंधइत्यादेरपिप्रकृष्टतन्निमनएवसिद्धेः प्रकृष्टःकालोस्यकालिकःप्रकर्षश्च
विशेषणत्वाविशेषेण तदाधारतानियामकत्वरूपः कालिकंवैरमित्यादौदेशवत् एकविधस्यैवप्रकर्षस्यस्त्र।
निर्देशानुक्तत्वात् कालेभवःकालिक इत्यर्थस्यचानपेक्षितत्वात् समवायेनकालहृत्तेर्घटसंयोगादेरपि।
कालिकसंबंधत्वेनशास्त्रकृद्भिर्व्यवहारात् केचित्तुयस्यचयथाकथंचिदितिशब्दाकालवृत्यावाकालवृत्ति
पाद्कत्वेसतिटञिमर्थो ...... लक्षणा नतुस्वरूपपर्यायग्रहणमपितथात्ववबोधात् प्रकृतमनुस्मरामः तत्वल।
क्षणयाकालवृत्तिपादकानामग्रुपादानेगौणत्वात्रुयेमापविरोधः संधिवेलादिस्वे नतयाणामम कका
लगहणेनविशेषणसामर्थ्यात्सहाधानं प्रभादीनोसुख्यकालत्वाभावात् लुप्ताग्रालक्षणापवाव्याख्यानात्
प्रत्येकशक्तिकल्पनानौचित्यात् तेनकंदवरुप्यव्रीहियवलालादि पदानोमाहवर्याकालपरत्वेपिकांदवसुप्या
कंथेदियवलालिकमित्यादाहरन् स्यादेतत् शार्वरेऽत्रीवसंस्समानकालीनमित्यादिकमनुपपन्नम् ॥ श्रद्धेशारदः ॥
शारदक्षाकृत् कर्मविशेषेवाच्ये स्मृत्वणापवादः शारदिकंश्राद्धम् श्राद्धपदेनश्रद्धावतोनेहग्रहणंरूपेवा
लवत्वात् ॥ विभावाधेगातयोः ॥ शारदिकोरोगः आतपोवापत्सेशारदः प्रत्ययोः किंशारंदहधि ॥ तिग्मांशदोषात्र्येन ॥

२२

ठत्वा नैमित्तिकं तेनाम् यादेशिकं प्रादेशम् ॥ समस्तट्व ॥ ठत्वा यदि ये पं मोहसिद्धिमिथ ठस्य सन्नियोगेन नत्वागमः।
स्य हायादीनां वैमेव शौवास्तिकं प्रसंसादेनत् एकादेशात्पूर्वमेव तस्यागमे टकारस्यादित्वविज्ञानात् टस्येक इति।
इत्येभम् न च परत्वादेकादेशस्यैव प्राप्तमे अंगत्वेन तस्य बहिरंगत्वात् अथ यस्य सन्नियोगशिष्टस्य तदोऽन्तरंगत्वात्
न च तस्यैव पूर्वान्तो विधेयः अन्तवत्त्वाकादेशस्य प्रसंगात् न च टस्येकारस्य ग्रहणे नास्तीति वाच्यं अंगसंज्ञानिमि।
त्तत्वेन तस्य तद्विशेषणीयत्वात् अथ यत्काकर्मणो ब्रूटोढन्निमटचोपिटकारस्यैकादेशापत्तेः न हि कृते च समुदा
यस्यैवांगसंज्ञा निमित्तत्वेन तु टमायस्येति दोषत्वाद्वस्यात् न इकं समस्तटित्यादेशात्प्रपत्तिरनादित्वात् पू
र्वान्ते कथं तिषि धू इति अत्र सिद्धान्तः सिद्धत्वादिहं स्यनुकृत्वं कलात् सन्नियोगादेति अस्यार्थः आदेशोऽन्तरंगं यद्वा।
टकारेण आदेश समुच्चये आगमादेशयोर्योगपद्यम् इति वार्त्तिकभाष्यसंमतः पंथाः अथ ... लुक्‌कालादिसूत्रे
यद्भूयो मनुष्यनाम्नेहन्नेवेति स्येवटवक्षितमंतरंगोऽपि एकादेशस्य बलवत्त्वज्ञानार्थम् न हि एकादेशस्य अयस्य स्वरे।
णाघुदात्तत्वापत्त्यावितोदात्तार्थम् यदि तु टस्यैव यस्य यस्वरः प्रवर्तेत तदा तद्देवैकादेशस्यापन्तोदात्तत्वस्यादिति
चिन्त्यवैयर्थ्यं इमाह स्वत्र टकारपदवयस्य यस्वरं यद्दमावपि अन्तोदात्तत्ववदाद्युदात्तत्वस्यापि सत्वादिकादेशस्यान्तो
दात्तत्वमेवेति विनिगंतमयामत्वात् टस्येकइत्यस्यामादेशयोरकारउच्चारणार्थं इति पदस्यैजन्तमात्रस्य इक्
इमादेशस्तीकारादूकारस्यागमेवोदात्तत्वेपि ... तिविग्रहास्तु ॥ संधिवेलाद्यतुनक्षत्रेभ्योऽण् ॥ ठञोऽपवादः संधिवेलाया
भवं सांधिवेलं ग्रैष्मं तैषमृषपतिस्थिति नक्षत्राणि पदेयलोपः संधिवेला संध्या अमावस्या त्रयोदशी चतुर्दशी
पंचदशी पौर्णमासी प्रतिपत् इति संधिवेलादिः सांवत्सराफलपर्वणोः सांवत्सरिकं फलं पर्व वा सांवत्सरम
मत् ॥ आग्रहायण्याः ॥ आग्रहायणिभवः आग्रहायणिकः ॥ अण्कारो उच्चारणार्थ प्रक्रियालाघवार्थं आग्रहायणेनानिकिप्यणीलो।

५॰ सि॰ कौ॰ २२ 63

येषु प्रावृषेण्य इत्यत्र णत्वार्थं च प्रमध्यापदान्तस्येति णत्वनिषेधापत्तेः ॥ वर्षाभ्यष्ठक् ॥ वर्षासु साधु वार्षिकं वासः योगद्वयं ।
ऋत्वणोपवादः ॥ छन्दसि ठञ् ॥ वर्षाशब्दान्तठकोपवादः नित्यादाग्रहान्तत्वे नभश्च नभस्यश्च वार्षिकावृतू ॥ वसन्ताच्च ॥ छन्दसि ।
ऋत्वणोपवादः मधुश्च माधवश्च वासन्तिकौ ॥ हेमन्ताच्च ॥ छन्दसि ठञ् सहश्च सहस्यश्च हैमन्तिकौ ॥ सर्वत्राण्च तलोपश्च ॥ सर्वे
ष्वति छन्दसि भाषायां निहमयत्यम् लोके वेदे च हेमन्तादण् तत्सन्नियोगेन लोपश्च चकारात्प्रदेशस्त्वण् हैमनं हैमन्तं न च स्वर
पराव्चकारेणैव ग्रणपवविधिविषयच्छे ग्रणाशान्तेन विहिते प्रणितलोपः चकारसमुच्चिते ऋत्वणि तनेति विशेषणात् तलो
पप्रवृत्तिप्रदेशेन ग्रवसेन ग्रणा सह सन्नियोगशिष्टत्वात् ग्रवतलोपः समुदायप्रवृत्तियोगिकत्वमेकः पक्षः तत्र ग्रमिति ।
प्रकृतिभावः प्रमयमाश्रयणेन न लोपः ग्रकारस्य तु पक्षेति चेमनेनेति द्वितीयः तत्र ग्रलोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वात् स्यालिव ।
साद्वातद्धितपरत्वाभावान्न सद्धित इति टिलोपस्य न प्रवृत्तिः ग्रत्र भाष्ये हैमनं हैमन्तं हेमन्तिकमिति रूपत्रयं छन्दसीष्टं प्राये
इयं तु लोके इति वस्तुस्थितिः हेमन्तपर्यायश्च हेमन् शब्दोऽप्यस्ति हेमन हेमनू नाम नीगेति कर्णान्तस्मादेनो हेमन्ते प्रभृत
इति वैदिकप्रयोगात् सप्तम्येकवचनस्य सुपां सुलुगिति डादेशो लुक् वा सिः संवुद्धावितिं न लोपाभावः तत्र हेमनशब्दा
त्वण् हैमनं हेमन्ताद्वृत्तिठञ् हैमन्तिकं ऋत्वण् हैमन्तं पंक्तिहैमन्तीति रूपत्रयं सिद्धं न च वस्तोर्बाधः छन्दसि सर्वे विधीनां
वैकल्पिकत्वात् भाषायां तु हेमन् हेमन्तशब्दाभ्यां ऋत्वण् हैमनं हैमन्तमिति द्वयं सिद्धं एवं स्थिते हेमन्ताच्चेति सूत्रे सर्वत्र ।
ग्रहणमपकृष्य भाषायामपि हैमनमिति हन्ति भाष्यविरुद्धम् ॥ सांवत्सरप्राहायणीभ्यष्ठञ्च ॥ सायं चिरं प्राह्णेप्रगेऽव्ययेभ्यष्टयुट्युलौ तुट् च ॥ सायमित्य
दिवत्तभ्योऽव्ययेभ्यश्च कालवाचिभ्यष्टयुट्युलौ स्तः तयोस्तुट् च नन्वत्तेरनत्वाद्नुटि पूर्वोचनाकाविसनादेशोऽनः स्यात् प्रगे सत्ताति
भिन्नस्यैवोत्तद्धितानात् ग्रागमत्वेनेन तद्वितशिष्टस्यैव ग्रसयत्वात् श्रुतपदस्य तु विसाचेरोन तद्भावः न च तत्कर्तृवीतः कार्यमिति वा
ग्रम् शानतस्तन मिमचरेफस्य पदान्तत्वाभावे विसर्गानुपपत्तेः मैवं षष्ठस्तुट्वेमयैवसमाहितत्वात् ग्रनघतनेनेह काल २२

तनेषिमादि सौत्रयायोगषु लिंगं सायंतनं चिरंतनं प्रा[illegible]तनं प्रगेतनं अग्रतनं मित्यादि अत्र सायंशब्दो मकारान्तो दिनावसा
नार्थः सायाह्न इत्यादि प्रयोगात् सायो विसायेत्यादिस्मरणाच्च न सर्वथा पर्यायं समवयोगेन मान्तत्वं निपात्यते एवं चिरशब्दोपि
निर्वार्तिककाराः तदुक्तं सायंचिरंप्रोमान्तत्वमव्ययसन्निग्रुक्तमिति भाष्यकारात् सायंशब्दो मान्तः स्वभावादि: मस वाया।
यत्वाद्वसिद्धं तत्वेन सायंप्राह्णस्य सर्वसामान्यवाचकतया कालविशेषवाचित्वाभावात् तस्मात् न तत्र कालशति।
पादकालमात्रव्याकत्वात् सायंतनमभिवायं सायंतनं इति भावविशयोगे लक्षणया काले प्रयोगात् तत्र सादेवेति वाच्यम् अ
नभिधानात् सायमोह्न मलोपत्वे वा समस्यामिति वक्तव्यम् अह्नोऽह्न इत्यादेशाभ्यामह्न इति निर्देशः तस्मिन् न वचपि चमलो
पः सायाह्नः सायाह्नः समस्यां मलोपविकल्पात् सायंसायं इति दृष्टम् नव मलोपपक्षे ह्रस्वपसंज्ञायाः समवादिमकि
लोपापत्तिः सायं इति भाष्यप्रयोगा[illegible]द्भवतद्भावात् चिरपरुत्परारिभ्यस्त्नो वक्तव्यः चिरत्नं उगुप्तुलभ्यामसमावेशा
ननन्तहाय: परुत्नपरारित्नं इवेंस्मिन्नुवत्सरे च वर्षे भवमितिक्रमेणार्थः प्राह्णप्रगेयोरेदन्तत्वं निपात्यते नवर्षकालतनः।
पुकालनाग्र इति समस्यत्वैकेवगताद्ये नम् प्राह्णः सो[illegible]स्य प्राह्णेतनं इत्यादौ तदनुपपत्तेः प्रगस्य छेदसिगलोपश्चत्व
अग्रवक्तव्यः परत्नमात्मा ने अग्रादिपश्चादिमत्त्वक्तव्यः अग्रिमं स्यादि मेध्यमिमम् इमवादित्वगणनार्थं यमेतिमाय
स्थायानो भ्रमाचे इमेतेव विविवतितार्थेसिद्धे: अयमत्र मयेतमान्याता: स्वाति न परकान्तनं इति स्वरेभेद: ॥ विभाषाप
र्वाह्णापराह्णाभ्याम् पूर्वाह्णेतनं अपराह्णेतनं पूर्वाह्णः सोढे स्पर्शेत पूर्वाह्णतनं इत्यादि वाच्यम् एतकालाह्णन पौर्वाह्णिकं
आपराह्णिकं न विहयातिपरिकात हिनोमनि: भुवताहानाय: पूर्वाह्णतनमित्यादेरसिद्धे: समस्यभावे तत्कालतन इत्या।
त्वकोऽहं वेदनात् न चाल[illegible]विधानसामर्थ्यान्नमभोम्यमनेतर मेव समस्त्वमतिः सन्तु विधानेन लोपप्रतियोगिनो मा।
नादिति वाच्यम् दोषातनमित्यादावपि प्रसंगात् म चाव्ययादाप्सुप इति न लोपसंभवादिहापत्तिः पूर्वाह्णेतनमित्यादाव

सि. स.

विग्रहयोरपि प्रातिपदिकयोरितिलुकोऽनुवृत्तेर्ग्रहणात् अलुकोऽलुग्बाधकत्वमित्यस्यापि तुल्यत्वात् ननु समुदायस्यैत
द्वितीयतत्पुरुषस्य प्रातिपदिकसंज्ञायामन्तर्वर्तिनीं सुपो लुक् न हि तत्संज्ञकत्वं प्रत्ययनिमित्तकेनालुकास्य हस्यापाननिमित्त
कः अप्येतन्न प्रत्ययस्य सुप्त्वात् निमित्तप्रातिपदिकसंज्ञायां हि द्वितीयस्य अलुकोऽप्रत्ययनीयत्वात् अतस्तस्यैवाऽलुकबाधकः
अव्ययादाप्सुप इत्यन्यत्वलुक् अव्ययमाश्रयेत न तावदन्तरङ्गत्वान्न प्राप्नोतीति लुक् स एव सर्व एव सर्वत्र इति न तस्यालुका
बाध इति चेन्मैवं अलुग्विधानं तु मित्रसमसमासादिति तु न एकाले सह मा अव्ययादाप्सुप इत्यस्यापि सुपो विशेषेण न
मानयोगत्वमस्मात् ज्ञापकेनोभयत्राप्यस्यविभक्तेरनुमानात् हलदन्तादिसप्तम्या नेणिकायात् न हि द्वितीयः प्रत्य
यविधिनास्त्ववता इत्यतिरोऽन्यतरस्येत मतेऽलामित्यपि ङ्याप्प्रातिपदिकादित्यधिकारबाधापत्तेः ब्रह्मादिप्रकृतेः प्रातिपदि
कविशेषणमित्यस्य तथाव्याप्तिमात् यद्यपि तत्पुरुषे इत्यादिपदस्य सप्तम्यन्तत्वे प्रातिपदिके इति विशेषणस्य बाधितत्वात् अयो
ग्यते समर्थस्य विभक्त्यन्तस्य प्रकृतित्वेन विवक्षितत्वादस्माप्रातिपदिकं यदि हलदादि सेत्स्यति भवति ततः समर्थान्मत्त्वर
ति तदर्थात् न हि तत्प्रकृतिभूते पदे समर्थविभक्त्यन्ते तत्समुदायावगते प्रकृत्यंशविशेषणत्वे प्रातिपदिकस्येति फ
लितार्थः नन्वेवं हि पदः प्रत्ययः कीलालपाः पुत्रघोवा आगते हि पाद् पुष्पवाहः हंसकीलालपा इत्यपि विवक्षितेऽत्र म
तुष्येति पुनः अश्ववाहः आत्मनो लोपः वमोसंप्रसारणे वेति केऽप्रसङ्गे अनु पेयमेतत्समयोऽस्मिल्ल
भक्तत्वात् मैवं कृताकृतप्रसङ्गित्वेनानुकोनित्यत्वात् लोपः पूर्वमहत्त्वेः न च समयलक्षणेन प्रसक्तिस्तत्त्वात्तेषामपि
तथात्वे भंसंज्ञायां वर्णाश्रयत्वात् न च समयलक्षणस्य प्रतिषेधात् न च पदद्वयापेक्षालुक एकपदाश्रयाणां तेषा
मन्तरङ्गत्वात् तस्य च नित्यापेक्षयापि बलवत्त्वात् क्वादेशानां इकोरत्वमेवेति वाच्ये अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो पिलुग्
बाधते इत्यस्याश्रयणात् एतेन सामस्वेप्रानिवसायुः सामसः वेमसादौ नलोपाभावोऽपि व्याख्यातः न वक्तव्यं हि तात्

नलोपापत्तिः नलोपः सुप्रेमन्सर्वविभक्तौ नसमासाप्रयतोनस्तवे नाहि पिति निमर्थमात्रिमत्तहितस्यापि स्वद्विधित्वा
नलोपस्यासिद्धत्वात् पूर्वविप्रतिषेधायोगात् पूर्वं नलोपानुपपत्तेः तद्धितोत्पत्तिं नं न रत्नस्यापोत्वन्तुलोपो वा क्रियतामिति वीतांशस्य
प्रतियोगिकस्य लुकोपि सुपो विधि पि विमिवे सु विधिवात्तत्र नलोपस्यासिद्धत्वया विप्रतिषेधायोगात्सुपोलुक तलोपकारादिश
मयपरत्वनिवेधनभसत्तासद्भावेन स्वं वेतन्नमप्रक्रमपद संज्ञावाधात्प्रलोपाभावः इति न दोषः तत्र जातः शैषिक प्रत्ययान्तस
मर्थविभक्त्यर्थविशेषा ख्यायते सप्तमी समर्थात् जातः इत्यर्थे अणादयो यादयश्च यथाविधानेस्युः मथुरायां जातः माथुरः
शैत्यः पार्थिवः राष्ट्रियः आवारपारीणः ग्राम्यः इत्यादि जातिसमर्थविधीनां जातार्थे निर्देशान्नोत्र परस्परावयमात्रिमशेष
ग्रहणेपि यद्यपि सर्वं समाख्यायते तथापि शेषग्रहणस्य सल्लक्षणत्वमधिकारत्वं चात्रिम जातार्थनिर्दिष्टस्यैव यथा मापाद्यते ना
तार्थानां शेषत्वेन वलाभात् तत्र सप्तम्यर्थविभक्तिलाभार्थमिदम् प्रत्ययार्थवशेन योग्यतावलादेव तल्लाभात् यात्वेवं
व भिन्नादौ अत्रीयादिवत् अनपवने तेषां स्वार्थिकत्वापत्तिः न च प्रत्ययविधावनुपयोगात् स्वार्थस्याविशेषत्वात् स्वार्थेत्रा
दीनामापत्तिः शेषाधिकारे समर्थविभक्तिरेति वाच्यं प्रथमादिवत्तस्यार्थपर्यन्तानां नामर्थानां शेषाधिकारविरहेपि निवृत्त्या
दीनां स्वार्थिकत्वापत्तेः कृतस्य शेषाधिकारस्य वाधव्यतिरिक्तार्थपरत्वात् तथा चापत्यादिवत्तस्यार्थपर्यन्तादर्थान्त
रार्थाद्विभिन्नोर्थः शेषः इति पर्यवसानात् न च नियमार्थं तत्र जातः इत्यादिनाप्यनेन तत्र शेते इत्यादो ग्राद्योमाभूवन्निति वा
च्यम् शार्दूलः सत्कवः गैत्यवल्लोपावक इत्यादेरसिद्धेः सप्तमीसमर्थोज्जातार्थ एवेति नियमे पि छकत्तुलाद्यर्थे ग्राणादीना
मनुपपत्तेः आद्यस्य संक्षिप्ते भवाः इति सिद्धावपि द्वितीयस्यासिद्धेश्च इषूदोष कथ्यसंक्लानामिव उल्वलाद्व प्रकथ्यपाव
तस्य ग्रन्थवहारणानुपपत्तेः इंधनादेरप्यपेत्त ... उपयोगफलकरिषापापवसंस्कारत्वात् तत्राप्येतत्र शोते इत्याद्य
र्थेषाणादीनामनभिधानादेवानुपपत्तेः प्रयोनिर्देशापदेपि ग्रन्थसारवनति वहमलापागत इत्यादावर्थेतत्र प्रागत

७
सि॰ त्व.
६१
65

इमादीनामपह्नैरनभिधानादेववारणीयत्वात् अथ सिद्धान्तः अपवादबाधनार्थो ज्ञानाद्यर्थनिर्देश इति शाहयर्षविमादी
नामपवादानां विशेषविषयकत्वलाभाय ज्ञानाद्यर्थानामवश्यवक्तव्यतया विभक्तिविशेषपुरस्कारेणैव तस्यार्थयो
गविभागेन तन्निर्देशात् येन निरपवादास्त्वर्थनिर्देशाः कृतलब्धक्रीतकुशला इमादयः ते सर्वार्थापवादाः शाहूष
श्च पृणेस्तापवादः शाहूषिजातः शाहूषिकः संज्ञायां शरदो वुञ् प्रकृतिमप्रयसूत्राद्येन संज्ञायां गम्यते शारदिका
नाः शारदकादर्भविशेषाः मुद्गविशेषाश्च मत्वर्णीयमपवादः इर्वोपराह्णार्द्रामूलप्रदोषावस्करात् वुन् आद्ययोर्वि
भाषा इर्वोह्णापराह्णाभ्यामिमस्य आर्द्रामूलयोर्नक्षत्राणां प्रदोषनिशाप्रदोषाभ्यां चेमस्यावस्कर इत्यौत्सर्गिकस्याणोयम
अपवाद्भक॰ १ पवादः इर्वोह्णजातः इर्वोह्णकः आर्द्रकः मूलकः प्रदोषकः अवस्करकः केचित्कृतलब्धइमेतमर्थे तेस[illegible]षामिमस्या ३०
उक्तमितिरिति केचिदिति वृत्तिकारोक्तेरसंज्ञायाबाधकाभावाद्यथाप्राप्तमणादयोप्याद्यन्तबोध्या इमाद्रूः पथः पंथच बु
न्नित्ययोगेन पथः पंथादेशो निपात्यते पथि जातः पंथकः औत्सर्गिकस्याणोपवादः अमावस्याया वा संधिवेलाद्यणोपवा
दः बुन्नभावपक्षे अण् अमावास्यकः आमावास्यः अमावास्यत्यन्तरस्यामिमत्र अण्पतिद्वेवापातिकह्रस्वनिपातनं इत्युक्तं
तेनामावस्याशब्दादप्येतन्त्र्यह्नमिः एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् एतत्सूत्रे संधिवेलादिगणेच ह्रस्वमेव पठन्तीमतेन
मावास्या शब्दाद्भुन्नन्तस्याद्विकमाप्रकृते रण्हणादितिमासहरकत्वाद्यः ह्रस्वप्रकृतिभूतस्यापरिनिष्ठितत्वेन स्त्रीप्र
त्ययोगाभावादमावस्याया इति निर्देशानुपपत्तेः कश्चिद्धि कृतिरपि प्रकृतिं गृह्णातीति समाधेयम् इति रहस्यम् अव
अमावास्यः अमावस्यः सिंधुपकरकाभ्यां कन् शाखेन कश्चायप्यणस्तु अवसरे तेनौत्सर्गिकस्याणः क्रमेणापवादः सिं
धुकः अपकरकः अणञौ च ताभ्यां क्रमात् स्तः सैंधवः आपकरः श्रविष्ठाफल्गुन्यनुराधास्वातितिष्यपुनर्वसुहस्त
विशाखाषाढाबहुलाल्लुक् [illegible]ः श्रविष्ठः फल्गुनः अनुराधः स्वातिः तिष्यः इत्यादि ह्युक्त्वा

१ बहुलग्रहणात् कृत्तिकापर्यायः समाहारद्वंद्वः एभ्यो नक्षत्रवाचिभ्यः परस्य जातार्थप्रत्ययस्य नक्षत्राणो लुक् श्रविष्ठासु जातः १

*५ ह्रस्वप्रकृतिभूतस्या ह्रस्व इत्यमावस्याशब्दस्य नि देशमाश्रित्य तत्रोपपन्न यत्तत्प्रकृतिरिति दीक्षितः ५

नलुकीति स्त्रीप्रत्ययस्यापि लुक् स्वातिशब्दो ऽत्र स्त्र्यंतः इति कैयटः श्रवयाम वितिस्त्रीश्रवणेनातः इति भाष्यव्याख्यायां भा
वार्थेण जातार्थे श्रविष्ठादिना लुग्न्यायतेः इति तेन च्यावनात् संधिवेलादि सूत्रे हृदन्तेनापि तथैवोक्तः मघहस्तिका
रादिति ङीषंतात् स्वातीशब्दाज्जातार्थे प्रत्ययः श्रवणप्रसक्तिः लिंगविशिष्टपरिभाषया तत्रापि लुक् सिद्धः माधवस्तु इह स्व
ये स्वातौ तिष्ये तिङ्यः पुनर्वसु हस्ते तस्य विशाखाति शब्दस्य जातार्थे सौ वा तन्त्रतिसूत्रं लिंगविशिष्टग्रहणे केवलस्यानुपाद
नादि माह। चित्रा रेवती रोहिणीभ्यो लुकः स्त्रियामुपसंख्यानम् चित्रायां जाता स्त्री चित्रा एवं रेवती रोहिणी इह नक्ष
त्राणो लुकि लुक्तद्धितलुकीति स्त्रीप्रत्ययलोपे गौरादिङीष्प्रिप्पल्यादयश्चेति पाठात्तत्राद्रिराप्रत्यसकारार्थत्वात्पुनर्ङीष्
स्यात् एवं च तद्धितनिमित्तकलुक् प्रतियोगिप्रत्ययग्रहणात्तत्र सति श्रवणतत्पुरुषधर्मेण बोध्यम् तेन चित्रायां नव्यभिचारः
फल्गुन्याषाढाभ्यां स्त्रियां टानौ वक्तव्यौ फल्गुनी आषाढा विधानसामर्थ्याद्रनयोर्न लुक् श्रविष्ठाषाढाभ्यामस्त्रिया
मपि छण्वक्तव्यः श्राविष्ठीयः आषाढीयः॥ स्थानान्तगोशालखरशालाच्च॥ एभ्यो जातार्थस्य लुक् गोस्थाने जातो गोस्था
नः प्रातिपदिकग्रहणे लिंगविशिष्टस्यापि ग्रहणात् गोशाले गोशालायां वा जातो गोशालः एवं खरशालः नस्यापि
तादृशे विभाषा सेनेति नपुंसकत्वनिमित्तकह्रस्वविशिष्टस्योच्चारणात् नैव केदेशाविकृतन्यायेन टाबंतस्याद्ये
पि ह्रस्वोपसंग्रहः स्त्रियां वा पि ला च वार्थह्रस्वपाठ इति हरदत्तोक्ते लसस्याव खरशाले स्थानान्तत्वात्तत्र शालाशब्दस्य वो
धार्य नमस्त्रसमाहार द्वंद्वे नैव ह्रस्वोपपत्ते रीतिवाच्यम् उभयत्र माषद्यात् संधानतिवेधनस्यैव गोखरशब्दस्य संगात्
स्थ. वत्सशालाभिजिदश्वयुक्शतभिषजो वा॥ एभ्यो जातार्थस्य वा लुक् वत्सशाले वत्सशालायां वा जातो वत्सशालः
वात्सशालः गेहसंनिकोण अभिजित् आभिजितः अश्वयुक् आश्वयुजः शतभिषक् शातभिषजः शातभिषः
श्रकालाद्धनेवाधिताग्नरत्नत्वात्तस्य सप्तविंशतिविकल्पः एवं प्रक्षः॥ नक्षत्रेभ्यो बहुलम्॥ रोहिणः रौहिणः श्र

७

सि. सु.

*६६ 66

विशेषादिरस्यैव प्रपंचः॥ कृतलब्धक्रीतकुशलाः॥ तत्रेति समर्थात् कृतलब्धयोस्त्वौत्सर्गिकस्याणो निर्दिश्यंते स्रु
घ्ने कृतः क्रीतो लब्धः कुशलो वा स्रौघ्नः न च कृतलब्धक्रीतलब्धयोर्भेदो नास्ति लब्धस्यावाप्तत्वात् स्वपक्रयग्रहणं वैयर्थ्यम् त
स्य कारकबोधनाय भाभिप्रायेण कृतत्वात् तेन ज्ञातार्थे कुप्रसंगलोपि नामपि कृतार्थकात् तेन लब्धं यायभवः स्रु
घ्ने प्रायेण भवति स्रौघ्नः न च तत्र भवस्य तेन गतार्थत्वं काचित्क इति मासात् भवः सार्वदिक इति मासान् भवतीति भे
दात् भाष्यकारास्त्वाहुः प्रायभवग्रहणमनर्थकं तत्र भवेन कृतत्वादिति॥ उपजानूपकर्णोपनीवेष्ठक्॥ षष्ठ्यो सामी
प्येऽव्ययीभावाः तेषां समाहारद्वंद्वे पि सौत्रं पुंस्त्वम् औपजानुकः औपकर्णिकः औपनीविकः भवनयोरिति वर्त
मानात् इति कादेशः उपजानुशब्दो जानुसमीपवर्ति शरीरावयववाची॥ संभूते॥ संभावनं समावेशोऽत्र भयमवसे
भवपदार्थः तेनाह मादेः स्रुघ्ने संभवति समाविशतीव स्रौघ्नः सैनादिः॥ केशाड्ढञ्॥ केशे संभवति कैशीय स्त्रैव स्त्र
काप्रछत्वात् मतत्वमिति केशोपादौ यत्र भाष्ये पठ्यमाणे तत्र विकारादिकार्थे केशादिमेव वर्णनीयम् य
थामासे स्नचवन्नरूपस्य कौशेयशब्दार्थस्य कोशे संभवाभावात् तत्रैक विकारे कोशाड्ढञ् संभूतेस्त्वर्थेन पप
तिः इति न च कार्यं यस्य संभवान्नानुपपत्तिः कोपरस्याणा प्रकृतिविकारभावबोधेपि संभवक्रियापेक्षत्वात्माधाराधेय
भावस्यानवबोधात्॥ कालात्साधुपुष्प्यत्पच्यमानेषु॥ सप्तमीसमर्थात्कालविशेषवाचिनः प्रत्ययः अणादयः स्युः हे
मने साधु हैमनं हेमंते वा वहेः पुष्प्यति कसतेर्दिवादेः गौरी ह्लस्नगुणमद्दवप्रः पुष्प्यंति धायेपक धान्यस्त्वेहस्महेऽढ ६६
षण्मुखवसिष्ठक्रौञ्चसाबोः शारदिकनइति सुराविः वसंते पुष्प्यंति वासंती शिशिरदिपच्यंते शारदाः शालयः॥ उप्ते च॥ हेमंते उप्यंते
हैमना यवाः योगविभाग उत्तरार्थः॥ आश्वयुज्याः उञ्॥ कालाद्वुञोपवादः आश्वयुज्यामुप्ता आश्वयुजका माषाः॥ ग्रीष्मवसंतादन्यतरस्याम्॥ ग्रैष्मकं ग्रैष्मं वासं
तिय ग्रावुञ्जनोशब्दः नकारउच्चारणार्थ उत्तरत्र ह्येवंकस्य॥ ग्रीष्मवसंतादन्यतरस्याम्॥ पदेशत्वाणा ग्रैष्मकं ग्रैष्मं वासं

तकम् वासंतम् देयमृणं ॥ ऋणे विषये सप्तमीसमर्थात्कालादेयमित्यर्थे यथाविहिताः प्रत्ययाः स्युः मासे देयमृणं मा
सिकमित्यादि ॥ कलाप्यश्वत्थयवबुसाद्वुन् ॥ यत्रकाले मयूराणां कलापा बिभ्रति बोल्लवणा यासकलापी उपचारोप्येवम्
नन्तद्धितः शतिरिलोपः कलापिनि देयमृणम् कलापकं अश्वत्थफलोत्पत्त्युपलक्षितः कालोश्वत्थः अश्वत्थकं यवबुस
कम् ॥ ग्रीष्मावरसमाद्वुञ् ॥ ग्रीष्मे देयमृणं ग्रैष्मकम् ॥ सवर्णापवादः अवरसमे देयं आवरसमकं कालाट्ठञोपवादः
वर्षस्यौत्तरार्धे देयमित्यर्थः ॥ संवत्सराग्रहायणीभ्यां ठञ्च ॥ सांवत्सरिकं आग्रहायणिकं वा वुञ् ॥ सांवत्सरकं आग्रहा
यणकं वेति वक्तव्ये ठञ्ग्रहणं संवत्सरात्फलपर्वणोरिति संधिवेलादिगणात्फलस्य ग्रहणात्त्वेनाविवक्षायामण
बाधनार्थं च ॥ व्याहरति मृगः ॥ कालवाचिनः सप्तमीसमर्थात् व्याहरतीत्यर्थे यथाविहिताः प्रत्ययाः स्युः व्याहरणकर्तृमृगश्चेत् नि
शायां व्याहरति नैशिको नैशो वा मृगः ॥ निशाप्रदोषाभ्यां चेति ठञ् ॥ प्रदोषे प्रादोषिको ॥ मृगः किं निशायां व्याहरत्युलूकः ॥
तदस्य सोढम् ॥ प्रथमासमर्थात्कालादस्य सोढमित्यर्थे यथाविहिताः प्रत्ययाः स्युः निशासहचरितमध्ययनादि तत्सोढम ।
स्यै नैशिको नैशो वा छात्रः सहत्वं च द्वेषाभावः निशावच्छिन्नाध्ययनविषयकद्वेषाभाववानित्यर्थः नद्दूतिद्वेषाभाववद्
काध्ययनमिति विग्रहार्थः ॥ द्वेषाभावो विषयत्वेन विशेषणं तु समवायेनावच्छिन्नप्रतियोगिताकः इति वा कस्यापि वि
शेष्यभेदस्य सिद्धान्तसिद्धत्वात् ॥ तत्र भवः ॥ ततआगतः इमेतत्समर्थेतमपयमधिकारः अन्यस्मिन्नेव भवत्यर्थः मातार्थस्य
त्ये, ^ वेशुकत्वात् तत्रग्रहणं कालादित्यस्य निवृत्त्यर्थं च अन्यथा तत्र भवेन च सिद्धेः तत्पूर्वं सत्रस्य पथपर्यन्तं तत्तस्य निवृत्त्यर्थ
र्थे तत्र मध्याक्षिदिः तत्रभवसत्त्वं तु तत्र प्रतिपदवत्वात् सत्त्रभवः स्रौघ्नः राष्ट्रिय इत्यादि ॥ दिगादिभ्यो यत् ॥ दिशि भवं दि
श्यं दिशा वर्ग गण पक्ष मित्र मेधा अन्तर पथिन् रहस् अलीक उखा साक्षी आदि अन्त मुख जघन मेघ यूथ वा
स्मृतयोः पाठः मेघस्य उदकात्संज्ञायां उदकामावंश अनुवंश वेश काल आकाश ॥ शरीरावयवाच्च ॥ देह्य ।

त्यक्त्वा

कंके ॥ इति त्र्यादिकरणविवक्षायां सह इत्यत्र ॥ इतिस्थमेव विकारः शरीरावयवविशेषस्य नखमंवेदार्ढ्यं अक्षिशाङ्गात्क्रमा।
द्वित्वश्चेति त्रुमोपचारः कौलेयं कलशिमेध्यपात्रे कर्मणि शिवदधिशरीवं बालोत्पन्नेतीतिमप्रत्ययः देशहृतं कालशेय।
सि॰स॰ मिमस्वरः पालिनाभेरधोदयो निमभरः नखमंवं वालेयम् अलिती रेमद्वविपनरसर्पे अलिमात्मत्रपनार्थे च अ।
५० 67 लोनि निपातः विशेषाभावाऽभयोर्ग्रहणम् यालेयमिति ग्रयकारः अहोभावमाहेयं विश्वाहेयं विश्वास्यादीव
मरः ॥ शीर्षाभ्यासाच ॥ वातफलं शरीरावयवाद्वेति यतोपचारः ग्रैवेयं ग्रैवेयम् धमनीसम्वातवाविनो शीवाशब्दाद
वयवभेदापेक्षं बहुत्वम् निरोहितावयवभेदसमुदायविवक्षायां एकवचनान्तादपि न तस्सिद्धिः ॥ गंभीराञ्ञ्यः ॥ गंभी
रे भवं गांभीर्यं बहिर्देवपंचजनाच्चेति वक्तव्यं बाह्येद्ययम् पांचजनमं वनुर्मासाद्धूता विनिवक्तव्यम् वनुर्मास्कृतः
त्रानुमासाः ॥ अव्ययीभावाच्च ॥ आः स्यात् परिमुखादिभ्यपवायम् अमध्यादिग्गादिगणेनेतर परिमुखादिगण।
पादस्मात् यातपरिमुखादिस्वरकारणेकार्यविशेषस्यात्रकृताच्चन्द्रवैवं परिमुखादिभ्यश्चमेवाग्रमस्तनामि।
तिवाच्ये बहुव्रीहिनमुक्तयोरतिव्याप्तेः नयमातिपदिकस्वरूपाणामेवपठितत्वात् तेषां च सर्वसाधारणत्वा
त् भाष्यकाराक्षणात्तौ अव्ययीभावस्यैककार्यविशेषवैमेवपरिमुखादिस्वरूपाणि पठिताः ऽस्मानिति क
धाभिवारणाय भवाम परिमुखादिभ्यश्चैतेव सनुवर्णीयमिमाहुः यत्र मरसात्रहमथमव्ययीभावाद्भेदावशक्कमि
ति नदमत नयपरिमुखादिपदात्रहम्रो अदिश्च्छसप्रकारार्थत्वमव्ययीभावत्वेन स्मादश्यैव विवक्षिताभिमतार्थ
सिद्धेः परिमुखादिपरत्वेन हन समव्ययीभावपदस्य नवग्रहाधिकारेणोवांनः पूर्वपदविशेषणेनायावाचत्वा
दिति भाष्याभिप्रायात् परिमुखं भवं पारिमुखं पारिपार्श्विकं सवर्जनार्थत्वेऽप परिवहिरंचवः पंचम्यमव्ययीभावः सर्व
तो भावार्थेनसादेव निपातनादिमाहुः परिशावग्रपकलावेलपरिमारथपमारअपस्थलउपकलाप अनुपथ अ

ङ्गेन अनुतिल अनुस्मित अनुमाथ अनुयव अनुसमय अनुवंशा अतिशयवेशाह्योष्ययमानिशाखमिमग्रे
कमक्षेण मार्द्रतिमाधवीके॥ अन्तःशब्देपदाद्दृत्न्॥ अव्ययीभावादिमेव आन्तर्गेहिके आन्तर्भागिके नेह अन्तः
करणेभव आन्तःकरणः अत्र वार्त्तिके समानस्यतदादेश्च अध्यात्मादिप्रवेष्टते ऊर्ध्वंदमाच्च देहाच्च लोकोत्त
रपदस्य च अवयवार्थतसोरीयः ऊ... नस्य परस्य च ईटः कार्योस्य अस्यमात्मीयोप्रयोगतया मध्यमध्ये दि
नेवास्याव्याप्तो लगंजिनानघाइति अस्यार्थः सामानिके सामानिग्रामिके अध्यात्ममिति विभक्त्यर्थेव्ययीभा
वः अनश्चेतिटच् आध्यात्मिके आधिदैविके आधिभौतिके अध्यात्मादिराकृतिगणः दमशाह्ड उत्तरपदस्य सा
न्नियोगेन ऊर्ध्वशब्दस्य मातंवेति पाक्षते ओर्ध्वदमिके और्ध्वदेहिके ऐहलौकिके पार[लौ]किकम् अनुशतिका
दिलाउभयपदवृद्धिः सुखतीयपार्श्वतीये जनकीयेपरकीये स्यमौयेस्माध्यमेमध्यमीयम् गहादिध्ययिवीमध्या
माश्चावचिनोमध्यशब्दस्य दृष्टिलात् अमध्यापिमध्यमीयशब्दार्थं मीयप्रत्ययविधानं ज्ञातव्यं टवेवीमध्येवा
स्पपवमध्यमीयपदसिद्धार्थं गहादोश्चपिवीमध्यमस्यमध्यमस्मादेशविधानात् स्यामाजिनयोरुभयपत्रतंदन्तविधिः
अश्वस्यामा पूर्वाजिने आणोलुक्॥ श्यामामयेनुष्ठानेत पशिश्रामस्य अतृग्रामेइति अव्ययीभावाहृत्न् पातिश्रामिकः
आनुग्रामिकः॥ जिह्वामूलांगुलेश्छः॥ यतोपवादः जिह्वामूलीयं अंगुलीयम्॥ वर्गान्ताच्च॥ कवर्गीयम्॥ अशब्देयत्खाव
न्यतरस्याम्॥ वर्णाभिवेवा अश्चवर्गान्तादेतो वायत्ते कः सह स्पर्शसमपाद्रगीतगतिश्रुग्गमे कमवर्गकपोणइतिसहपरिः सहर्गी
णः महर्गीयः शाह्रेनु कवर्गीयोवर्णः॥ कर्णललाटात्कल् लेकारे॥ यतोपवादः कर्णिकाललाटिका अलेकारेत्विंकक
र्णेललाटम्॥ तस्यव्याख्यान इतिच व्याख्यातव्यनाम्नः नच भवव्याख्यानयोरुभयोरपि यथाविहितमप्रत्ययविधानार्थं
मेवास्तुतस्येदं तद्भवं च भव इत्येव सिद्धे तिकाल्पम वक्ष्यमाणाष्ठस्मादयोपवादा भवव्याख्यानयोरुभयोर्यथास्त्रिमे

भ

सिद्ध.

तदर्थत्वात् अग्न्याधिविधानस्य चातुर्मासिकत्वात् यदापि व्याख्यानन्नाहस्य सम्बन्धिकं न का व्याख्यानं वसौ तेषां देवलाभ
त्वयापि व्याख्येयत्वेन प्रसिद्धत्वम् अस्य यस्य प्रमाण मन्तलाभार्थे व्याख्यानं भनाम्नं ऋग्भिः इतियान्हः स्वस्मन्नमि [illegible]
[illegible] हन्तस्य नम्य व्याख्यानं इति वा कस्य योर्थे तस्य परामृष्टकः वकारस्तत्र भवदिति वा कार्थस्य व्याख्याय
ने [illegible] तिकरणोऽलुक् तथा चषष्ठेनाव्याख्येयमतिपादकाध्याख्यानकरणे समसम्भूतान्नु भवार्थ्ये यस्यां स्तुतिरिति वा कार्थः
सुपोतिडं स्कन्ताव व्याख्यानः सोपोग्रथः तेडः कर्ते सुप्सु भवेसोपमिमादि व्याख्यानं अत्रः किं पाटलिपुत्रस्य व्याख्या
नीसुकोशलासु कोशलीहूतिप्राकारादिसन्निवेशसजातीयसन्निवेशशालितया पाटलिपुत्रशब्दकत्वात् ॥ बह्वचो
तोदात्तात् ॥ अन्तोदात्ताद्बहुचो व्याख्यानत्वम् अत्र षत् षणोपवादः ऋगणनयोर्विधायकं षणोर्हृष्टं गणेसमासस्वरेण द्युदात्ते
तस्य व्याख्याने घात्वणिकः बह्वचः किं सोपं घंवष्टकोव समाणेनात् अन्तोदात्तान्तात् किं संहितेति गतिस्वरेण द्युदात्तेन
स्य व्याख्याने तत्र भवं वा साहितं ॥ क्रतुयज्ञेभ्यश्च ॥ क्रतयोः सोमसाध्ययागवचनतामयोपयत्वेपि अग्नेमकानामग्नियहणं
षेषु भयोपादाने अन्तोदात्तार्थं प्रारंभः बहुवचनेन स्वरूपविधिरासाधिम आग्निष्टोमिकः अग्निष्टोमसाध्यतन्तु तिपादक
मंत्रब्राह्मणकल्पः ग्रंथानामेव व्याख्येयत्वात् वाजपेयिकः अन्ये स्तोमः स्तुतिर्यस्मिन्निति बहुव्रीहिः अन्तो
दात्तार्थ स्वाप्यसपरत्वादन्तोदात्तेषु पठ्यते पेयशाद्याय तोनाव इत्याद्युदात्तेन + राजसूययज्ञादयोप्येवं धातुस्वरेण यज्ञशब्दस्या
द्युदात्तत्वात् पाकोऽस्मासो यज्ञ पाकयज्ञः नैव ब्रीहिषिष्वज्ञेन वयज्ञः आग्रयणं पाकयज्ञिकः नावयज्ञिकः समा
सस्वरेणान्तोदात्तो पाकयज्ञनवयज्ञशब्दौ हीपांबोदानिकः सोमपानाभावादेषां गणे ग्रहणम् ॥ अध्यायेष्वेवर्षेः ॥ वसिष्ठेन दृ
ष्टो मंत्रो लक्षणया वसिष्ठः तस्य व्याख्यानो ध्याय एव न तत्र भवो वा वासिष्ठिकः एव कारः स्वार्थः अनियमः किं वासिष्ठी
सुक् ॥ पौरोडाशपुरोडाशात् ष्ठन् ॥ बह्वच इति ठञोपवादः दाश्वदाने कर्मणि विवन् इहैव निपातनात् दस्य डत्वं पुरोडाशाय

+ वाजपेययज्ञादयोगति कात्वकोपपारादिति होडुन्नवपदप्रकृतिस्व रेणमध्योदात्तः ९८

व पौरोडाशाः पिष्टपिण्डः तत्संस्कारको मन्त्रः पुरोडाशस्तस्य व्याख्यानः पौरोडाशिकः पुरोडाशिकः । विंशेश्चर्यमन् ॥ छन्दसो यदणौ ॥ द्व्यजृल्ब्रा-
णत्सद्वकोऽपवादः । छन्दस्यः । छान्दसः । द्व्यजृद्ब्राह्मणर्क्प्रथमाध्वरपुरश्चरणनामाख्याताट्ठक् ॥ द्व्यचऋदन्ताद्ब्राह्मणादेश्च
त्ययोरर्थयोष्ठक् छन्दसोऽण्योरपवादः । ऐष्टिकः । पाशुकः । चातुर्होतृकः । पाञ्चहोतृकः । उगितत्वात्कादेशः । पृथिवी होता द्यौरध्वर्यु-
रुद्रोऽग्नीद्बृहस्पतिरुपवक्तेति चतुर्होतारः । अग्निर्होताश्विनाध्वर्यू त्वष्टाग्नीन्मित्र उपवक्तेति । पञ्चहोतारः तत्सम्बद्धः चतुर्होत्रायै
णामासीममियशोऽसंवहोत्रा मार्वस्मान्निति हविरसि मिमग्नीनेतयोर्विनियोगः । ब्राह्मणिकः । आर्चिकः । प्राथमिकः । आध्व-
रिकः । पौरश्चरणिकः । नामाख्यातग्रहणं संघातविगृहीतार्थं नामसमुह्यस्य च वनादेवसिद्धौ विगृहीतग्रहणमाख्याता-
र्थं नामिकः । आख्यातिकः । नामाख्यातिकः ॥ ऋगयनादिभ्यः ॥ अनुठञ्चानामपवादः । अयनशब्दो भावसाधनत्वादनो
भावकर्मवचनेऽस्मिन्नोरात्तः अभिधेयपक्षाराष्ट्रे यह्वति । आर्गयनः । इहोपनिषदः समयचवकूवौतोदनादिति ठन् । आग्न्नः ।
विद्यानर्थ्यपिलोशाद्भ्यो यज्ञलक्षणश्च व्याकरणशास्त्राह्वन्द्वादिविवेकः । अणग्रहणं द्वन्द्वादेतो सानादणबाध-
कस्य ठकस्य बाधकेठनिवाधितेपुनस्तस्य प्रसंगान्तद्बाधार्थम् ऋगयनपादव्याख्या छन्दो गानंछन्दोभाषा छन्दोविचिति
न्यायपुनरुक्तनिरुक्तव्याकरणनिगमवास्तुविद्या अंगविद्या विद्याउत्पातसंवत्सरमुहूर्तनिमित्तउपनिषत्शिक्षा ॥ त
तआगतः ॥ तद्धकतो मेतसर्वतेततश्चस्सानुवृत्तिः हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः ॥ ठगायस्थानेभ्यः ॥ आयाः स्वामिग्राह्यो भागः व
द्भवदनेऽस्तद्रूपानिगमार्थे अणोऽपवादः परत्वात्त्वस्य बाधकः शुल्कशालाया आगतः शौल्कशालिकः आपणिकः
शाकटिकः ॥ शुण्डिकादिभ्योऽण् ॥ उकठकञ्ज्यादीनां चापवादः शुण्डिकादागतः शौण्डिकः कार्कणः कृकणपर्णादिति क
प्रसंगः नेष्यः धूमादिना हृद्य प्रसंगः शुण्डिक कृकणपर्णस्थण्डिल उदपान उपल तीर्थ भूमि ॥ विद्यायोनिसंबंधेभ्यो वु
ञ् ॥ विद्याकृतो योनिकृतश्च संबंधो येषां तेभ्यो वुञ् अणोऽपवादः औपाध्यायकः पैतामहकः परत्वाद्धतेनकस्यवाधः

४
सि॰ सु॰
९९
69

मातामहिकः॥ ऋतष्ठञ्॥ उकञ्वुञोपवादः॥ उगन्तत्वात्कस्येशः हौतृकं मातृकं स्वासृकं शास्तृकं स्वाष्टृकमित्यत्र श्रु
श्रुयत्रिपदमाश्रित्य ऐत्वागमो नेति कैयटः॥ ठःकमित्येव वक्तव्ये तपरकरणम् ग्रहणार्थोः यथा अनेविंशमिति प्रोच्य: पै
तृकी विधेयमत्र ऋरीर्वैर्थठञ् नचनयकमोऽभ्युपादानात्सिद्धिः मरादिष्विति कमेघतु वेंधकलेन तमतशात्रुपादानाय
मेः तस्मादृष्टत्निमितमठनीयमिति मय्याः तत्रकमित्येकशेषेणाकन्दयस्यापि संगृहीतुं शाकल्यान्नात्रपयतिविरिति
प्रावामभिमायः॥ पितुर्यच्च॥ चादन् रीङृतः॥ यस्येति ईकारलोपः॥ पित्र्ये पितृकं॥ गोत्रादं[illegible] कवत्॥ श्वपत्यमपत्ययातारं।
कवत्यमयाः ऋकृतकेर्ष्ये विदेभ्य आगते वैदं गार्गेहातेसैर्वीकलतणोम्यादिना श्वंजलादिनेतात्प्राणा प्रकेदृष्टस्या।
शममयमायस्यायमतिदेशोनत्वेकार्थप्रगरकारेणविहितमेव तेनैऽपगवकमिति गोत्रचरणाद्वुञ् तस्येदमितिसा।
मान्येनविहितस्यापिवुञोपवादः॥ विधयादृनेताद्दिनेताद्वामप्र प्रांकार्थेपिहतिसम्मात॥ हेतुमनुष्येभ्योन्यतरस्यांरू।
प्यः॥ समारागतं समरूप्यं पद्भेगहादिभ्यश्च॥ समीये मनुष्यग्रहणमदेवर्थदेवदत्तरूप्यंदेवदत्तमं॥ मयट्च॥ योगवि
भागोयथासंख्यनिरसार्थः॥ समममयं विधममयं देवदत्तमयं॥ प्रभवति॥ ततइमेवहिमवतः प्रभवति हैमवती गंगा
तयमयमेरकाशतरमर्थः॥ विदूराञ्ञ्यः॥ विदूरात्प्रभवति वैदूर्यो मणिः वैदूर्यं वालवायजमिति हलायुधः यद्यपि वा
लवायात्मप्रभवो विदूरे तु संस्कारमात्रे तथापि वालवायस्यापि विदूरसंज्ञा यद्वा विदूरे मादेशेनानुरूपस्यानिते ९९।
वालवायशाहूमात्रेयः॥ विश्रवणरवणोमादिना विश्रवसशाहादिवत्॥ तदुक्तं भाष्ये वालवायो विदूरं च प्रकृतमेत
रमेववा सवेत्वनुपपत्तिरिधिस्वेजित्नरीवउवायेत्॥ श्रोदेशपत्तरभयार्थैपदस्यप्रत्यपर्वोपीर्घः॥ विदूरशाहुः पर्वतेनवा।
वदि सिद्धृत्तिहितीयपत्तात्रेयः॥ जित्वरीतिसमाधाते प्रतिनियतप्रकृत्यापेत्तापि प्रसिद्धिर्भवति वणिजस्त्र वाराणसी।
जित्वरीति व्यवहरंतीति कैयटः॥ प्रकृत्याप्रत्ययमेवपठेः॥ तथा विदूरादिहरपत्नगमीति श्रीहर्षादिप्रयोगात् आविहरो

विद्रूरस्य गिरेरनुङ्गरोधसः कालतालकसौमांते मत्तोऽस्य सोऽकरः सतत इति तस्य शाखद्रपोनाद्व ॥ तद्गच्छति पथिदूत-
योः ॥ द्वितीयासमर्थाद्गच्छतीत्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् पथिदूतामनन्तरस्य प्रत्ययपार्श्वे स्रुघ्नं गच्छति स्रौघ्नः पन्थाः स्रौघ्नो दू-
तो वा स्रुघ्नगच्छति संयोगवत्त्वे सति तदनुकूलक्रियावत्त्वं स्रुघ्नगच्छतिसंयोगजनकक्रियावद्वा दकत्वं वक्रमार्दथ्यः ॥
अभिनिष्क्रामति द्वारम् ॥ स्रुघ्नमभिनिष्क्रामति स्रौघ्नं कान्यकुब्जद्वारम् साधनस्यापि द्वारस्य कर्तृत्वेन विवक्षा कर्तृ-
साध्यक्रियायोगात् स्रुघ्नाभिमुखेन पतिक्रमणात् तद्वत्केदकमितियावत् ॥ अधिकृत्य कृते ग्रन्थे ॥ तदिमनुवर्तते अ-
धिकृत्येत्यत्र तद्पेक्षाद्वितीया द्वितीयासमर्थाद्यथाविहितं प्रत्ययः स्यादधिकृत्य कृते ग्रन्थेऽर्थे वाच्ये शारीरकमात्मानमधि-
कृत्य कृतो ग्रन्थः शारीरकीयः वेदांतसूत्ररूपः आख्यायिकाभ्यो बहुलं लुग्वक्तव्यः तादर्थ्ये चतुर्थी आख्यायिका-
भिधानादयः यवयवक्रमस्य लुपि युक्तवदिति युक्तवद्भावः वासवदत्तामधिकृत्य कृता आख्यायिका वासवदत्ता ।
उर्वशी बहुलोक्तेः क्वचिन्न भैमरथी अनाख्यायिकाभ्योऽपि जानकीहरणम् ॥ शिशुक्रन्दयमसभद्वन्द्वेन्द्रजननादिभ्य-
श्छः ॥ सर्वोक्तेऽर्थे अणोऽपवादः शिशुक्रन्दीयः यमसभीयः वाक्यपदीये द्वन्द्वे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः देवासुरं वैरे-
णस्रुवे गतोऽस्त्ररम् इन्द्रजननीयम् सेनावेषणीये आकृतिगणोऽयम् ॥ सोऽस्य निवासः ॥ प्रथमासमर्थादस्य निवा-
सः सम्बन्धे यथाविहितं प्रत्ययः यत्र स्रुघ्नो वसति स्रौघ्नः निवासः निवासशब्दस्याधिकरणसाधनत्वात् ॥ अभिजनश्च ॥ अ-
भिजनशब्दः पूर्वबांधववाची यत्र तु निवासः स आहर्यातद्देशपरः स्रुघ्नोऽभिजनोऽस्य स्रौघ्नः ॥ आयुधजीविभ्यश्छः
पर्वते ॥ पर्वतवाचकात्प्रथमासमर्थादभिजनसंबंधिनामायुधजीविभ्यश्छः हृद्गोलः पर्वतोऽभिजनो येषामायुधजी-
विनां ते हृद्गोलीयाः लोहितगिरीयाः आयुधेति किं ऋक्षोदः पर्वतोऽभिजनो येषां ब्राह्मणानां ते आर्क्षोदाः पर्वते
ति किं सांकाश्योऽभिजनो येषामायुधजीविनां ते सांकाश्याः ॥ शण्डिकादिभ्यो ञ्यः ॥ शण्डिकोऽभिजनोऽस्य शाण्डिक्यः शं-

सि॰ स॰ १७०

रिक सर्वसेन सर्व सक र सर्वकेश शाक शभ शटकर बोध ॥ सिंधुतक्षशिलादिभ्योऽणञौ ॥ सिंध्वादिभ्यस्तक्षशिलादि
भ्यश्च क्रमादणञौ स्तः ॥ सैंधवः ॥ सिंधु वर्णु गंधार मधुमत् कंबोज साल्व कश्मीर किष्किंधा शाण्डिक उरस्
दरद् ॥ अत्र गंधारकंबोजसाल्वकश्मीराणां कच्छादित्वादणि सिद्धे मनुष्यतत्स्थयोर्बुञ्बाधनार्थं ग्रहणं विधाने गंधारकिष्किंधा
दीनां महाराष्ट्रादीति वुञ्बाधनार्थम् ॥ ताक्षशिलः ॥ तक्षशिला वत्सोद्धरण कौमेदुर कंडवारण ग्रामणी सरालक
कंस किंनर संकुचित सिंहितोष्ठ अवसान शारदीयतीयाणकयोर्बाधनार्थं ॥ तूदीशालातुरवर्मतीकूचवारात्
ढक्छण्ढञ्यकः ॥ तूद्यादिभ्यश्चतुर्भ्यः क्रमेणैव चत्वारः प्रत्ययाः स्युः ॥ तूदी भूमिरभिजनोऽस्य तौदेयः ॥ शालातुरीयः ॥ वार्मतेयः ॥
कौचवार्यः ॥ भक्तिः ॥ भज्यते सेव्यत इति भक्तिः कर्मणि क्तिन् ॥ सोऽस्येत्यनुवर्तते स्रुघ्नो भक्तिरस्य स्रौघ्नः ॥ भक्तिरत्र प्रसंगा
र्थः न तस्य प्रधानत्वेन विवक्षा वा अवयवावयविसंबंधादेर्विशेष्यत्वेऽपि स्रौघ्नो भक्तिमतो विशेष्यत्वे शाब्दशक्तिवैचित्र्यात् ॥ अचित्ता
द्देशकालाट्ठक् ॥ देशकालाभ्यां भिन्नं यदचेतनं तद्वाचकाट्ठक् स्यात् अणोऽपवादः ॥ अपूपा भक्तिरस्य आपूपिकः
पायसात् कषायेनबाधः पायसिकः ॥ अचित्तात् किं देवदत्तः ॥ देशकालभिन्नात् किं स्रौघ्नः ग्रैष्मः ॥ महाराजाट्ठञ् ॥ मा
हाराजिकः ॥ वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन् ॥ वासुदेवकः ॥ आर्जुनकः ॥ ननु वसुदेवस्यापत्यं वासुदेवः ऋष्यंधकेत्यण् तथा च
गोत्रक्षत्रियाख्येभ्य इति वुञा भाव्यं नेवास्तु उभयथापि प्रत्ययस्वराभेदात् वृद्धत्वविशेषणात् किंचेदं त्रुटिपरिशिष्टं विशेषमिति
संज्ञैवं वासुदेवपदे यत्र आदेवदाविति संज्ञाविशेषणमपि सत्वात् अत्र भाष्यं संज्ञैषा तत्रभवत इति सर्वथा सोऽसमस्तः ॥
वासुदेवः मत्रेति वचनः ततो वासुदेवेति विष्णुः पद्मिनीयत इति समस्तु सार्वत्रिकं परमात्मा देवताविशेषो विव
क्षितः अतो नात्र नरस्तु महत्निरुदिष्टः ॥ वसुनेर्वा हृत्काउण वासुभ्यामो देवश्चेतिकर्मधारयः ॥ एतस्मादर्जुनहिंतस्य
पूर्वनिपात इति ज्ञापनमिति प्रासंगिकम् ॥ तदपि नियमपूर्वकत्वेन नामितरादिप्रयोगात् ॥ गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बु ।

हलेवुञ् गोत्रप्रत्ययान्तेभ्यः क्षत्रियसंज्ञेभ्यश्चोक्तार्थे वुञ् आख्याग्रहणं प्रसिद्धिपरिग्रहार्थं ग्लुचुकाय
निर्भक्तिरस्य ग्लौचुकायनकः वाकुलकः आख्येति किं विद्याक्षत्रियो भक्तिरस्य माहा माभूत् हलग्रहणं तत्र कचित्
पाणिनो भक्तिरस्य पाणिनीयः पौरवीयः जनपदिनां जनपदवत्सर्वं जनपदेन समानशब्दानां बहुवचने जनपदि
नो जनपदस्वामिनः क्षत्रियाः समानशब्दत्वे समानश्रुतित्वे प्रकृत्यानुपूर्वीकत्वमिति यावत् स्वामिवाचिनो ह्येकवचनान्तं
जनपदवाचिशब्दैः सह समानत्वाभावात् बहुवचने इति सप्तम्यन्तमेव विशेषणं तथा च जनपदस्वामिवचनो बहुवचने
जनपदवाचिना शब्देन समानश्रुतीनां जनपदवत्सर्वं भवति सोस्य भक्तिरित्यस्मिन्विषये इति वाक्यार्थः जनपदतद
वध्योश्चेति प्रकरणोक्तानां प्रत्ययानामुक्तार्थे जनपदस्वामिभ्योतिदेशः पञ्चवपदेन प्रकृतेः प्रत्ययस्य चोपादाने प्र
त्ययाभावात्प्रत्ययपक्ष एवातिदेशः स्यात् अङ्गा जनपदो भक्तिरस्य आङ्गकः अवृद्धादपीति वुञ् अङ्गाः क्षत्रिया भक्तिर
स्येत्याङ्गकः स्यादेवपि उक्तातिदेशाद्वुञ् अत्र वार्तिककारः सर्वग्रहणं प्रकृतिनिर्ह्रासार्थं तेन प्रकृतिह्रासः प्रत्ययो मिति ति
ह्रासः प्रत्ययो ह्रस्वत्वमिति यावत् अस्यार्थः वृद्धिनिमित्तवुञादिप्रकृत्यतिदेशाभावेपि न दोषः यद्यपि वृद्धि
हित प्रकृतिशब्दातिदेशेपि वुञादिनिमित्तकवृद्धेः कृताकृतविशेषाभावात् बहुवचनान्तत्वेपि प्रकृत्यतिदेशो वैय
र्थ्यम् तथा तद्राजप्रत्ययलोपेन जनपदवाचिशब्देन सहैकरूप्यमस्त्येव ततः सिद्धत्वात् किंतु मद्रस्यापत्यं माद्रः वृजेश्च मगधे
मगा वृजेरपत्यं वार्जिः वृद्धेत्कोसलेति ञ्यङ् माद्रा वार्ज्या वा भक्तिरस्य माद्रकः वार्जिकः अत्र तद्राजस्याभावे न बहुवच
नेपि प्रत्ययलोपाभावात् जनपदवाचिना मद्रशब्देन सह माद्रशब्दस्य साम्यं नास्ति इति प्रकृत्यतिदेशानुसारः त
था च माद्रशब्दस्य मद्रादेशः वार्ज्यस्य वृजीति सिद्धम् जनपदिनां किं पाञ्चाला ब्राह्मणा भक्तिरस्य पाञ्चालो वा यथा
स्यात् पाञ्चालशब्दस्य लक्षणया ब्राह्मणप्रवृत्तिः जनपदेन किं पौरवा राजानो भक्तिरस्य पौरवीयः बहुवचने किं श्री

स

४

सि.कौ. य

२१

७।

गर्ग्रेगैावाभक्तिरस्या गकारमादौ एकवचनद्विवचनयोः शार्ङ्गरवेर्व्यतिरेको यथा स्यात् तेन प्रोक्तं अस्मिन्नर्थे वक्ष्य।
वाचकाद्यावितिर्ते प्रत्ययाः स्युः पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयं मनुकादकमित्यादौ कठाद्यैकां किंशब्दकृते तच्छाखा
ध्यायकत्वसोपाध्यायान्तरसाधारण्यात् प्रकर्षस्य चतुर्वेदत्वात् आचार्योक्तानुपूर्वीवैमात्स्यानं गौकारात् नाट
यानुपूर्वीकोच्चारणस्य चाधुनिकेष्वपि साम्यात् ग्रन्थे शौनकाचार्यः सर्गादौ स्ववेरणकठादिशाखीरेथरिशब्दतन्त्रच्छा
खाणांग्रहणपनान्तरादोषः तथा च अस्मन्मोचलौ नेतके समाख्यापि नशाखानामा प्रवचनादने इति तित्तिरिवरतन्तु
खेडिकोखाण्डिकेण ऋषिरोपवादः छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि इति वचनेना ध्येऽस्वेदित्यप्रत्यये इति रेकेण प्रोक्ता
धे कपुत्रश्यामा नाराप्रयोगनिषेधात्तदंते मे वो राहार्यं तित्तिरिणा प्रोक्तं छन्दोधीयते विदन्ति वा तैत्तिरीयाः एवं वरत
न्तवीयाः खाण्डिकीयाः औखीयाः शाकादिभ्यश्छएस्वेदित्यप्रत्ययस्य लुक् शौनकादिभ्यश्छन्दसि तो य छन्दोग्रहणानुवृत्तेः ते
नेह न तित्तिरिणा प्रोक्ताः श्लोकाः ॥ काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्यां णिनिः सूत्राद्रिति छस्यापवादः णकार उत्तरत्र मह
ग्रहणः न चा या पि वृद्धिनिमित्तस्येति प्रत्यभावविधिस्तत्र श्रुतेः आन्धेरष्वेदित्यप्रत्ययोतन्वनियमेन छाप्रत्ययानुमतेः व
र्णाते नजानितयान्तानेष्वमत एवसिद्धे काश्यपेन प्रोक्तं छन्दोधीते काश्यपीकाश्यपिनो काश्यपिनः एवं कौशि
किनः कलापिवैशंपायनान्तेवासिभ्यश्च णिनिः स्यात् छस्यापवादः पातालाश्च स्ववाधः कलापिन्तेवासिनश्चत्वारः ह
रिद्रुच्छगलेनस्तुम्बरु उलप वैशंपायनान्तेवासिनो नव आलम्ब कलिंगकमलपतेर्वा च प्राच्या मत्वाभ आरुणिनोऽस
पतेव श्यामायनाः श्यामायन कठकलापी तित्तिरुद्दीक्षाः नतकषाणलिकलापिभ्राः ग्रणोकठाल इक वस्पते।
हरिद्रुणा प्रोक्तं छन्दोधीयते हारिद्रविणः तौम्बुरविणः औलपिनः आलम्बिनः कालिंगिनः कामलिनः आर्चाभि
नः आरुणिनः तांडिनः श्यामायनिनः अत्र प्रत्यत का विग्रहणं कनेवर्मिति कातिकं छान्दसि अग्रणान पिलोकसि

१ ७
००३

ध्यवहारदर्शनात्स्यादेतत्किमापवाद्यंतेवासिपदेन ग्रहणमित्यतदर्थः भाष्यकारास्तु कलापिग्रहणमेवाव्लिंगं
ग्रन्थस्याकलापिनो वैशंपायनांतेवासित्वात्कलाप्यंतेवासित्वात्कलाप्यंतेवासिनोपि वैशंपायनांतेवासित्वादेव
णिनु सिद्धं स्यात् एवं शौनकादिभ्यश्छंदसि इत्यत्र ग्रहणं ज्ञापकं हरिद्रावोपीह लिंगम् ग्रन्थस्याकरस्य वैशंपायनांतेवासित्वात्
ढं कलाप्यंतेवासिनोपि वैशंपायनस्य वैशंपायनांतेवासित्वादेव सिद्धिः स्यादिमाहुः॥ पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु॥
ब्राह्मणानि कल्पाश्चेति द्वंद्वः विशेषणं च पुराणप्रोक्तेष्वा च्येव तेषां तानस्योक्तमित्यर्थे णिनिः स्यात् भल्लुना प्रो-
क्तमधीयते भाल्लविनः एवं शाट्यायनेन प्रोक्तमधीयते शाट्यायनिनः पिंगेन प्रोक्तः पैंगी कल्पः पुराणेति किं याज्ञवल्क्येन
प्रोक्तानि याज्ञवल्क्यानि ब्राह्मणानि आश्मरथ्येन प्रोक्तः आश्मरथः कल्पः याज्ञवल्क्याश्मरथ्यशब्दौ गर्गादिषु यञन्तौ
नाम्ना मणा आश्मरथस्येति यल्लोपः याज्ञवल्क्यादयोर्वाचीना इति संप्रदायः अतस्त्वेवादिरूपसंबंधिनाणिप्रयोगः
कण्वादित्वप्रयुक्तस्याणो ब्राह्मणपुरस्कारेण विध्यभावात्॥ शौनकादिभ्यश्छंदसि॥ कठचरकाल्लुक्॥ कठो वैशं-
पायनांतेवासित्वाण्णिनिः चरकादपि गर्गादेरण् तयोर्लुक् कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः चरकाः॥ कलापिनोऽण्॥
वैशंपायनांतेवासित्वप्रयुक्तस्य णिनेरपवादः कलापिना प्रोक्तमधीयते कालापाः नच इनण्येन इति टिलोप
निषेधापत्तिः नांतस्य टिलोपे सब्रह्मचारिप्रभृतीनामुपसंख्यानस्य वक्ष्यमाणत्वात् नच कलापिन इमे तावंते वाऽत्सर्गि-
कस्याणोऽत्राभिसंभवात् पुनरणग्रहणं वैयर्थ्यमिति वाच्यम् अधिकविधानार्थं तेयथा बाधकबाधनार्थत्वं पर्यवसानात्
तेन माथुरेण प्रोक्तेन माथुरीयमिति वृद्धाच्छं बाधित्वाण्॥ एवं मौदाः पैप्पलादाः शाकलाद्यस्य चमसु दपिप्पलादश्च
कल्पेभ्यः पुराणप्रोक्ते छिन्नेरिति णिनिं बाधित्वाण्॥ छगलिनो ढिनुक्॥ कलाप्यंतेवासित्वात् णिनेरपवादः छ-
गलिना प्रोक्तमधीयते छागलेयिनः॥ पाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः॥ मद्वक्ष्यमाणिनेरपवादः इति अत्रा

४ विकं देवग्रहणमनुवर्त्त्यम् तद्विषयत्वलाभार्थं एवमुत्तरसूत्रेपि भिक्षुनटसूत्रयोरुपचारेणेदस्तम् भिक्षुः सं मा।
सि. सु. मीत तत्सूत्रं वेदांतशास्त्रम् पाराशर्येणप्रोक्तं भिक्षुसूत्रमधीयते पाराशरिणो भिक्षवः आपत्यस्येति यलोपः शिला
७२ लिना प्रोक्तमधीयते शैलालिनो नटाः नलाद्धितइति टिलोपः अत्र च पाराशर्यशैलाली तत् ॥ कर्मंदकृशाश्वादिनिः ॥ भिक्षुन
टसूत्रयोरित्येव कर्मंदेन प्रोक्तमधीयते कर्मंदिनो भिक्षवः कृशाश्वेन प्रोक्तमधीयते कृशाश्विनो नटाः अत्र च कार्मंदं।
कार्शाश्वम् ॥ तेनैकदिक् ॥ तेदसीति निर्दिष्टमेतुनस्तेनेत्युक्तेः एकदिगिति बहुव्रीहिः एकत्वसजातीयत्वम् सुदाम्ना अद्रिणा
एकादिग्यस्याः सा सौदामनी विद्युदिति महतिभावः सुदामाख्यपर्वतेनैकदिक्मदेशादिकमुक्तेति बोधः समेहेन वर्द्धिका
कारः ॥ तसिश्च ॥ उक्तविषये स्वरात्मतः स्वरादित्वादव्ययत्वम् एवं पीलुमूलेन एकदिक् पीलुमूलतः ॥ उरसो यच्च ॥ चात्तसिः
उरसा एकदिक् उरस्यः उरस्तः ॥ उपज्ञाते ॥ तेनेत्येव उपज्ञातमित्यर्थे तृतीयान्ताद्यथायथं प्रत्ययाः स्युः पाणिनिना।
उपज्ञातं पाणिनीयं उपदेशेनैव स्वप्नेणज्ञातमित्यर्थः ॥ कृते ग्रन्थे ॥ कृतमित्यर्थे तृतीयान्ताद्यथायथं प्रत्ययाः स्युः ग्रन्थविशे
षे वररुचिना कृतो वाररुचो ग्रन्थः संज्ञायाम् ॥ तेनेत्येव अग्रन्थार्थ आरंभः मक्षिकाभिः कृतं माक्षिकं मधु सारघम् ॥
कुलालादिभ्यो वुञ् ॥ तेन कृतमित्यर्थे संज्ञायां कुलालेन कृतं कौलालकं वारुडकं कुलाल वरुड निषाद चण्डाल
कर्मार सेना देवराज परिषत् वधू रुरु ध्रुव अनडुह् ब्रह्मन् कुम्भकार श्वपाक ॥ क्षुद्राभ्रमरवटरपादपादण् ॥ एवं विष
ये क्षुद्राभिः कृतं क्षौद्रं भ्रामरं वाटरं पादपम् पादपशाखाक्षसामयाणोऽपवादः स्वरे विशेषः ॥ इति श्रीसिद्धान्तसुधा २१
निधौ चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादे पञ्चममाह्निकम् ॥ १ ॥ तस्येदम् ॥ अणादयः पञ्चमहोत्सर्गा घादयश्च षष्ठ्य
न्तादस्मिन् विषये स्युः उपगोरिदमौपगवम् इह संबन्धत्वेन रूपेण संबन्धः प्रत्ययार्थः तस्याश्रयत्वेन वस्त्रादाववसायः त
था च नमजनकभावादेरपि संबन्धत्वेन विवक्षायां दाशरथ्यादेस्तादात्विणः अपत्यत्वादि प्रकारकबोधनामर्थे।

त्विमारयतीति विवेकः । इहच्छंदनमात्रं यत्कृतिनेनतत्युक्तम् इति येगिमात्रेच प्रमत्यार्थेनेन विवतितेन लिंगसंख्योप्रमयपरो
हारिकत्वनेयं नेनपार्थः । समादिसिद्धम् देवदत्तस्पंदमनेनतरमिमाद्देत्वनभिधानात्, सर्वहेस्त्वरणाद्दुवधकः ।
श्रणासिद्धावपि इत्येतु पसंख्याने हृविति सन्नव्योः सामामग्रहणम् सेवाकुः संसावहित्रे इति कर्तेष्वेदतारीनाम
सिद्धनाद्लौकिके प्रक्रियावाको इत्येवमिद् ततोप्यसरत्वाभावात्प्रद्धत्वादि, अग्नीधः शरणे रण् भं च वक्तव्ये अग्निधि
धे अग्नीन्धे तत्र भोवितण्यवत्वादिधेः सकर्मकत्वम् होत्ववचनाश्रयं तस्माच्छरणमाग्नीध्रः भवानं संधवं होमसिद्धा
नै^ गीथपदत्वात् स्यात् समिधामाधाने षेण्यण्वक्तव्यः प्रतिष्ठी प्रथमा कापोहृश्य धः समिधमाधीयते नेनेति सामिधे ण^
नोमंत्रः सामिधेनीऋक् हलसनङितस्येति यलोपः । सत्याञ्चत्, सर्वेगेः इति वक्तव्यम् सर्वे वर्के सर्वसीतहले स्यापदृष्टे
तदंत विधेरुपसंख्यानामसमर्थ्ये उत्तमसर्थ्ये प्रत्यवदेति हृद्यौरसर्वेरेगमिति विग्रहे तद्धितविवक्षायां तद्धितार्थेति
द्विगौकृते तदुत्तरे पनत् द्वैरथ्यो वहतीम्यत्रापि तद्वहतीत्यनेन यत् अर्थेन विशेषः आग्नेयायहेति पताकान द्विगोर्लुग
नपत्येइतिलकिद्विरथम् द्वितीयवतुगासंहीयवतीयत्वाभावात् द्वैरथ्यमितिरूपम् नचापेयित्वतेजादित्वाभावात्लुने
तिवाच्यम् तद्वहतीमत्ररथ्यग्रहणसामर्थ्यात् यत्रादित्वाभावेपिलुक्यसक्तेः श्रयत्यात्रसमस्ये वयतो रथं गास्यवो
कुरथ्यस्य सामिधानो विमात् तत्ररथ्यग्रहणपरिमाणेल्लाघवमस्फुटत्वात् इत्याहुः तद्विमम् हलश्रीहसाहवर्षो
नदंतविधेरुपसंख्यानेनसमासेवयतो ग्रहणेन तत्तद्वहतीत्यनेन विहितस्येति पदस्यैकेपदेन तत्रबसमाणत्वात् उक्त
कलनस्पगर्भस्ताचवर्णगतत्वात् ॥ यथास्वींदत्त ॥ पथेवाहनेनतस्यवीदृग्यशाह्रादस्य प्रतोपवादः तदंतविधिनात्स्यापि
प्रसक्तिसत्त्वात् श्रयत्यसेदमाः ॥ रथम् ॥ यत्राधुप्रपतिवदस्थ ॥ अन् पत्याहाद्वारेइतिवक्तव्यम् श्रयस्येदंवहनोयमायश्व
२ त शाधषेवपारिषदे अणोपवादः ॥ हलसीराहृक् अणोपवादः हालिकसैरिकम् ॥ हंहाद्वैरमेधुतिकयोः ॥ मेधु

५ त्रिकाविवाहः काकोलूकिका नित्यं वैरिवैरमित्यर्थः अत्रिभरद्वाजिकानयोर्विवाह इत्येवमर्थः देवदेवासुरा
सि कृ. दिभ्यः प्रतिषेधः दैवासुरम् ॥ गोत्रचरणाद्वुञ् ॥ अणोऽपवादः ह्वसानेन परस्माद्दायः ग्लौचुकायनकं यस्मात्तु माम्नाय।
योरिति वक्तव्यम् कठस्यायं काठको धर्म आम्नायो वा ॥ संघाङ्कलक्षणेष्वञ्यञिञामण् ॥ अत्र तत्र पक्षे तावदिङ्गे नैताद्व
१५९ 73 द्वकार्षेयगुण दोषग्रहणमपि कर्तव्येमेन यथा संख्याभावः कर्मण्योद्वाह यत्रो विसनामयैवेदः संघाङ्को लक्षणं घोषा ?
का गार्गः हाहः परस्मदास्येयंकः यथा गवादिभ्यः सातान्नेये धेलक्षणे यथा विधानो विधाणि नेडीवर्यंष्ठं कस्मवा।
निषेधार्थेव वैदीविषायस्यस्यैव दीविद्यः हृद्दिनिमित्तस्येति नञ्चवत् विदानाम साधारणी या विद्यानदानिस्थः॥
शाकलाद्वा॥ संघादिषु येषु शाकलेन प्रोक्तं वेदमधीयते विदन्ति वा शाकलाः प्रोक्तादिमणो लुक् शापस्य सेतिष
लोपः तेषां संघादिः शाकलः पैत्तचरणाद्वुञ् शाकलकः ॥ छन्दोगौक्थिकयाज्ञिकबह्वृचनटाञ्ञ्यः॥ संघे सादि।
निवृत्तम् चरणादित्येव धर्मादावधर्माम्नाययोरेव छन्दोगानां धर्म आम्नायो वा छान्दोग्यं औक्थिक्यं याज्ञिक्यं वा।
ह्वृच्यं नाट्यम् ॥ न दण्डमाणवान्तेवासिषु ॥ दण्डप्रधाना माणवा दण्डमाणवाः शैत्रवासिभिर्दहो गोत्रनान्नाम यमवुञो निषे।
धः दाक्षेः इमे दाक्षा दण्डमाणवाः शिष्या वा ॥ रैवतिकादिभ्यश्छः ॥ तस्येदमित्यर्थेषु नोपवादः रैवतिकीयः वैजवापीयः
रैवतिक वैजवापि खौपिशिक हैमधन्वि गौरग्रीवि औदमेघि औदव्रजि नाभिवाक वापि॥ कौपिञ्जलहास्तिपदादण्वक १५
ञः कपिञ्जलस्य हस्तिपादस्य चापत्यमित्यस्मादेव निपातनादण् पादः पदितिपक्षाव गोत्रप्रत्ययान्तादिदं विधानम्
गोत्राधिकारात् कौपिञ्जलहास्तिपदादणिति सूत्रे चैव पाणिनीयमिति केचन प्रवरत्वेन कौपिञ्जलः हास्तिपदः ग्र
कर्मणो गोत्रलक्षणस्य चरणलक्षणस्य वुञोऽपवादः ॥ आथर्वणिकस्येकलोपश्च ॥ अण् चरणाद्वुञोऽपवादः आथ
र्वणिकस्यायं आथर्वणो धर्म आम्नायो वा भाष्यकारास्त्वाहुः तेन प्रोक्तमिति प्रकृत्य ऋषिभ्यो लुग्वक्तव्यः वसिष्ठो

नवाकः अथर्वणो वेति वक्तव्यम् अथर्वणा प्रोक्तो वेदोऽथर्वा आथर्वणो वा तमधीते आथर्वणिकः दाण्डिनायनादिसूत्रे इति
पातनादि टिलोपाभावः तथा चोक्तम् सूत्रे नकलत्वं अथर्वणा प्रोक्तस्याथर्वणस्य वाथर्वणिकत्वम् प्रसूतत्वात् धर्मवदाम्नायस्याथर्व
णस्य तु सूत्रेन अत एव आथर्वणाश्रितस्य निष्पाणत्वात् वसन्तादिपाठाच्चाथर्वणिकः ॥ प्राग्दीव्यतोऽण् समासः ॥ तस्य विकारः ॥ आत्म
प्रस. नः मार्त्तिकः अश्मनो विकारे टिलोपो वक्तव्यः आश्मः भस्मनो भास्मः शब्दो मत्स्यादिना वाच्यः प्रातिका अश्मनो पित्विकारे तत्वात्
प्रत्ययः स्थितिपदविधानाभावात् प्राणिरजतादिभ्यो नाडिप्रभावत्वेन तुल्यस्य माणवकादीनामन्तर्भवेऽप्यवश्याशब्देनेतम् तस्य
ग्रहणे विकारावयवयोर्वादि तिङ्हम सर्वेषु तेषामधिकारात् प्रकृतिः तस्येदमिति वचनाद्धा नाद्यः प्राधिकारात् प्रमाणानां तस्य
ग्रहणे तन्निष्ठमावपि तस्येदमित्यनेन प्रसङ्गात् नोमः तदाचैतन्यात् सर्वविनाशित्वात् मैवं वाहिं स वद्ध तस्य ग्रहणस्यानिष्ट
मर्थोत्तरोरितग्रहणात् तस्येदमित्यनेनापि ह्राटो नामत्रयमतेः अस्य यातन्निवर्तते नैवमर्थात् प्राधिकारे गोतस्येदमित्यनेन वा
वादीनामुत्सर्गविशेषाभावात् तथाणादीनामेवविहिमिरत्व ततयादीनां विनियमकार्यवादितिवाच्यम् अवधिविशे
षाणुपेयणतेषां विहितत्वात् सर्वे च देवादिबाधनार्थम् तस्येदमित्यत्राणादयो प्रतयस्याणापवादा विहिताः विकारावय
वयोस्त्वर्थयोरणादयः पवनन्त तदपवादाद्याश्च इति अस्त्येतस्मिन् तस्येदमित्यन्तर्भावात् विकारादिविशेषः इति तथाप्ययं
अस्मेवं तु नयोमत्ययेनादस्समार्थके तथापि योगविभागसामर्थ्यमप्रतीतत्वात् योगविभागाभावे विल्वादिभ्योऽणि
कार इत्यत्र प्रकृतिविशेषमवहत्येव विकारसमयमयविधानुपयोगात् प्रकृतिसामान्ये सर्वेवधीविकारः शेषपवस्थान् यो
गविभागस्त्वेन तत्सेतिसर्वेनामवत्वात् प्रकृतिसामान्ये वयिनोपि विकारस्याविधानुपयोगात् ह्येयनेनात्रातिनत्वादिभ्य
प्र. स्मणः अप्राप्त्युत्पमानमेवबाधनात् अवयवविषयः पतनमत्र विहितो ण निरपवादः योगविभागसामर्थ्याद्बिल्वादीनाति
दयनात् अस्य यातस्येदमित्यनेनैव वादिसम्बन्धितस्याणो विकारे पि सिद्धेः इदशब्देनाद्यातनाणामिव विकारस्यापि संग्रहोऽयम्

५ नेः तथा च हलसीराभ्यामौत्सर्गिके प्राग्दीव्यतीये विधीयमानो हलसीराभ्यामिति ठक् द्वितीयः तस्य तृतीयकद्वाचामोय
सि.दृ. मणएवाहः हलशब्दो हि न विषयेऽस्मादुदात्तः सीरशब्दोपि स्वरं तत्त्वात् तथा चानुदात्तादेरेञोऽपवादत्वात् अस्मा
णौनपवादत्वेऽस्य हलीनो विकाराः समयतस्येदभिमणएप्रथमः अहहादयीतित्वन् द्वितीयः सदृशोः कन् तृतीयः
स. समयत्वादनेन न बाध्यते वार्थ इति हलेः कितृ शेणो नोदात्तविकल्पात् आद्युदात्तत्वपक्षेण अनोदात्तपक्षेव अनुदात्तादि
74 त्वादञ् त्रिसर्गे शब्दो बहुव्रीहित्वात्स्वरेण प्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तः तत्राणु प्रथमः तत्पदलत्वणोवुञ् द्वितीयः गर्तो
विहितं तत्पदलत्वणोऽस्य तृतीयः तदवयिरहणोवुञ् चतुर्थः तस्मायमणएवाधकः त्रियतीनो विकारे हेयर्तः रहूणोविका
रोकवः इमयलणएप्रथमः तदयवादेहृदादयीतित्वन् गोरे शेषोः निदम्त्वा द्वितीयः कोपयताकक्कादितावदाणएतृती १
यः मत्रुष्यतस्यपो रितित्वच चतुर्थः नैव विकाराणए परत्वाद्वाधकः प्राहषो विकारः प्रा एमयरस याएय
प्रथमः कालाद्वुञ् द्वितीयः स्वणए तृतीयः शाहषएएप चतुर्थः विकाराणएपञ्चमः तवाधिवानि सहरेलिषष्ठो मयट्
नेपव मावाचार्यो इति भाष्येत्वेषविकाभिप्रायमिति कियट् कोपधाचेमणए गोत्रन् अनुदात्तादेश्चेति सूत्रद्वयविहित
माणोवाधकोनेतमयटः परत्वान्मयूटएवतद्वाधकत्वात् अवयवेव प्राणौषधिवृक्षेभ्यः पम्पो विकारेवयवे च यथो ५८
काः समयाः शु मायूरः प्राणितज्ञताद्यिभ्यः इमञ् यथ अनुदात्तादिश्च उदात्तादेश्चमेवाञ् सिद्धः तथापि उदात्तायंर्ष्
हृदेष्ट मयूरा धात्येवेद अनुदात्तादिश्वपिपरत्वाद्सयहतिनिमदेनत् सूर्वीयाविकारो वयवेवा कामोर्वेकारईमस्त्वा
दणधात्नोव यथामिमाय्रदात्तो सर्वीशब्दः येप्पले लवावेनेहयोस्तनिपिप्पलशब्दमाद्युदात्तः तयोरमः पिप्पलेरवा
हृतीति मेमेवतयेवमयोगात् वस्माणः पमयाः शाणिपधिहृत्वेभ्यो विकारावयववयोरमेभ्यस्त्व विकारमावेर
निविवेकः ॥ बिल्वादिभ्योऽण् ॥ अनुदात्तादेरमो हरोमयटोपवादः बिल्वस्य विकारोवयवो वा बैल्वः बिल्वब्रीहि मुद्र

मसूर गोधूम वेणु इक्षु गवेधुका पाटली कार्पासी कर्कन्धू कुटीर॥ कोपधार्थ॥ सूत्रद्वयविहितस्याणोऽपवादः तर्कोरवयवो विका
रो वा तार्कवम्॥ तैत्तिडीकं मध्योदात्तत्वा दनुदात्तादित्वम्॥ उवर्णान्ताः पृकु॥ अणोऽनियोगेन ह्यपोः शुक्र मधुस्तो जन्तुनो वा विका
रः आण्डषं जानुषं ओरञोऽपवादः ओरञ्॥ अणोऽपवादः दैवदारवं भाद्रदारवम्॥ अनुदात्तादेश्च॥ दाधित्थं कापि
त्थे स्वापित्थमिति कः उपपदसमासः इषादरादित्वान्मध्योदात्तत्वे कृन्मतपदप्रकृतिस्वरेणाणो न्तोदात्तत्वादनुदात्तादित्वम्॥ प
लाशादिभ्यो वा॥ पलाश॥ उभयत्रविभाषेयं पालाशं कारीरं पलाश खदिर शिंशपा स्पन्दन करीर शिरीष यवा
स विकङ्कत पलाश शब्दौ हृतादित्वात् स्पन्दनशब्दौ युजन्तत्वात् तूदात्तः करीरशिरीषशब्दौ ईरन्प्रत्ययान्तत्वान्नित्स्वरेण
मध्योदात्तौ विकङ्कत शब्दः यवासशब्दो घञाद्यन्तत्वादाद्युदात्ताः॥ शम्याः ट्लञ्॥ अनुदात्तादेश्चेत्यस्यापवादः शाम्याः विका
रः शामीली स्रुक् लञ् आदेः षकार इत्संज्ञके टकार इत्संज्ञे आयेङीप् श्रेयसे ङीप् इति ङीप्रत्ययस्वरे विशेषः वैदि
कप्रयोगदर्शनाभिप्रायेणेदं नित्येयमिमाहुः॥ मयड्वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः॥ प्रकृतिमात्रान्मयट् विकारे अवयवे वार्थे
प्रत्यके यदर्थे देयला अभिप्रेततयोरिति कथनं प्रमयविशेषविधेयपि मयड्विधानार्थम् कपोतमयं कापोतम् अश्म
मयं आश्मनम्। अभक्ष्येत्यादि किं मौद्गः सूपः कार्पासमाच्छादनम् नवयवार्थसंख्येन विकारे भक्षस्यावयवो वाच्छादनस्य
प्रयुज्यते अस्वादिति वाच्ये समासे तदभावात् भाषायां किं वैदिको मौञ्ज यूपस्तिष्ठति इति हि विकारः पर्णमयघटो वैकल्पिकत्वादेव
गतार्थेन यापि बहुत्वप्रकृतिकस्य मयटो वेदे विकाराणि विकार्यत्व च नियमग्रहणार्थम् यद्यपि स्याद्वचस्येदमीति सूत्रस्य
कैदसिद्ध्यर्थमपवेतिनियमेन गतार्थेन प्राप्ति न त्वद्य वक्केदसव इति विपरीतप्रेकान्तिवारणार्थं मे वा अभाषायामित्यु
पात्तमिमाहुः॥ नित्यं वृद्धशरादिभ्यः॥ वृद्धसंज्ञेभ्यः शरादिभ्यश्च मयट् भाषायामभक्ष्याच्छादनयोरित्यनुवृत्तिरिति हि नि
कारः आम्रमयं शारमयम् शर दर्भ मृत् कुटीर तृण सोम बल्वज इत्यादेरनित्य आम्रमितरस्मात्तिदममयदस्य च विकारे मय।

५ दितिभगवन्माहेत्र्विनेमेगक्कते उक्तरीत्याकुंदसिमयटोहलेभवात्‌ यूंवकंदस्त्रीत्वमपवादवशेहविभावात्‌ अत एव विकारश
सि.मु. ह्यान्नेतिवममापुर्वा दितिवदतः तत्रकारस्यापि श्रानंदपदस्य बहुब्रुताक्कंदसिकत्वे मयटुक्तत्वमेवाभिप्रायः नचात्रमय वि
प्राणमयमनोमयप्राहेष्वविकारार्थकमयटूर्थयोगाद्व्यापिनम्नाहवधामयेतिवाच्यं अमयवेस्राहचर्यसम्प्रयोजकत्वात्‌
७४ अतएव प्राचीनैस्तत्रप्राचुर्येमयविहितमुक्तम्‌ अथाहुः इह भाषायामितिमाउम्‌ छंदसिमकलविकल्पानां व्यवस्थितत्वात्‌
75 प्योगमलेपस्कंदसीतिसूत्रे शिपकेदसोमेगास्य भाष्यकृता उक्तत्वा यस्कादिभ्यश्चेमादिश्रेणीनामिमेछंदसीमादीनां वै
याकरणाध्येयमेवसमाख्यानात्‌ एवंवदाचवछंदसि मोलवद्‌ अविलादितिसूत्रद्वयमप्यनारभ्यमितितलावदम्‌ अरमयव
हेरिमादेमयदेदनयोरिमनैनेवसिद्धेः मौजंशिक्वामित्यादौ मयटः प्रसक्तभावाच्च विज्ञानमयपिशब्दे विकारेमयटस्त्व
प्राचीनैरपिविकारेमयटःस्त्रीकारात्‌ प्राचुर्येष्वानंदविरोधिनोदुःखस्य लेशतोत्रहमा विकारार्थपर्यवसानाद्वा इत्थाक
यहणानतुहीनेवौ अत्रहूतार्थविभाषायोनिममयत्र तु कुविदितिव्याख्यानाद्वा इति अथावेभसाममयीदेवतानिमत्वस्येदो नि
मवववमेयोगविभागेन कुर्विद्व्यापिनित्यमितिमतदर्थम्‌ नेनपकारोतिमे वाङ्मयं वाङ्मयं अन्नमयम्‌ आप्यमित्यत्र
नम्मदमित्राणीनातमार्थेयान्‌ आप्यमम्मयमितिममरः आप्येचेति … मितिक्षीरस्वामी नवेवशब्दादिभुस्त्वंहृपाद वे
यर्थमितिवेन्नर्हाप्तेः॥ गोश्च पुरीषे॥ गोःपुरीषं गोमयं पुरीषस्य विकारावयववोभयबहिर्भावान्मयदमिमेयंविधिः।
विकारावयववयोस्तयहूस्तनरनिमेयटायः॥ पिष्टाच्च॥ विकारेमयट्‌ पिष्टमयं भस्मपे शोहेरेमत्र शोषविकोरपे संज्ञायांकन्‌॥ ७५
पिष्टाद्दिमेव हृपोप्यपः पिष्टकःस्यादित्यमरः॥ व्रीहेःपुरोडाशे॥ मयट्स्यात्‌ विल्वाद्यणोपवादः व्रीहिमयः पुरोडाशः॥ वेहममत्‌॥ ए
यक असंज्ञायांतिलयवाभ्याम्‌॥ तिलमयं यवमयं संज्ञायां तु तैलपावम्‌॥ तालादिभ्योण्‌॥ अत्र मयटोपवादः तालाद्धनुष्येव
मालेयधनुः तालमयमन्यत्‌ तालवर्हिणेन्द्राविद्वा इन्द्रायुधमागारामाक्षपिप्पलोपदा इह तालशब्दमाकथो होद्ध्वा…

यद्वा हैरिणशब्दात्स्वार्थिकोऽण् हैरिणस्य विकारो वा हैरिणं ततो नित्यं वृद्धशरादिभ्य इति मयट्, अनुदात्तादेश्चेत्यञ् हरे

शसकः इति बोध्यम्। ईदृशाद्वृद्धाभ्यां विशिष्टाभ्यां मूलविभुजादित्वात्कः अमीषामपीति दीर्घः वपसालनेपत्रा यव

पिष्टत्वाद्बोध्यं वा बैल्व इति मध्योदात्तः। ईदृशाद्युग्गुसाहः सत्त्वासत्त्वे येणानोदात्तः। अणग्रहणं बाधकबाधनार्थम्। यथा विहि हि^

तस्य मयटो विधौ वा हैरिणशब्दान्मयट्प्रसंगात् न च वृद्धत्वे नित्यं वृद्धशरादिभ्य इत्यनेन बाधेन च विनाशे वा हीति संशयः॥

जातरूपेभ्यः परिमाणे। बहुवचनेन पर्यायाणां ग्रहणम्। सुवर्णवाचिभ्योऽण् स्यात् परिमाणे विकारे हाटको निष्कः। जात

रूपः। हाटकान्मयट् प्राप्तः तापनीयः। तिलस्वेनाम अध्यात्न सतपनीयशब्दस्य अनुदात्तादित्वादञ् प्राप्तः। परिमाणे किं

हाटकमयी यष्टिः। प्राणिरजतादिभ्योऽञ्। प्राणिवाचिभ्यो रजतादिभ्यश्च विकारावयवयोरञ् स्यात्। अनुदात्तादेरञ् सिद्धः

पूर्वमेवोक्तत्वात् तेनाद्युदात्तार्थं वचनं शौक्रं बार्कं शाणिनो वक्रपूर्वाणामिति साद्युदात्तत्वम्। राजतं राजतसीसलोहउदुम्बर

नीपदारुरोहितकविभीतकपीतदारुतीव्रदारुत्रिकण्टककण्टकार। रजतादिगणे येषामनुदात्तादित्वं तेषां मयड्बाधनार्था।

र्थः पाठः। अन्यथा परत्वान्मयट्प्रसंगात्। ञितश्च तत्प्रत्ययात्। विकारावयवार्थकञित्प्रत्ययान्तात्तयोरेवार्थयोरञ्

स्यात्। शरभस्य। यथा दैवदारवस्य विकारो अवयवो वा दैवदारवः। अनुदात्तादेश्चेत्यञ् अत एव दाधित्यस्य विकारो अवयवो

वा दाधित्थः। कापोतः। पूर्वत्वात् श्यामीलस्य शामीलः। ननु किमर्थम् इदं कपोतविकारस्यासामर्थ्यसरूपो वि

कारः कपोतावयवस्य सक्त्वादिः कापोतस्यावयवो भवति इति विकारविकारस्यावयवावयवस्य च विवक्षायां।

मात्सस्य दलकलत्वात्सयमद्वीपवादः भाष्यकारास्त्वाहुः कपोतशब्दस्य तदवयवादौ लाक्षणिकत्वात् अस्मादेवानुदात्ता

दञा सिद्धम्। एवं दैवदारवादावपि योज्यम्। न च कापोतशब्दान्मयट् दोषो बाधकम्। विवक्षाया अप्रामाणिकत्वादिति वाच्यम्। अ

नभिधानादेव तदनापत्तेः॥ क्रीतवत्परिमाणात्॥ प्राग्वतेष्ठञित्यधिकारे अर्हादीनामपवादः। निष्कस्य विकारो नैष्किकः॥

हि^

ते न क्रीतमित्यादिना यड्याधि पुरस्कारेण क्रीतार्थे ये
प्रत्यया उक्तास्ते तथैव विकारे निर्दिश्यन्ते

वुञ्स्यात्॥ औमकं॥

५ तेन क्रीतमिति ठञ्॥ शातस्य विकारः शा(तः) शातिकः शाताद्भुठञ् न्यूनताविशेषेणेते॥ उष्ट्राद्वुञ्॥ प्राणिरजतादिभ्योऽञित्यस्यापवादः उष्ट्रस्य
सि.सु. विकारोऽवयवो वा औष्ट्रकम्॥ उमोर्णयोर्वा॥ औमकं॥ वुञभावपक्षे उमाशब्दादण् ऊर्णाशब्दादञ् तादृशाभिनाग्रुदात्तवा
ने ऊर्णाशब्दादञ् अनुदात्तादेश्चेत्यस्य फिट्स्वरेणान्तोदात्तत्वात् औमम् और्णम्॥ एण्या ढञ्॥ प्राणिरजतादिभ्योऽञित्यस्यापवादः एण्या सा.
76 विकारोऽवयवो वा ऐणेयं एणस्य तु ऐणं प्राण्यणन्ताद् ऐणेयमेणीमांसं ऐणमेणस्य मांसमित्यमरः॥ गोपयसो
र्यत्॥ गव्यं पयस्यं नन्वसर्वत्र गोरजादिप्रसंगे यत् विहितत्वात् तेनैव सिद्धे मयड्वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोरिति मयट् बाधिते
नदारंभात् द्रोश्च॥ द्रोर्हेतस्य विकारोऽवयवो वा द्रव्यम्॥ गुणः वा तादृश्यमस्य पृथग्भावादेशः शेरत्नित्यस्य पक्वा वोति
ममिति मयटोऽपवादः॥ माने वयः॥ द्रोरिव यो तत्त्ववत् प्रयाप्यमिति मानार्थकं तत्रयम् यतोऽपवादोऽयम्॥ फले लुक्॥
विकारावयवार्थस्य प्रत्ययस्य लुक् फले वाच्ये फलितस्यद्वयस्य फले विकारोऽवयवो वेति तदनन्तरार्थे प्रत्ययस्य इति
संप्रदायः आमलक्याः फलमामलकं नित्यं वृद्धेति मयट् तस्यानेन लुक् लुक् तद्धितेति ङीषो लुक् न च स्यात् नातिव
त्वाद्भस्येति वर्तिष्यकारस्य लोपसिद्धिः लुकालमेत्यानिवर्तमाना वायितिष्याख्यातेनुपदातेति सूत्रे॥ प्लक्षादिभ्योऽण्॥ आ
रम्भ नैयग्रोधम् विधानसामर्थ्यान्न लुक् शिग्रुककेंधुभ्यामुका तन्ततादस्मेभ्यो तुदात्तादित्वान्नाप्रणोपवादो
यम् लत मयोध ग्रपस्य इंगुदीशिग्रु कर्कंधुबृहती लतः शद्गुः पिट्स्वरेणाषष्ठ्यशब्दस्य हृतादित्वादिंगुदी इहती
शाहोगोरादिङीषन्तत्वात् प्रययस्य रेफान्तोदात्ताः आद्युदात्तेणवलात्त नैयग्रोधं इंगुदं फलं इत्यमरः॥ जंबाया॥ फले एवा
स्यात् जांबवं फले गेरज् तस्य फले लुक् जंबु हस्वो लञ्जमके इति हस्वः जंबाः स्त्री जंबु जांबवमित्यमरः॥ लुप् च॥ जं
हमकतिकस्य फलप्रत्ययस्य वा लुप् युक्तवद्भावात् स्त्रीत्वम् जंबूः फलपाकशुषा शुपसंख्यानम् फलपाकेन ये
शुष्यन्ति तेषामित्यर्थः व्रीहयः शस्ताः पुष्पविल्लादित्वादण् माषाः इत्यादौ मौद्गाः कोराः तयोर्लुप् पुष्पमूले तद्वद्

लम् मल्लिकायाः पुष्पं मल्लिका लवावंतश्चेतोदात्तः पुत्रदात्तादेश्चेत्यत्र एवं जाती विदारी मूलं विदारी जाती बृहतीश्च
बृह्यौ गौरादि‚ उं एतत्ज्ञाप्रयत्नस्येणितोदात्तो बहुलं ग्रहणं किं पाटलानि पुष्पाणि मौलानि मूलानि विनुदिनादरएर् कि
हृत्वरेणोतोदात्तः बहुलोकेः कचिल्लुक् अशोकं करवीरम् हरीतक्यादिभ्यश्च ॥ फलं अतिर्यस्य लुक् हरीतक्यादीनां
लिंगमेवप्रकृतिवत्तनुवद्वचने हरीतक्यादिषु व्यक्तिविभक्तित्वात् हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः हरीतकी कोशा
तकी नखरजनी खेष्करी दाडी दोडी श्वेतपाकी अर्जुनपाकी काला ला गर्भतिका कंटकारिका शोफालिका
इहहातादिभ्यो बृहद्भ्यो मयट् पुत्रदात्तादिभ्यात् इतरेभ्योऽणः तेषां लुक् ॥ कंसीयपरशव्ययोर्यञनौ लुक् च ॥ शाभ्यां
मेणयञनौ लः नत्यत्र मतेनेतयोः कथं नो अत्र लुक् कंसाय हितं कंसीयं ॥ प्राक्क्रीतादित्यधिकारेतस्मै हितमिति छः प।
वंशपरशव्य उगवादिभ्य इति यत् तयोर्विकारः कांस्य पारशवम् यद्यपि परशोः शाहुस्यात्रुदात्तादित्वात् दिसिद्धः तथा।
विधतो लगत्यर्थमारंभः नद्यस्येति चेत्स लोपे हलस्तद्धितस्येति यलोपान्न सिद्धिः ईकारे परतएव तद्विधानात्
द्दोषतो यः समाप्ताः ॥ इति श्री सिद्धान्तसुधानिधौ वृत्तौ चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादे द्वितीयमाह्नि
कम् समाप्तश्चायं तृतीयपादः ॥ प्राग्वहतेष्ठक् ॥ तद्वहतीत्यतः प्रागधिकारोयम् यद्यपि विशेषविधौ विशिष्य।
प्रत्ययाः प्रकृतिभ्यस्तत्र निर्दिष्टेष्वर्थेषु ठक् स्यात् तदाहेति माशब्दादिभ्य उपसंख्यानम् नदि तिकमेति दे
शमाव तन्समर्थविभक्तिः आहौ प्रभूतादिभ्य इत्यत्र प्रयोगेन दारंभः अतः पदमत्र शब्दादर्थमध्यः माशब्द इत्याह मा
शब्दिकः वाक्यप्रतिपादिकत्वाभावात् द्वितीयानुप्रमत्वापि इतिनाप्रमवमध्यमाप्रसवाकाध्यमवचनेन क्रियाम
वधानकर्मत्वम् नित्यः शब्द इत्याह नैत्यशब्दिकः आहौ प्रभूतादिभ्यः आहेत्यस्मादनंतरमनुप्रयोगस्थमिकारः तेनाह
विनिर्दिष्टः प्रभूतमाह प्राभूतिकः पार्यामिकः क्रियाविशेषणत्वात्कर्मत्वम् ॥ हस्तेन वर्तनादिभ्यः निःस्तान्तुकर

सि.कौ.

णे शब्दे कार्यासंभवादिदं। तादर्थ्ये ठक् सम्पन्नोऽस्तीति सौत्रान्तिकः। सौवर्णायनिकः। अत्रैशानिकादिभ्याः भयपूर्वदृढि।
गन्त्वैतो परदारादिभ्यः। परदारान्गच्छति पारदारिकः। गौरुतल्पिकः। माथाहादयः प्रयोगादनुसर्तव्याः॥ तेन दीव्यति खनति दीव्य
ति जयति जितम्॥ अक्षैर्दीव्यति आक्षिकः। अभ्र्या खनति आभ्रिकः। अभ्रिः स्त्री काष्ठकुद्दाल इत्यमरः। अभ्रिमादन इत्या।
क्षतावपिप्रसिद्धयं। अक्षैर्जितमाक्षिकं द्रव्यं कालस्योऽभ्यपारात्रमतत्रम्। साधनत्वविवक्षितमेव। जयति जितमिति क
र्तृकर्मणोः शप्श्यपाद्यानात्॥ संस्कृतम्॥ दध्ना संस्कृतं दाधिकम्। मारीचिकम्॥ योगविभाग उत्तरार्थः॥ कुलत्थकोपधाद
ण्॥ ठकोऽपवादः। कुलत्थैः संस्कृतं कौलत्थम्। तैत्तिडीकम्॥ तरति॥ उडुपेन तरति औडुपिकः॥ गोपुच्छाट्ठञ्॥ गोपुच्छेन तरति।
गौपुच्छिकः॥ नौद्व्यचष्ठन्॥ नावा तरति नाविकः। तिमारागुर्दा नतनम्। घटेन तरति घटिकः। बाहुभ्यां तरति बाहुका स्त्रीस
षकारः। संहितानिर्वधनात्रगतिपानुर्वधइतिषत्वाभावानडीषु। तदाह वार्त्तिककारः। आकर्षात्पर्पादेर्भस्त्रादिभ्यः कु
सीदसूत्राच्च आवसथात्किशरादेः षितः षडेते ठगधिकारे॥ चेतेष्टल्वपययास्तुसेप्रतिकेपटः॥ चरति॥ तृतीयान्ता
द्गच्छति भक्षयतीत्यर्थयोः ठक्। हस्तिना चरति हास्तिकः। शाकटिकः। दध्ना चरति दाधिकः॥ आकर्षात्ष्ठल्॥ आकर्षो नि
कषोपलः सुवर्णपरीक्षार्थः। तेन चरति आकर्षिकः। आकर्षेतिमाधवोक्तपाठस्तु चिन्त्यः। उपयस्त्ववार्त्तिके कफयुक्त एव।
पाठात्। षित्त्वादाद्भ्योऽपि आलजाननवपाप्नेः षिल्वाङ्गीष्। आकर्षिकी॥ पर्पादिभ्यः ष्ठन्॥ पर्पेण पीठेन पंगवश्चरन्ति सपर्पः। ते
न चरति पर्पिकः। पर्पिकी। पर्पगतौ हलश्चेति करणे घञिति केचित्। अश्वेन वपा शिल्पवाप्यहूयतपतत्यस्यां ते रथ्यः।
ग्यानेपर्पैः शद्वेपठिता पद्भ्यालनप्रव्रायोपितस्मात्। पर्पण्ठवालत्वमेवमाहुः। पर्पेणाश्वेन रथजालमाथवालपादः
पद्भ्यां चरति पदिकः। पञ्चवर्षकेचरताबुपमंख्योनमितिवार्त्तिकसैव प्रपेवः॥ श्वगणाट्ठञ्च॥ श्वगणेन चरति श्वा
गणिकः। श्वागणिकी। ष्ठञ्पक्षे सहागादिनेष्यिद्वे इत्युक्तेति पेचोनिषेधः। इकारादिग्रहणं श्वस्तत्र वस्मागणत्वात्। वकारा

तद्वहन् ष्ठन् घाणिकः घाणिकी ॥ वेतनादिभ्यो जीवति ॥ वेतनेन जीवति वैतनिकः वेतन वाह अर्धवाह धनुर्दण्ड रूपसेवा
न विगृहीत यो हि पादानं धानुर्दण्डिकः धानुष्कः दण्डिकः जाल वेश उपवेश प्रेषण उपहस्ति सुख शक्ति उपनिषत्
उपवेश स्रक् पाद उपस्थान ॥ वस्नक्रयविक्रयाट्ठन् ॥ वस्नं मूल्यं तेन जीवति वस्निकः क्रयविक्रयग्रहणं संघातविगृही
तार्थं क्रयविक्रयिकः क्रयिकः विक्रयिकः ॥ आयुधाच्छ च ॥ चात् ठन् आयुधेन जीवति आयुधीयः आयुधिकः ॥ हरत्यु।
× तां नयनं कुम्पादानं वा उत्संग उडुप उत्पत पिटक ॥ भस्त्रादिभ्यः ष्ठन् ॥ भस्त्रया हरति भास्त्रिकः ४
त्सङ्गादिभ्यः ॥ उत्सङ्गेन हरति औत्सङ्गिकः हरस्त्रियां षित्वात् ङीष् ॥ विभाषा विवधात् ॥ विवधेन हरति विवधिकः षष्ठेठकु
वैवधिकः वीवधाच्चेति वक्तव्यम् वीवधिकः नवा मा विवधिक माया नासिद्धिः उभाभ्यां समयस्य हत्वात् एकदेशवि
कृतमायासिद्धत्वात् कथं नैवेदं हलिकृतानां वीवधशब्दोपि सिद्धेषु श्लिमः तदनुसारेणैव ग्रंथे विहितस्त्रेति विभाषा वि
वधवीवधा ॥ विभाषेति किं यदेनोक्तम् ॥ अण् कुटिलिकायाः ॥ कुटिलिका व्याधानां गतिविशेषः कर्मारलोहग्रहणी च
कुटिलिकया हरति मृगं अंगारान्वा कौटिलिको व्याधो लोहकारो वा ॥ निर्वृत्तेऽक्षद्यूतादिभ्यः ॥ अक्षद्यूतेन निर्वृत्तमाक्ष।
द्यूतिकं वैरं अक्षद्यूत जंघाप्रहत कण्टकमर्दन पादस्वेदन कण्टककर्दम गतागत गतानुगत ॥ त्रैविगुणम् विषमपाता
हनीया समर्था निर्वृत्तमित्यर्थमस्मात् निर्ग्रहणं वाक्यनिवृत्तमर्थं महाविभाषायां तेन निवृत्तः अन्नतयोक्त विभाषा
याश्च स्वरितत्वादेव निवृत्ते: नेन लौकिकविग्रहक्रु शिष्टस्य न प्रयोगः न च निवृत्तमार्थे मयो विधानात् कृत्रिमानिर्वृ।
त्तमिमयैव वाक्यस्य निवृत्तिः स्यादनुवृत्तिः किं यतः स्मादेरपीति वाच्यम् त्रिमिति यो गविभागाद्यं विशेषमनाट
मेव स्वातंत्र्येणाग्रयोगस्यावर्तमानात् ॥ भावप्रत्ययांतादिमब्वक्तव्यः पाकेन निर्वृत्तं पाकिमम् त्यागिमम् एवं च मन्नक
नेकः क्रियत्यस्यापि भाववचनत्वादनेनैव सिद्धो ऽयं तिनि प्रमार्थे भावे मादेशानुवृत्तिः तेन निर्वृत्तेन वाक्यनिवृत्तिः नि
र्मितिवचनान्तेणाप्रत्यापि स्वातंत्र्यं प्रतिषेधः एवं च समयोगाद्वि शिष्टस्य ग्रहणं शोकानवकाशात स्वभाववचनात्।

४
सि॰ म॰

न्त्वाभावात् स्वरेपि न विशेषः इदन्तनिहन्निस्वरेणाद्यमपि इकारस्योदात्तत्वात् कृत्स्वरेणाप्यन्त्यस्य पक्षे स्वरेणान्तोदात्तत्वात् म-
ध्येविधाने विमकारागकारस्याप्युदात्तत्वात् ॥ अपमित्ययाचिताभ्यां कक्कनौ ॥ अपमित्येति इहोद्यं माङो ल्यतिहारे इति का-
तस्य गतिसमासे ल्यप् मयतेरिदन्यतरस्यामितीत्वम् ह्रस्वस्येति तुक् अस्मरतीयोनत्वामेभावेपिपृच्छमोत्तादेवप्रस-
यः अपमित्य निर्हृत्तमापमित्यकम् किंत्वाह्वृद्धिः याचितेन निर्हृत्तं याचितकं विभूषणं याचितकं कदाचिदिति श्रीह-
र्षः ॥ संसृष्टे ॥ दध्ना संसृष्टं दाधिकम् चूर्णादिनिः सर्वेणापि प्रसमस्य ठकोपवादः चूर्णैः संसृष्टाः चूर्णिनो ऽपूपाः ॥ लवणाल्लुक् ॥
सैन्धवादिद्रव्यवाचिनो लवणशब्दात् संसृष्टार्थस्य ठको लुक् लवणेन संसृष्टो लवणः सूपः लवणं शाकं लवणाय-
वागूः ॥ मुद्गादण् ॥ मौद्गः ओदनः ॥ व्यञ्जनैरुपसिक्ते ॥ दध्ना उपसिक्तं दाधिकं संसृष्टत्वात् सिद्धे उपसिक्तग्रहणं पयः दध्यादि-
योगाद्व्यञ्जनविशेषाभिव्यक्तिस्तत्संसृष्टतादृश्ये ह्रणार्थम् तेनेह न दध्नोपसिक्ता स्थाली ॥ ओजःसहोम्भसा वर्तते ॥ ओजसिकः शू-
रः साहसिकश्चोरः आम्भसिको मत्स्यः ॥ तत्प्रत्यनुपूर्वमीपलोमकूलम् ॥ द्वितीयान्तात् प्रत्यनुपूर्वादीपा-
देर्वर्तते इत्यर्थे ठक् प्रतीपं वर्तते प्रातीपिकः आन्वीपिकः प्रातिलोमिकः आनुलोमिकः प्रातिकूलिकः आनुकूलिकः
न वर्तेरकर्मकत्वात्कर्मणोऽपायितानुपपत्तिः द्वितीयायाः क्रियाविशेषणत्वस्य युक्तत्वात् न चेदमेवत्वापक-
मित्यपेदेतत् ॥ परिमुखं च ॥ परिमुखं वर्तते पारिमुखिकः अपपरीवर्जने इति कर्मप्रवचनीयत्वम् पञ्चम्यपाङ्परिभि-
रिति पञ्चमी अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या इत्यव्ययीभावः स्वाम्यादेरभिमुखं वर्तते इत्यर्थः सर्वतोभाववृत्तेः परिशोहस्पग-
तिसमासे तु तदभिमुखेष्वनिरिमर्थः चकारात्पारिपार्श्विकः ॥ प्रयच्छति गर्ह्यम् ॥ द्विगुणार्थं प्रयच्छति द्वैगुणिकः शब्दद्या-
म्यद्विगुणग्रहणार्थं प्रदत्तमितस्य अत एव गर्ह्यत्वम् तावद्वृद्धेः शास्त्रनिषिद्धत्वात् गर्ह्यं क्रियाविनाद्विगुणमर्थ-
स्येदहाति यन्नद्विगुणं प्रयच्छन्नुमतोऽनेनेति प्रवृद्धाहरणम् न द्विगुणं तत्र वृद्धेरवदेश्यत्वात् दीयमानद्रव्यापेक्षं द्वैगुण्य ७८

सवयक्रमर्थत्वात् पवैयग्रणिकस्मादिह दे देधुषिभावोभावः वृद्धिशब्दो वृद्ध्यर्थे वृत्तिः वृद्धिं तदर्थं ददाति वार्धुषिकः
वृद्ध्यात्मनो वस्तु वार्धुषिरिमम र्धुषिमः इति वृद्ध्यर्थादपः नलेनः स्यान्नवार्धुषी वार्धुषिः समकं पत्नीमादिशत्वार्थम्॥ कुसी
सूत्र॰ ददशैकादशात्ष्ठन्ष्ठचौ॥ गर्हार्थाभ्यामाभ्यामेताभ्यां त्वः प्रयच्छतीत्यर्थे ष्ठन्ष्ठचौ समाहारद्वन्द्वः कुसीदपदं वृद्ध्यर्थे द्रव्यपरे कुसी
दे प्रयच्छति कुसीदिकः वस्तुतो दशाद्देशात्वादेकादशपदेवेति कर्मधारयः संख्यायाः प्रतीयस्माद् इति दशपदाद्वृद्धस्य ष्ठ॰
वेतिपातः इदेव निपातनात् दकारः समासान्तः दशैकादशादद्दतीति दशैकादशिकः एकादशपुरुषादीन् शारवे
न प्रतिनाय दशादयतीत्यर्थः षित्वाड्डीष् कुसीदिकी दशैकादशिकी॥ उञ्छति॥ बदराण्युञ्छति उञ्छितीति बादरि
कः उञ्छः कणशआदाने कणिशाद्यर्जनं शीलमिति यादवः॥ रक्षति॥ समजं रक्षतिसमाजः समूहस्तं रक्षति सामा
जिकः शब्ददर्दुरं करोति शब्दं करोतीत्यस्मिन्नर्थे तिशाब्दिकः दर्दुरं वाद्यभाण्डं करोति दार्दुरिकः कुलालः दर्दुरस्तोय
दे भेके वाद्यभाण्डभेदयोरिति विश्वः॥ पक्षिमत्स्यमृगान्हन्ति॥ मत्स्येति स्वरूपस्य पर्यायाणां विशेषाणां च ग्रहणम्
पक्षिणो हन्ति पाक्षिकः शाकुनिकः तैतिरिकः मात्स्यकः मैनिकः न च स्यैतिष्ठितिपतो पायनिः मत्स्यमृगपक्षि
मारिपरिगणनात् भात् मार्गिकः हारिणिकः सारंगिकः न च हरिणशब्दस्य मृगविशेषवाचित्वेन शंक्यता व
क्रैकदेशभेदान् मृगशब्दपर्यायत्वं कथमिति पर्यायत्वेनापि कोषादावुक्तत्वात् परिपंथं च तिष्ठति वकारो हेती
मर्थं सुप्तस्य षष्ठ्यर्थे हृतीयान्तात्परिपंथशब्दात्तिष्ठति हेतिवेमनार्थे ठक् परिपन्थं तिष्ठति ठगिति तद्भावस्त
स्य रूपं पारिपन्थिकः चौरः॥ माथोत्तरपदपदव्यनुपदं धावति॥ माथ्य
तेगम्यत इति कर्मणि घञ्॥ दण्डमाथो दण्डाकारो मार्गः तेन धावति दाण्डमाथिकः पदवीं धावति पादविकः अनुपदं
धावमानुपदिकः॥ आक्रन्दाट्ठञ्च॥ ठक् च आक्रन्दशब्दो धिकरणे घञन्तः ताक्रन्दः भिन्नो रोधनस्थानार्थः आक्रन्दः तथा

पर्याये ष्वमीनस्यैव ग्रहणं पक्षिमृगयोः स्वरूपस्य

समाकेरिकः ॥ परोक्षवपदं गृह्णाति ॥ सर्वपदं गृह्णाति पौर्वपदिकः औत्तरपदिकः ॥ बहु च्च सर्वेवा ग्रहणार्थं पदोत्तरादिति ।
लोकम् ॥ प्रतिकण्ठार्थललामं च ॥ प्रतिकण्ठं गृह्णाति प्रातिकण्ठिकः कण्ठं कण्ठं प्रति प्रतिकण्ठं लक्षणेनाभिप्रती इति अ
व्ययीभावः प्रतियत्नः कण्ठमिति प्रादिसमासः समासग्रहणं वाऽऽभ्यामिति संग्रहार्थः आर्थिकः लालामिकः ॥
धर्मं चरति ॥ धार्मिकः चरतिरासेवार्थः सा च स्वाभाविकी प्रवृत्तिः न त्वनुष्ठानमात्रे स्वभावात् दुष्टे नैकस्मात् धर्मा
त् प्रवृत्ते धार्मिक इति व्यवहाराभावात् धर्मपदमत्र गृह्यते विहितक्रियापरं अधर्माच्चेति वक्तव्यम् ॥ आधा
र्मिकः ग्रहणं वा माति पदिकेन तदन्तविधेरभावादारम्भः ॥ प्रतिपथमेति ठंश्च ॥ चाद्वक्तवी साया मामि
अव्ययीभावः प्रतिपथमेति प्रातिपथिकः ॥ समवायान् समवैति ॥ प्रवेशपूर्विका समानदेशव्याप्तिः स
मवायः सर्वे सस्थानार्थः प्रवेशापेक्षया समवायानिति द्वितीया बहुवचनं पर्यायग्रहणार्थम् सामवायिकः सामूहिकः
सामाजिकः कुत्सितेन समवेता इत्यादौ विशेषणापेक्षा सप्तमी वोध्या ॥ परिषदो ण्यः ॥ ठकोऽपवादः परिषदं समा
वैति पारिषद्यः ॥ सेनाया वा ॥ ण्यः स्यात् पक्षे ठक् सेनां समवयन्ति सैन्याः सैनिकाः सेनायां समवेता इति वार्थे का
र्थपरे द्वितीयान्तात् प्रत्ययविधानात् सेनायां ललाटं कुक्कुट्याः पश्यति ललाटं पश्यति लालाटिकः लालाटिक इमे
भौलदर्शी कार्येष्वक्षमश्च कुक्कुटी शब्देन तत्पाताई स्वल्पदेशो लक्षणिकः कौक्कुटिकं मण्डनपर्याप्तदेशं पश्यति ।
कौक्कुटिको भिक्षुः संयतत्वेन दृष्टिनिक्षेपाह्वरमदेशपातात् सेनापदं प्रसिद्धार्थविशेषपरम् ॥ तस्य धर्म्यम् ॥ धर्मादनपे
तमित्यर्थे षष्ठ्यन्तात् ठक् स्यात् आपणिकम् ॥ अणमहिष्यादिभ्यः ॥ महिष्या धर्म्यं माहिषम् महिषी यजमानपत्नी वि
लेपिका अलेपिका अनुलेपिका प्राद्धाहितम शालो अनुवाहिक यजमान आतोन् समर्यानि
कथः विशसितुर्धर्म्यं वैशस्त्रं विभाजयितुर्णिलोपश्चावचाय्यः विभाजयितुर्धर्म्यं वैभाजित्रम् ॥ अवक्रयः ॥ अवक्री

सूर्यमित्यर्थे ठक् पौत्रर्थ मर्य पौत्रम् नराच्चेति व त्वं नरस्य धर्म्या नारी विप्रासितरिङ्लोपश्च ॥

यत्नेनेनेतिकरणोपरत् शुल्कस्यानेवणि[illegible]ः प्रतिभोङ्गात्स्यात्टइत्यवक्रयः शुल्कशालाया अवक्रयः शौल्कशालिकः
आपणिकः नवधर्म्यमिमेवसिद्धिः लोकपीड्याप्रुपपन्नेः तदस्य पण्यम्॥ अपूपानां हस्य पण्यमिममर्थेठक् आपूपा
पण्यमस्यापूपिकः॥ लवणाट्ठञ्॥ लावणिकः ठगपवादः स्वरे विशेषः॥ किसरादिभ्यः ष्ठन्॥ किसरापण्यमस्य किसरिकः
षित्वान्ङीष् किसरिकी॥ किसरादयः सर्वे सुगन्धिद्रव्यविशेषवाचिनः किसर नरद नलद स्थगल तगर गुग्गुल उशीर ह
रिद्रा हरिद्रुपर्णी॥ शलालुनोऽन्यतरस्याम्॥ शलालु सुगन्धिद्रव्यभेदः पण्यमस्य शलालुकः शलालुकी पक्षे ठक् शा
लालुकः शालालुकी॥ शिल्पम्॥ मृदङ्गपदं तद्वादनविषयकपरम् मृदङ्गः शिल्पमस्य मार्दङ्गिकः अर्थयोरनयोर्यो
नभिधानात् क्रियाभ्यासपूर्वकं ज्ञानविशेषः शिल्पम्॥ मड्डुकझर्झरादणन्यतरस्याम्॥ माड्डुकः माज्झरः पक्षे ठक् माड्डुकि
कः माज्झरिकः॥ प्रहरणम्॥ तदस्येत्येव असिः प्रहरणमस्यासिकः धानुष्कः इसुसुक्तान्तात्कः इति ठस्य कादेशः शाः सा
इति विसर्गस्य षत्वम्॥ परश्वधाट्ठञ्च॥ पारश्वधिकः पक्षे ठक् स्वरे विशेषः॥ शक्तियष्ट्योरीकक्॥ शाक्तीकः याष्टीकः॥ अस्ति
नास्ति दिष्टं मतिः॥ अस्ति परलोक इति मतिर्यस्य स आस्तिकः एवं नास्तिकः अस्तिनास्तीति निपातौ यद्वा तिङन्तौ वाक्ये
वचनसामर्थ्यात्सा न विशिष्टप्रत्ययः अस्ति वृष्ट इति मतिर्यस्य येन प्रत्ययेनाभिधानात् दिष्टशब्दो दैवपर्यायः
दिष्टं मतिर्यस्य स दैष्टिकः दैवपरायण इति कैयटः प्रमाणानुपातिनी मतिर्दिष्टाऽस्यास्तीति केचित् तथास्तीति उत्सर्गे मध्ये
क्यते शीलं प्रमाणं विषयम्॥ शीलम्॥ आपूपिकः अपूपभक्षणपरः भक्षणक्रियाशीलं वार्ह्यं तावत्प्रयोजकाव॥
छत्रादिभ्यो णः॥ तदस्य शीलमित्यर्थे छत्रशब्दो गुरुकार्येष्वावरणवृत्तिः छत्रं शीलमस्य छात्रः शिष्यः शिक्षा भिक्षा
पुरोहित स्था अस्य पुरस् सङ्ग्रामे वर्त्तिनः छात्र उपध्यानं कृषिकर्म विस्पातपत् समस्तव्रतमीशीविका विशिष्टे कर्म
शीलमस्य कार्मः कार्मस्ताच्छील्ये इति निपातनाट्टिलोपः॥ कर्माध्ययने वृत्तम्॥ अध्ययने वृत्तास्य क्रियाऽनर्थकास्य

५

सि॰ कौ॰

८०

मोन्यदुक्। एकमन्यदध्ययने कर्माध्ययने वृत्तमस्य ऐकान्यिकः। न द्वितीयं निमित्तमासोत्तरे ठक्। यदीयानस्य पाठसमये
कालेऽपकं स्खलितं जातमित्यर्थः। एवं द्वैयन्यिकः। त्रैयन्यिकः। इत्यादि। ऋद्धत्वाद्वयसि शब्दोऽध्ययने वृत्तमस्खलितपरः। बह्वच्पू-
र्वपदाट्ठच्। सर्वविषये द्वादशान्यानि कर्माणि अध्ययने वृत्तान्यस्य द्वादशान्यिकः। त्रयोदशान्यिकः। द्वादशादयोऽप्यपाठाः स्प-
ष्टत्वात् इत्यर्थः। चिन्तादिभ्यो दृशः। हितं भक्षाः। अपूपभक्षणं हितमस्मै योगादपि तदर्थे तन्म। उत्तरसूत्रादपकार्ये वा अपूपभक्षणं
हितमस्मै आपूपिकः। तदस्मै दीयते नियुक्तम्। अग्रभोजनं नियतं दीयतेऽस्मै आग्रभोजनिकः। श्राणामांसौदनाट्टिठन्।
श्राणा नियतं दीयतेऽस्मै श्राणिकः। मांसौदनग्रहणं संघातविगृहीतार्थं मांसौदनिकः। मांसिकः। औदनिकः। टित्त्वान्ङीप्
र्थं ठकार उच्चारणार्थः। श्राणिकी मांसौदनिकी वा गृहस्थानां। भक्तादणन्यतरस्याम्। पक्षे ठक्। भाक्तः। भा-
क्तिकः। तत्र नियुक्तः। आकरे नियुक्तः आकरिकः। अगारान्ताट्ठन्। देवागारे नियुक्तः देवागारिकः। अध्यायिन्य-
देशकालात्। निषिद्धदेशकालवाचिनोऽध्येतरि वाच्ये ठक्। श्मशानेऽधीते श्माशानिकः। चतुर्दश्यां चातुर्दशिकः। निषि-
द्ध इति किम्। स्रुघ्ने पूर्वाह्णेऽधीते। कठिनान्तप्रस्तारसंस्थानेषु व्यवहरति। तत्रैव वंशाः कठिना यत्र स वंशकठिनो दे-
शः तत्र व्यवहरति वांशकठिनिकः। यत्र यत्र व्यवहारे तत्र व्यवहरतीत्यर्थः। प्रास्तारिकः। सांस्थानिकः। संस्था स-
न्निवेशः पर्यायः इति केचित्। निकटे वसति। नैकटिको भिक्षुः। आवसथात् ष्ठल्। आवसथिकः।
षित्त्वात् ङीष्। आवसथिकी। लित्त्वं स्वरार्थम्। आवसथं ... उपसर्गे वसतिरर्थे प्रत्ययः। ठकोऽवधिः समाप्तः।
प्राग्घिताद्यत्। तस्मै हितमित्यतः प्राक् यदधिकृतो वेद्यः। तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम्। रथं वहति रथ्यः। युग्यः। प्रासङ्ग्यः।
वत्सानां दमनकाले स्कन्धे आसज्यमानं काष्ठं प्रासङ्गः। कर्मणि ... तदन्तविधेः रूपसंयोगानाम् ... इत्यादि। धुरो यड्ढकौ।
न हल्कौ। धुरं वहति धुर्यः। हलि चेति दीर्घः न भकुर्छुरामिति निषेधः। धौरेयः। धुरो ... इत्यर्थः।

ग्घि

णत्॥ सर्वा धूः सर्वधुरः । सर्वैकाल्लेक सर्वैत्तिसमासः सकारवध्ध्रिति सकारः समासान्तः खीवर्तेन शाद्वस्वरूपमपेदं सर्वधुरि
वहद्धीहाविति वत् सर्वधुरां वहतीति सर्वधुरीणः ॥ एकधुरोलुक् ॥ एकधुरीणः एकधुरः खकारः खश्चयान्नुकर्षार्थः खुन
स्तत्वलियितिविवेकः कूर्मयाजभुजगादिपयोग्रशावरिकुत्रैभिरेकधुरीणस्तिसृणादिः तेवोर्द्व्यायाधुरोवोढाकतस्
दा ९ मानकं इतियावत् ॥ शाकटादण् ॥ शाकटं वहतीति शाकटो गौः ॥ हलसीराट्टक् ॥ हलं वहति हालिकः सैरिकः ॥ संन्याया हैः ९
जन्या ॥ जनीवधूःसापयतिजन्या वरवधवस्येमाहुः नायते स्यागर्भइतिजनी जनितृसिभ्यामिण् जनिवध्योश्चेतिनवृद्धिः
कृदिकारादक्तिनिङीप् ॥ विध्यत्यधनुषा ॥ धनुर्भिन्नकरणिकायाव्यधक्रियायाः कर्तरिवाच्ये द्वितीयान्ताद्यत् पादैर्विध्यति
पद्याः शर्कराः पद्यमतदर्थइतिपद्भावः अधनुषाकिं चौरैर्विध्यतिसंभाव्यवाचधनुषः करणत्वे यत्प्रत्ययोगेसापे
क्षमादेवयत्प्रत्ययानुपपत्तेः ॥ धनगणंलब्धा ॥ द्वितीयान्तात्षष्ठ्यर्थेलब्धा धन्यः गण्यः ॥ अन्नात्सः ॥ अन्नंलब्धाअन्नीनः ॥ वशं
गतः ॥ वशात्वशारिणोहृपमलोनादृश् वश्यः परेवयामारी ॥ सहरसमलिनद्रायेत्स्थ पर्यङ्गकर्दमः नातिश्वर्क्ष इतियाव
त् ॥ मूलमस्याबर्हि ॥ मूलमुत्थपमते ईनोप्यादिःउद्धद्ध्वः सहमूलमिदं इतिप्रयोगादितिहरदत्तादयः ॥ प्राहुः सर्वान्नाविय
त् ॥ श्रावर्हेउमादनमस्मात्तोर्विदिहम्मूलमावर्हिउमादनोहिंवेमूलाः शुष्काःसमग्निष्म्यामूलोमादनसुतिरे
कोसंगृहीतमशाकाःश्यामधः ॥ संज्ञायांधेनुष्या ॥ वंधकत्वया ऋणमपाकर्तुंधेनुष्याधुकेश्वितारमुत्तमरःधनु
शद्वस्यगुगागमोयत्प्रत्ययश्चनिपात्यते तेनोनोदात्तत्वं धेनुरितिनत्ववृत्तित्वस्मात् ॥ गृहपतिनासंयुक्तेञ्यः गृहपतिना
यजमानेनसंयुक्तोगार्हपत्योग्निः नचाहवनीयादावतिप्रसंगः संज्ञायामित्यनुवृत्तेः ॥ नौवयोधर्मविषमूलमूलसी
तातुलाभ्यस्तार्यतुल्यप्राप्यवध्यानाम्यसमसमितसम्मितेषु ॥ अष्टाभ्योहस्वरथ्यपुत्रकमायत् नावातार्यनाव्यं वयसा
तुल्यो वयस्यः धर्मेणप्राप्यंधर्म्यं विषेणवध्योविष्यः मूलेनानाम्यंमूल्यं प्राहुःसर्वस्यानमेवाभिमतोर्थः पोरदुपधादिति

५ यतिप्राप्तेप्रस्मादेवनिपातनात्तण्येन मूलेनपदादिविक्रयद्रव्येनेनमानाम्यमभिभवनीयं आत्मानेपुनुपकारकत्वेनसंपा
सि.कौ. द्यम् लाभइतियावत् तयाच मूलशब्दोलाभमात्रपरः लोकेतुमूलेनहि वैचधनं यावद्द्रव्यंतत्रमूलशब्दस्यप्रयोगात्
मूलवृद्धिसमुदायेतिष्ठुफलतण्णाबोध्या मूलेनसमोमूल्यः पटः उपादानसमानफलइत्यर्थः सीतयासमितंसीत्य
८। म् तेनसमीकृतमित्यर्थः रथसीताहलेभ्योयद्विधौतदंतविधेरुक्तत्वात्परमसीत्यमित्यादि तुलयासंमितंतुल्यंस
81 मपरिमाणम् तसास्यप्रयतमित्यादिप्रयोगात् ॥ धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते ॥ धर्मादनपेतं धर्म्यं पथ्यं अर्थ्यं न्याय्यं ॥
छंदसोनिर्मिते ॥ छंदसाइच्छयानिर्मितं छंदस्यम् छंदयतेरिच्छार्थादसुन् सर्वछंदस्यकारंतत्वन्निबोध्यः विद्युत्वादि।
वाचिवस्तुनेहस्यहृणोसेह्णाधिकारात् ॥ उरसोऽण्च ॥ उरसानिर्मितऔरसः चाद्यत उरस्यः पुत्रः ॥ हृदयस्यप्रियः ॥ प्रीणाती
तिप्रियः हृदयस्येतिकृद्योगेकर्मणिषष्ठी अलौकिकेतद्धितप्रकृतिभागेतु वचनसामर्थ्यात् हृद्यमयस्यवेद्यम्।
हृदयस्यप्रियोहृद्यः हृदयस्यहृल्लेखयदण्लासेष्विति हृदादेशः ॥ बंधनेचर्षौ ॥ हृदयशब्दाद्यत्स्यान्नाहृत्पकरणेयस्माद्धृद
भागोभिधेये हृदयस्यबंधनोहृद्यो वशीकरणमंत्रः ॥ मतजनहलात्करणजल्पकर्षेषु ॥ मतंज्ञानंतस्यभावःसाधनं
वामतम् करणशब्दोभावेकरणेवा ल्युडंतोस्यास्तोनात जनस्यजनसोजन्यः जल्पइतिभावेघञ् जनस्येतिकर्तरिष
ष्ठी हलस्यकर्षोहल्यः कर्मणिषष्ठी रथसीताहलेभ्योयद्विधौतदंतग्रहणात् द्विहल्यंत्रिहल्यमित्यादि ॥ तत्रसाधुः ॥ सा
धुरिहयोग्यः प्रवीणोवा नतूपकर्तानेसौहितमित्यस्यतत्रगतत्वात् अग्रेसाधुरग्र्यः सामसुसाधुः सामन्यः कर्मण्यःशे ८८
वाभावकर्मण्णीतिटिलोपनिषेधः शरण्यः ॥ प्रतिजनादिभ्यःखञ् ॥ प्रतिजनेतिवीप्सायामव्ययीभावःप्रतिजनेसा
धुःप्रातिजनीनः प्रतिजनंसंयुगमसंयुगं परसंयुगं परकुलं परस्यकुलं अमुष्यकुलं परस्यामुष्येत्यत्रनिपातना
त्षष्ठ्यालुक् सर्वजन विश्वजन महाजन पंचजन ॥ भक्ताण्णः ॥ भक्तेसाधवो भाक्ताः शालयः ॥ परिषदोण्यः ॥ परिष

हि साधुः पारिषद्यः परिषद इति योगविभागात् ण्यः पारिषदः ॥ कथादिभ्यष्ठक् ॥ कथायां साधुः काथिकः कथा विकथा वि
श्वकथा वितण्डा कुष्टविद् जनवाद जनेवाद वृत्ति संग्रह गण गुण आयुर्वेद ॥ गुडादिभ्यष्ठञ् ॥ गुडे साधुर्गौडिकः इक्षुः गु
डकल्माष सक्तु अपूप मांसौदन इक्षु वेणु संग्राम संघात प्रवास निवास उपवास ॥ पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ् ॥ पथि साधुः
पाथेयं आतिथेयं वसतेः इति सप्तमी समर्थः वसतौ वसने साधुर्वासतेयी रात्रिः स्वपतौ वा साधु स्वापतेयं द्रव्यम् ॥
सभाया यः ॥ यत्प्रत्ययेन सिद्धे तत्राप्यर्थं ... सभायां साधुः सभ्यः ॥ ढश्छन्दसि ॥ सभेयो युवा सभायां सा
धुरित्यर्थः ॥ अस्मान्तरं वेधकर्मणि ... ॥ समानतीर्थे
वासी ॥ साधुरिति निवृत्तं निपातनात् ... तेन समानतीर्थे गुरुः तत्र ते ... तीर्थं शास्त्र
गुरुरेषोपाध्यायो ... समाने तीर्थे ... तीर्थ्य इति सादेशः ॥ समानोदरे
शयित ओ चोदात्तः ॥ ... समानोदरे शयितः समानोदर्यो भ्राता ...
नाम समानोदरशब्दो ... सोदरस्य ... विधानम् ॥ सोदराद्यः ॥ विभाषोद
र इति सादेशः सोदर्यः ... तीर्थे ये समानोदरे ... समा
नार्थात् तेन सोदरशब्दात् यत्प्रत्ययः सोदरशब्दः समानार्थकेन सह ... बहुव्रीहिः ... समानस्येति
सादेशः तेन सहोदरशब्दादपि सिद्धम् ॥ भवे छन्दसि ॥ सप्तमीसमर्थात् ... यत् ... यथासंभवं शैषि
कानां ... अपवादः ... सर्वे विधयो वैकल्पिका ... सामान्य ...
... विशेषः ... आपात् समासे ... ॥ ... हिलोपः
... ॥ वेशन्त ... ॥ वेशन्त्यः ... हैमवत्यः ...

पद्ये यत्

ह्या ॥ स्रोतसो विभाषा ड्यड्ड्यौ ॥ स्रोतसि भवः स्रोत्यः स्रोतस्यः ॥ सगर्भसयूथसनुताद्यत् ॥ समानेन कर्मधारयो बहुव्रीहिर्वा ।
समानस्य छन्दसीति सादेशः अनुभ्राता सगर्भ्यो अनुसखा सयूथ्यः यो नः सनुत्य उत वा जिघत्नुः ॥ अग्राद्यत् ॥ अग्रियः अग्र
सि॰ख॰ शब्दो धनाकाशयज्ञविशेषेष्विति वृत्तिः ॥ अग्राद्यत् ॥ घच्छौ च ॥ अग्रे भवः अग्र्यः अग्रियः यस्तेन मेनो दाने यन्ने
८२ नमाद्युदात्तम् अग्रीयः अत्र भवे छन्दसीति यति सिद्धेपि यत्नादिभिः स्वरार्थो मा भूदिति घ्नविधानम् ॥ समुद्राभ्रा
द्घः ॥ समुद्रियं सदनमाविशस्व नानदतो अभ्रियस्येव घोषाः ॥ बर्हिषि दत्तम् ॥ बर्हिष्येषु निधिषु ॥ दूतस्य भागकर्मणी ।
भागः कर्म वा दूत्यम् ॥ रक्षोयातूनां हननी ॥ षष्ठी बहुवचनान्ताभ्यां रक्षोयातुशब्दाभ्यां हननकार
णीभूतायां वाच्यायां यत् रक्षोहननी रक्षस्या तनूः यातव्याः ओर्गुणः वान्तो यीमवादेशः ॥ रेवतीजगतीहविष्याभ्यः
प्रशस्ये ॥ प्रशंसने यत् रेवत्यादीनां प्रशंसने रेवत्यं जगत्यं हविष्यम् हविषे हिता हविष्या तस्याः प्रशंसनमित्यर्थः ।
यस्येति लोपः हलो यमां यमि लोप इति यलोपविकल्पः ॥ असुरस्य स्वम् ॥ असुर्यं देवेभिर्धायि विश्वम् ॥ मायायामण् ॥ यतोप
वादः आसुरी माया ॥ तद्वानासामुपधानो मन्त्र इतीष्टकासु लुक् च मतोः ॥ वर्चस्वानुपधानो मन्त्रो यासामिष्टकानामु
पधानकरणानां तासु वाच्यासु तत्र वर्चः प्रकृतिकमतुबन्तप्रकृतिकात् मत्वर्थे यत् स्यात् प्रकृते तत्समवयोर्लुक्
च वर्चस्वान्मन्त्र उपधानकरणो यासामिष्टकानां ता वर्चस्याः एवं ऋतव्याः उपदधाति ऋतुशब्दवन्मन्त्रो येषामुपधाने
ष्टकासमर्थः ऋष्टीः उपदधाति प्राणभृतः उपदधाति इमा वै तासु ऋष्यादिपदवन्मन्त्रो येषामिष्टकानामृष्यादिपदानो
लल्प्राबोध्याः ॥ अश्विमानण् ॥ अश्विमवल्लुक्ताकार्थेण् ॥ मतुपो लुक् च अश्विमानुपधानीयो मन्त्रो यासां ता आश्विनी
रुपदधाति ॥ वयस्यासु मूर्ध्नो मतुप् ॥ तद्वानासामिति मत्वर्थे प्रकृतिः मत्वविभावे तेमत्ववेता तन्मूर्धशब्दान्मतुप्स्या
त् प्रकृतेरन्तर्गतस्य मतुपो लुक् च वयः शब्दवन्मन्त्रो उपधेयासामिष्टकानां वयस्यासु मूर्धन्वतीः मूर्धशब्दो वयः

शाङ्गस्यानि नद्यपदेयपल्लवाभः मूर्धन्वतीरुपदधाति अनोप्युदितिवत्॥ मत्वर्थे मासतन्वोः॥ नभस्य प्राणिने
मयन नभसो मासः ओजस्यान् नूः॥ मधोर्ञ्च॥ मासतन्वोर्वा यत् मधुशब्दान्मत्वर्थे ञः चाद्यत् लुगपवादौ ना
त्न मधव्यः माधवः मधुर्वा मासः॥ माधव्या माधवा मधुर्वा तनूः॥ ओजसो हनि यत्खौ॥ ओजसा समस्मिनोजस्यमहः ओ
जसीनं वा॥ वेशोयशआदेर्भगाद्यल्खौ॥ वेशो भगशब्दाद्यल्॥ यशोभगशब्दाद्वा यल्खौ स्तानां यस्यां संबन्धे
इ यलखे वेति सम्बन्धविभक्तं पदं तिह्रुविकाराः वेशोभग्यः वेशोभगीनः यशोभग्यः यशोभगीनः॥ ख च॥ ख च कृतमि
नयोश्च॥ पूर्वैः कृतमिनियौ च॥ गंभीरेभिः पथिभिः पूर्विणेभिः येते पन्थाः सवितः पूर्व्यासः॥ अन्नैः संस्कृतम्॥
अन्नशब्दाद्यस्मात्कृतमित्यर्थे ... सहस्रेण सम्मितो घः॥ सहस्रियासो अपां नोर्मयः सहस्रेण तुल्य इत्य
र्थः॥ मतौ च॥ मत्वर्थे घो मत्वर्थे ... तपः सहस्राभ्यामिति ... सहस्रमस्यास्ति सहस्रियः॥ सो २१
ममर्हति यः॥ सोममर्हन्ति याज्ञिकाः ... मये च॥ प्रागत विकारावयवप्रकृतिश्च मयट्॥ इत्थं सोममयः सौ
म्यमधु सोममयमिमयः॥ पञ्चमी षष्ठी यथायोग्यमेति समर्थविभक्तयो बोध्याः भाषायां सोममयश्च ... मयः॥ श्रा
तोर्दिनाः॥ तत्र साधु ... नियहाओ ... अन्॥ मधोः॥ यस्तिति ... मधव्या लोकाः
मधुमयादि मत्वर्थे॥ वसोः समूहे च॥ वासव्यः ... समूहो विकारादि वा॥ अक्षरसमूहे छन्दस उपसंख्यानम्॥
अक्षरसमूह इत्यर्थे छन्दः ... गायत्र्यादि ... ओश्रावयेति चतुरक्षरं अस्तुश्रौषडिति चतुरक्षरं येयजामहे इति पं
चाक्षरं यजेति द्व्यक्षरं द्व्यक्षरो वषट्कारः एष वै सप्तदशाक्षरः छन्दस्यः वसोरिति योगविभागात् स्वार्थे पि
यत् हस्तो हरण्यवसुः वृष्णिर्वसव्यैः॥ अग्निरीशे वसव्यस्येति॥ नक्षत्राद्धः॥ स्वार्थे नक्षत्रियेभ्यः स्वाहा॥ सर्वदेवात्ताति
ल्॥ स्वार्थे सर्वतातिः देवतातिः॥ शिवशमरिष्टस्य करे॥ करोतीति कः शिवस्य करः शिवतातिः शंतातिः अरिष्ट

५
सि॰सु॰
२३
83

ताति: क्षेमंकरो विघ्नताति: शिवताति: शिवंकर: यपत्न: सर्वौषफलनं शिवताति स्य भवतु इति भवभूति: वा
यस्मात्सिविति निर्देशेन कोऽस्मानामपि प्रयोगानुसारेणाभाषार्थोऽसाधुत्वबोधनात् भावेच शिवस्य भाव: शिव
ताति: शंताति: अविघ्नताति: अविघ्नतातिमाऽस्माकं इति भवभूति: ॥ इति श्रीसिद्धांतसुधानिधौ चैत।
र्यांध्यायस्य चतुर्थ: पादोऽध्यायश्चायं समाप्त: ४ ॥ ॥ सद्विद्वत्सरस्वाकामानतिगमाहूपारपारे
गमस्त्रीलक्ष्मीधरलब्धबोधनतुणाविषेषेरणोदिते श्रीसिद्धांतसुधानिधौ स्फुपिपणेरध्यायमध्याय
तेऽध्यायेऽध्यायमिहाभिधेयमधुनाशोधाय धीधीयताम् ॥ ॐशुभम् ॥

सु. सि.
च. ४ +

स्वौजस्, मौट्, छष्, टाभ्यांभिस्, ङेभ्यांभ्यस्, ङसिभ्यांभ्यस्, ङसोसाम्, ङ्योस्सुप्, उक्ता प्रकृति
भ्यः परे स्वादयः प्रत्ययाः सुः, सु औ जस् इति प्रथमा अमौट् छष् इति द्वितीया टा भ्यां भिस् इति तृ
तीया ङे भ्यां भ्यस् इति चतुर्थी ङसि भ्यां भ्यस् इति पंचमी ङस् ओस् आम् इति षष्ठी ङि ओस् सुप्
इति सप्तमी इति संज्ञाः सर्वाचार्यसिद्धाः सुत्रकारस्य संमताः ताभिरेव व्यवहारात् सोरुकारो
वर्णः त्रसावित्यत्र विशेषणार्थः असौ सुक्ते असकारादावित्यर्थोपपत्त्या सप्तमी बहुवचने
पि पर्युदासापत्तेः नच्चेष्टापत्तिः वाजमर्वत्सु पयःसु स्त्रियास्त्वित्यादि विरोधात् ङसेरिकारो
युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश् इत्यत्रैतदनुपादानार्थः टाङसिङसामित्येतदर्थो वा एकवचनस्यैव
त्यत्र पंचम्यनुवृत्त्या ङशाविधानेपि अर्थादेतद्ग्रहणोपपत्तेः जस्शसोर्जकारशकारौ ज
सः शी तस्माच्छसो नः इत्यनयोर्विषयविभागार्थौ अस इत्युक्ते सांकर्यप्रसंगात् जसो नानु
बंधत्वे औङ इत्यस्यादेशापत्त्या प्रत्ययत्वसंदेहापत्तेः शसो नानुबंधत्वे औटोजस्शसो न टस्य
ङत्वे ङित्वसंभावनास्यात् अतो नुसंदेहार्थं शकारः टडिति प्रत्याहारार्थः टाटकारः टाङसिङ
सामिति विशेषणार्थः ङिञोनकारो चेर्ङि (औटष्टकारः) नीत्ति विशेषणार्थः अंते पकारः
सुप्प्रत्याहारार्थः अवयवानुबंधज्ञापयं तेन सुपोद्वारान्त्वसिद्धिः ॥ + ५ सु. सि. च. ६ ॥

चतुर्थोऽध्याय ५९

प० ५८